

МІЖРЕГІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ

МАУП

НАУКОВІ ПРАЦІ МАУП

Засновано у 2001 р.

Випуск 3(38)

Київ
ДП "Видавничий дім "Персонал"
2013

УДК 330-339; 321.7; 159.9
ББК 65.9(4УКР)29-2я43
М58

Редакційна колегія

Подолька А. М., д-р юрид. наук, проф. — головний редактор
Головатий М. Ф., д-р політ. наук, проф. — заступник головного редактора
Ігнатченко А. А., канд. техн. наук — відповідальний редактор

Політичні науки

Антонюк О. В., д-р політ. наук, проф., Бабкіна О. В., д-р політ. наук, проф., Бідзюра І. П., д-р політ. наук, Варзар І. М., д-р політ. наук, проф., Головатий М. Ф., д-р політ. наук, проф., Гончаренко О. М., д-р іст. наук, Піляєв І. С., д-р політ. наук, Хижняк І. А., д-р іст. наук, проф., Шуба О. В., д-р політ. наук, проф.

Економічні науки

Захожай В. Б., д-р екон. наук, проф., Дахно І. І., д-р екон. наук, проф., Дмитренко Г. А., д-р екон. наук, проф., Куроченко О. В., д-р екон. наук, проф., Пила В. І., д-р екон. наук, проф., Радзівський О. І., д-р екон. наук, Федоренко В. Г., д-р екон. наук, проф., Шостак Л. Б., д-р екон. наук, проф., Швець В. Я., д-р екон. наук, проф., Баєва О. В., д-р біол. наук, проф., Сафонова В. Є., д-р екон. наук, Хачатрян Г. Е., д-р екон. наук.

Юридичні науки

Александров Ю. В., канд. юрид. наук, проф., Ануфрієв М. І., д-р юрид. наук, проф., Бандурка О. О., д-р юрид. наук, проф., Бородин І. Л., д-р юрид. наук, проф., Гаркуша В. С., канд. юрид. наук, доцент, Демченко С. Ф., д-р юрид. наук, Джунь В. В., д-р юрид. наук, проф., Ковальська В. В., д-р юрид. наук, ст. наук. співр., Корнієнко М. І., канд. юрид. наук, проф., Курко М. Н., д-р юрид. наук, доцент, Мартиненко О. А., д-р юрид. наук, проф., Муравйов К. В., канд. юрид. наук, доцент, Недоха М. П., д-р філос. наук, проф., Подолька А. М., д-р юрид. наук, проф., Темченко В. І., канд. юрид. наук, доцент, Христинченко Н. П., канд. юрид. наук, Юлдашев О. Х., д-р юрид. наук, проф., Ярмиш О. Н., д-р юрид. наук, проф.

Психологічні науки

Балл Г. А., д-р психол. наук, проф., Лігоцький А. О., д-р пед. наук, проф., Ложкін Г. В., д-р психол. наук, проф., Приходько Ю. О., д-р психол. наук, проф., Синьов В. М., д-р пед. наук, проф., Чернуха Н. М., д-р пед. наук, проф., Чуприков А. П., д-р мед. наук, проф., Бучек А. О., д-р психол. наук, проф.

Рекомендовано до друку Вченою радою Міжрегіональної Академії управління персоналом (протокол № 6 від 26 червня 2013 р.)

Міжрегіональна Академія управління персоналом.

М58 Наукові праці МАУП / редкол.: А. М. Подолька (голов. ред.) [та ін.]. — К. : МАУП, 2001 — Вип. 3 (38). — К. : ДП “Вид. дім “Персонал”, 2013. — 182 с.: іл. — Бібліогр. в кінці ст.

У збірнику наукових праць публікуються статті науковців, які займаються проблемами розвитку економіки, політології, психології і права.

Для науковців, викладачів, студентів, а також усіх, кого цікавить розвиток науки в Україні.

Збірник “Наукові праці МАУП” зареєстровано Державним комітетом інформаційної політики, телебачення та радіомовлення України (свідоцтво від 11.04.02 за № 6048, серія КВ) як наукове видання, в якому висвітлюються результати наукових досліджень в галузях економіки, політології, соціології, психології, права, матеріалів наукових конференцій.

Вищою атестаційною комісією України “Наукові праці МАУП” визнано як фахове видання з політичних наук (за постановою Президії ВАК України № 1-05/4 від 26 травня 2010 р.) та юридичних наук (за постановою Президії ВАК України № 1-05/5 від 31 травня 2011 р.).

ББК 65.9(4УКР)29-2я43+67.9(4УКР)я43

© Міжрегіональна Академія управління персоналом (МАУП), 2013
© ДП “Видавничий дім “Персонал”, 2013

ЗМІСТ

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ	5	Комаров В. А. <i>Про державні гарантії у трудових відносинах в Україні</i>	89
Головатий М. Ф. <i>Світ і Україна в контексті важливіших векторів геополітичного розвитку людства</i>	5	Омельчук В. В. <i>Еволюція державно-церковних та канонічних актів та їх співвідношення у правовій системі візантійської імперії</i>	94
Дахно І. І. <i>Геополітика “На сопках Маньчжурії”</i>	12	Подоляка С. А. <i>Напрями вдосконалення організаційно-правових засад щодо реалізації адміністративних процедур у прокурорській діяльності</i>	101
Бондар Ю. В. <i>Дифамаційні видання як засіб політичної боротьби</i>	22	Хорт І. В. <i>Правове регулювання діяльності суб’єктів охоронної діяльності та шляхи його вдосконалення</i>	105
Гольцов А. Г. <i>Багатополярна геополітична організація світу: проблеми і тенденції формування</i>	30	Щокін Р. Г. <i>Співвідношення права інтелектуальної власності та права власності: теоретико-правовий аналіз</i>	110
Dikarev O. I. <i>Transatlantic diplomacy in securitisation of shale gaz’s political risks</i>	36	Кравченко Т. А. <i>Співвідношення легітимності та стабільності публічної влади в сучасній державно-правовій науці</i>	116
Медвідь Ф. М., Баран В. В. <i>Україна в геополітичній доктрині Юрія Липи</i>	46	Моцар М. М. <i>Проект програми легалізації дистанційних форм зайнятості в Україні</i>	121
Пробийголово Н. В. <i>Політичні партії як суб’єкт формування політичного міфу</i>	53	Роженко Д. В. <i>Щодо поняття та класифікації судових рішень, ухвалених у письмовому провадженні</i>	127
Толстов С. В., Дікарев О. І. <i>Європейський союз як суб’єкт міжнародних відносин</i>	60	Сімах Р. П. <i>Методика проведення прокурорської перевірки у сфері оподаткування</i>	133
Салманов Аяз Таріель оглу <i>Суспільна думка як посередник між інститутами влади та громадянським суспільством</i>	74	Подоляка А. М. <i>Законодавчі ініціативи щодо вдосконалення безпеки дорожнього руху в Україні</i>	138
ЮРИДИЧНІ НАУКИ	79		
Кальянов А. В. <i>Культурні права громадян України в сучасному правовому просторі</i>	79		

ЕКОНОМІЧНІ НАУКИ	144	ПСИХОЛОГІЧНІ НАУКИ	164
Близнюк А. С. Інноваційна модель формування маркетингового менеджменту туристичних підприємств України	144	Туриніна О. Л. Особливості педагогічної взаємодії з майбутніми психологами.....	164
Коноплястий Є. В. Управління екологічною та соціально- економічною системами міста Києва	151	Денисенко Л. П. Основні напрями вдосконалення соціально-психологічних властивостей керівника ліцею для оптимізації його управлінської діяльності	168
Поп'юк Б. С. Використання параметричної моделі планування прибутку при прийнятті управлінських рішень	159	Біда С. О. Трансформації особистісного смислу в контексті теорії мімічних масок.....	173
		ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	179

УДК 327 (477)

М. Ф. ГОЛОВАТИЙ

Міжрегіональна Академія управління персоналом, м. Київ

СВІТ І УКРАЇНА В КОНТЕКСТІ ВАЖЛИВІШИХ ВЕКТОРІВ ГЕОПОЛІТИЧНОГО РОЗВИТКУ ЛЮДСТВА

Наукові праці МАУП, 2013, вип. 3(38), с. 5—11

На основі теоретичних засад і практичного прояву аналізуються основні питання геополітики як складного й неоднозначного суспільного феномену. Йдеться про геополітику у її світовому та національному вимірах, зокрема, про стратегічні засади геополітики сучасної України.

Серед численних проблем, перед якими постала сучасна новітня Україна, і які, у свою чергу, постали перед нею, мабуть, найважливішою є така: якою буде через певну кількість років конфігурація світу і яке місце в цій конфігурації займе Україна. Такі питання, власне, постали і перед багатьма іншими державами у кінці ХХ — на початку ХХІ ст., особливо після розпаду двополюсної системи — США—СРСР, та зникнення великої і потужної супердержави — Радянський Союз. Тож природно, що в суспільному житті українства питання яким буде світ завтра, де і якою буде Україна — це не просто риторика, не гола прогностика, це доля великого, в усіх вимірах славного і благородного Українського соціуму. Йдеться про геополітику, геополітичні виміри майбуття нашої нації: куди орієнтуватися назовні, яку міжнародну політику вести.

Щоб бодай стисло, концентровано відповісти на сформульовані питання, варто йти за такою логікою роздумів і формулювання ре-

альних висновків: а) які здобуття, зрушення, зміни у світовому розвитку останніми роками (кінець ХХ — початок ХХІ ст.) виявилися найпомітнішими і доленосними для мільйонів людей; б) що нині постало перед країнами світу в геополітичному плані як вирішальні детермінанти їх подальшого існування і розвитку; в) якою має бути геополітика, в даному випадку, сучасної України, тобто куди маємо спрямовувати свій поступ назовні.

Почнемо з першого: яким став світ до початку ХХІ ст. з огляду на здобутки і проразунки людства.

ХХ ст. завершилося великими й унікальними даними, окремі з яких — вражають, а деякі водночас і засмучують.

Понад 200 великих і малих країн маємо на Землі, лише 45 з яких вважаються розвиненими, 94 — такими, що розвиваються, 35 — менш розвиненими. Решта — просто бідні... Їх наразі майже ніхто, у тому числі й ООН, не згадує, і на загальну конфігурацію людства вони мало впливають.

Вражаючий приріст населення: з 1,7 млрд у 1900 р. — до 6,55 млрд у 2000 р. Прискорення цього приросту — незаперечне, хоча демографічні проблеми, особливо в Європі, дуже турбують.

Катастрофічне розшарування людей на багатих і бідних; понад 800 млн людей на Землі — голодують, майже стільки ж — не вміють ні читати, ні писати. На частку 20-ти багатих країн світу, де проживає близько 20 % населення, припадає 80 % світового внутрішнього валового продукту (ВВП): бідним країнам (80 % населення світу) припадає лише 20 % ВВП. При цьому багато видів ресурсів вже не є невичерпними, навіть звичайні вода, чисте повітря невдовзі вважатимуться дефіцитом.

Екологічна проблема, небувалий ріст наркоманії, токсикоманії, ВІЛ-СНІДу. Існує загроза війни з використанням атомної і навіть психотропної зброї.

Наведений аналіз, дані світового розвитку можна продовжувати, або усвідомити на підставі, скажімо, чудової книги українського філософа П. Ю. Сауха “XX століття. Підсумки”*. До цього аналізу додамо ще й такий, дещо узагальнюючий. Група молодих львівських учених спрогнозувала, що розпад окремих держав (після СРСР, Югославії, Чехословаччини і т. ін.) у подальшому триватиме і до кінця XXI ст. до нині існуючих трохи більше двохсот держав приєднаються кілька десятків нових. Чим це аргументується? Домінантною роллю культури окремих народів. “Політичні, економічні та культурні процеси у світі, — пишуть згадані нами автори, — не містять у собі того, що задає їх спрямованість. Напрямок цих процесів, як і тривала та стійка координація дій людей, задається ідеями, що формуються на духовному рівні” [8, 6]. У контексті викладеного постає радикальне питання: яка вартість, на тлі тих, за які борються, сперечаються, розпадаються держави, є на сьогодні домінуючою: гроші, нафта (ресурси), земля тощо? Виявляється, що найбільшою вартістю нині є культура. Тільки той народ, який по-справжньому розвиває свою культуру як спільне духовне коріння, не

лише зберігає себе, а й максимально прогресивно продовжує себе у наступних поколіннях, сповна реалізує власний потенціал. За усієї об’єктивної інтеграції культур, єдність окремому народу зберігала і зберігає відповідна автономність його культури: мова, традиція, звичай, обряд, усе те, що робить такий народ неповторним, винятковим і, відтак, успішним. В. Мадіссон та В. Шахов доречно акцентують увагу на тому, що “глобалізація породжує проблему сполучення універсального і національного, оскільки вона започатковує процес розмивання традиційних засобів життєдіяльності різних народів” [13, 34]. Національний інтерес при цьому — це реальна причина дій нації і держави, спрямованих на виживання, функціонування і розвиток. Більше того — це інтегральний чинник дії нації і держави” [13, 76].

Але у який спосіб, на підставі чого можна оптимально визначити, як, куди і за рахунок чого слід рухатися у своєму розвитку як окремо взятій державі, так і міждержавним об’єднанням, цілим континентам, світу? Тут найпершим і найефективнішим інструментом постає геополітика. Саме вона є тим синтетичним фактором, за аналізом якого є можливість максимально чітко пояснити сутність не лише існування її самої, а й взаємодії держави з іншими державами, особливості економічних, політичних та інших інтеграцій і диференціацій, притаманних міждержавним відносинами. І найперше, в даному випадку, геополітику мають на увазі, визначаючи, характеризуючи зовнішню політику окремої держави.

Що ж таке геополітика?

Спрощено геополітику передусім можна розуміти як розгляд простору, світу під кутом політики [9].

Проблеми геополітики — це проблеми: а) самоорганізації певних великих соціумів; б) міжсоціумних відносин, що об’єктивно складаються між ними; в) векторів і орієнтирів держав у зовнішній та внутрішній політиці [2].

Вважають, що основоположником самого терміну “геополітика” є шведський політик Р. Челлен (1864—1922), який виокремлю-

* Саух П. Ю. XX століття. Підсумки. — 2-ге вид., допов. і перероб. — К.: МП “Леся”, 2009. — 284 с.

вав геополітику з політології і вважав, що це “наука про державу як географічний організм, втілений у просторі”. Це не означає, що про геополітику у розумінні феномену соціального, суспільного розвитку не розмірковували задовго до Ф. Ратцеля. Так, ще великий грек Аристотель у своїй “Політиці” обґрунтував ідею геополітики як ідею “самотиску держави”. Він вважав, що така ідея пов’язана з двома складовими — територія і населення. Такі складові є взаємодіючими і взаємовпливовими. Хоча кількість, зокрема, населення у Аристотеля не є вирішальним фактором у геополітиці. “В ідеалі, — зазначав він, — держава повинна мати таку кількість населення, яка могла б бути самодостатньою для влаштування достатнього життя на засадах політичного спілкування” [1, 226—227]. Зрозуміло, що це пояснення має досить широке, філософське розуміння.

За різних, зрозумілих обставин, у різні часи геополітику як науково-практичну сентенцію пояснювали по-різному. У 50-ті роки ХХ ст. в “Кратком философском словаре” (М., 1951 р.) це поняття визначалося так: геополітика — фашистська “лженаука”, що “прагне обґрунтувати з допомогою географічних факторів імперську політику експансії та пограбування” [11, 82—83]. Подібна трактовка геополітики мала місце до 80-х років включно.

Українські філософи Л. С. Тупчієнко і С. Й. Аппатов під геополітикою розуміють політологічну концепцію, “що вбачає у політиці тієї чи іншої держави засадничу, визначальну роль географічних факторів: просторове розташування країни, розміри території, наявність чи відсутність (обмеженість) природних ресурсів, клімат, кількість і густоту населення і т. ін.” [18, 100]. Таке визначення терміну “геополітика” є дещо звуженим і радше підтверджує логіку його появи: геополітику часто вважають сентенцією, сутністю, що виокремилася з політичної географії. Звідси стає зрозумілим і те, чому доволі часто в межах геополітики виділяють власне два чітко визначених характерних напрями: геополітичний доктринально-нормативний (К. Хаусхофер) і геополітичний оціночно-

концептуальний (А. Мехен, М. Маккіндер, Н. Спейкмен та ін.).

Автори спеціального “Малого етнографічного словника” (Київ, 2005 р.), зокрема М. Ф. Головатий, розуміють геополітику, як “науку про сукупність фізичних і соціальних, матеріальних і моральних ресурсів держави, що становить потенціал, використання якого (а іноді і просто його наявність) дають їй змогу домагатися своїх цілей на міжнародній арені” [14, 35]. По суті, таке визначення абсолютно не протирічить вище викладеному, хіба що є більш широким, узагальненим порівняно з визначенням Л. Тупчієнка, С. Аппатова. Однак і воно в процесі деталізації виводить нас на окремі чинники — географічний, демографічний, екологічний тощо.

Відомий український політолог Ф. М. Рудич при визначенні сутності геополітики як суспільного феномену, особливо у наш час — ХХІ ст., бере за основу саме картину планетарного дуалізму — “морські сили” проти “планетарних сил” [19, 137]. Зрозуміло, що за останніх двадцять років, після розпаду фактично двополюсного світу — США і СРСР — такий дуалізм виявився серйозно порушеним, формується багатополлярний суспільно-політичний простір, де планетарний дуалізм давно піддано сумніву. Звідси постає зрозумілим, чому іноді під геополітикою розуміють не що інше, як науку, що дає більш широку можливість зрозуміти сутність континентального та морського ареалів, відносин між ними. Йдеться про своєрідний дуалізм світового розвитку — протистояння телурократії (сухопутної могутності) і таласократії (морської могутності). У роки “холодної війни” і фактично до 1991 р. — розпаду колишнього СРСР — таласократія ототожнювалася із США, а телурократія — з СРСР. Цим самим формам геополітики відповідали і дві ідеологічні засади — ідеалізм (капіталізм) і марксизм (соціалізм, комунізм).

Таким чином, у розумінні сутності, ества геополітики як суспільного феномену важливе значення мають її складові, основні фактори. Так, німець Ф. Ратцель та швед Р. Челлен оперували при поясненні терміну “геополітика” п’ятьма факторами для пояснення за-

кономірностей суспільного розвитку країн на початку ХХ ст., в умовах наявних глобальних змін в економіці, політиці, інших сферах суспільного життя, а саме: територія, народ, держава, суспільство, уряд. Аналізуючи ці фактори, вони намагалися пояснити особливості розвитку та зовнішньополітичних орієнтацій окремо взятих країн.

Інші, зокрема українські дослідники В. Мадіссон та В. Шахов, наголошують на тому, що принципи геополітики “ґрунтуються на використанні тісної взаємодії природно-географічних і соціально-духовних та політичних чинників” [13, 3]. Вважаємо, що саме політичний чинник геополітики, у цьому випадку, є дещо новим, до того ж, малодослідженим саме в контексті геополітики. У зв’язку з викладеним, автори кваліфікують геополітику як наукову дисципліну, що забезпечує “визначення взаємозв’язків і взаємозалежностей між державною політикою і тим географічним середовищем, у якому вона здійснюється [13, 6].

Зазначимо при цьому, що з часом, особливо у другій половині ХХ ст. (50-ті роки), географічний чинник у сфері геополітики дещо втрачає своє значення і його все більше беруть до уваги в контексті з національними інтересами окремої держави (етносу, народу), політичними та економічними пріоритетами такої держави, рівнем розвитку суспільства, характером державного устрою, рівнем життя населення тощо. Вважаємо, що нині, у ХХІ ст., такий підхід до визначення сутності геополітичних процесів є об’єктивно закономірним і найбільш точним, оскільки маємо чимало прикладів, коли помітного успіху у своєму розвитку набувають країни, географічний фактор яких, на перший погляд, є далеко не кращим і не вирішальним.

Так чи інакше, однак найважливішою рушійною силою геополітики є геополітичний аналіз, який має три основних аспекти: 1) аналіз та дослідження соціально-політичної ситуації з точки зору врахування конкретних географічних і часових умов їх розвитку; 2) складання реальних даних з різними, а часто і протилежними уявленнями щодо якоїсь однієї території; 3) побудо-

ва прогнозу щодо подальшого розвитку навколишнього середовища.

Що в поясненні, розумінні геополітики є найпоширенішим? Дуалізм такої політики. Так, видатний філософ середньовіччя Ш. Монтеск’є у своїй праці “Про дух законів”, формує кредо пріоритету (детермінізму) у геополітиці, вважав, що “влада клімату є найпершою владою на землі” [15, 140].

Морські і континентальні народи глибоко вивчав та намагався схарактеризувати видатний німецький філософ Г. Гегель.

Проблему географічної детермінації у структурі політики виділяв і вже цитований нами Карл Ріттер, який також поділяв світовий простір на континентальний (сухопутний) та морський (водний). Саме ідея протистояння суші і моря стала визначальною у ХХ ст. і, власне, помітно присутня і в ХХІ ст., хоча раніше, у ХІХ – на початку ХХ ст. були й інші думки з цього приводу. Наприклад, видатний російський історик В. О. Ключевський виокремлював три основних історичних сили, які будують людське буття. Кожна з цих сил вносить до сенсу такого буття свій запас елементів і зв’язків, у яких проявляється їх діяльність і якими зав’язуються і тримаються людські союзи” [10, 10]. А його співвітчизник І. Солоневич стверджував, що історія Росії є історією подолання географії Росії.

Таким чином, зазначимо, що малодослідженим, дещо дискусійним, однак політично відповідним є визначення поняття “геополітика”, зроблене російським дослідником І. В. Василенко, яка пише: “Геополітика – це наука про закономірності розвитку влади людини над простором, така, що пояснює глобальні процеси, спираючись на комплекс гуманітарних, військових, політичних факторів” [3, 38]. Хіба що, в даному випадку, можна розширювати кількість саме факторів. Якщо вести мову не стільки про геополітику, як складний, цілісний і багатоаспектний феномен, а як про геостратегію (практичну реалізацію геополітики), то можна погодитися з думкою І. Василенко, що на сьогодні варто виділяти сухопутну, морську, повітряну та космічну [3, 25].

Тепер перейдемо до основних особливостей (проявів) геополітики у XXI ст. За усього багатоманіття таких проявів, виокремимо чотири найістотніших: фінансово-доларову, інформаційну, міграційну та терористичну.

Перша пов'язана з формуванням інформаційних суспільств, небувалим впливом інформації на світоглядні та інші орієнтири, цінності людини (особистості), людства в цілому. З появою Інтернету ступінь такого впливу набув глобального значення і масштабів [21].

Фінансово-доларова — це особливість, пов'язана з ресурсною базою функціонування суспільств, життя людства загалом, про що вище вже йшла мова.

У 2010–2011 рр. здійняла переполох публіцистично-наукова книга російського дослідника М. Старікова “Шукайте нафту”, в якій автор неоднозначно доводить, що сучасний світ залежить та обертається навколо вуглеводів. “Нафта, — пише він, — скрізь. У політиці, економіці і навіть в історії” [20, 5]. Сенс у такому висновку є, і — великий. Нафта, газ, вугілля, атомна енергетика нині стали тими факторами, навколо яких передусім відбувається міждержавне змагання, за які точиться боротьба. Саме у боротьбі за них світові примусово нав'язується долар, який не є купівельно спроможною валютою для багатьох десятків країн і, до того ж, ніякого золотого запасу під собою не має.

Друга особливість геополітики пов'язана з роллю, місцем, значенням інформації загалом, і безпосередньо в політиці. “На початку XXI століття, — пише російська вчена І. О. Василенко, — на перший план у забезпеченні національної безпеки все більш визначено виходить інформаційний рівень” [3, 149]. У світі небувалих масштабів набули інформаційні війни, завдання, мета яких були і залишаються чітко означеними — вони спрямовані на підрив національної безпеки окремих держав. Ніщо інше, як інформаційна зброя, зіграло вирішальну роль у перемозі США над колишнім СРСР у холодній війні. Нині ж інформаційна зброя все помітніше використовується з метою впливу та зміни духовних цінностей і орієн-

тирів особистості. Це вже війни принципово вищого, можна сказати, генетичного рівня, які знищують національно-етнічні, моральні засади функціонування великих соціумів, якими є, зокрема, й Україна. Питання ролі інформації у геополітиці, безпеці держави нині викристалізувалося надміру — хто володіє інформацією на певній території, той володіє і самою територією. Притаманні сучасному людству інформаційні війни відомий російський філософ, політолог І. М. Панарін називає “основним засобом сучасної світової політики, домінуючим засобом досягнення духовної, політичної та економічної влади”. Він пише: “На наш погляд, інформаційну війну можна визначити як спосіб системи управління інформаційними потоками з метою організації ноосфери і світового інформаційно-психологічного простору у своїх інтересах” (підкреслено нами. — М. Г.) [17, 6].

До цих факторів геополітичного характеру додається також все потужніша міграційна складова, що здійснює помітний, далеко не конструктивний духовний, культурний вплив одних етносів на інші за рахунок територіального переміщення великих людських груп. Ці процеси ретельно відстежили та схарактеризували відомі російські геополітики М. О. Нартов та В. М. Нартов [16]. “Історію людства з точки зору геополітики, — пишуть вони, — можна розглядати як послідовну зміну геополітичних епох або силових полів” [16, 22].

Хоча право жити будь-де є природним правом людини, міграційні процеси спричиняють великі складнощі, а то й загрози існуванню все більшої кількості держав світу. Врешті глобальною загрозою існуванню людства є міжнародний тероризм. Протидіяти йому можливо лише загальними зусиллями світової спільноти, однак до сьогодні така протидія не дає позитивних результатів. У цій ситуації “Україна, — пишуть українські політологи А. Кудряченко, Ф. Рудич, О. Храмов, — скоріше за все буде прагнути продовжувати тактику, яка вже стала традиційною: тактику балансування між принциповими гравцями світової безпеки” [12, 283]. Хоча

таке судження конкретно стосувалося воєнних дій в Ірані (2003 р.), його сповна можна віднести до всієї антитерористичної боротьби в сучасному світі. Так діють багато держав, особливо коли міжнародний тероризм не торкався їх безпосередньо. Не звинувачуючи українську владу в недостатній антитерористичній боротьбі, зацентруємо увагу на тому, що така діяльність має бути більш активною щодо попередження, унеможливлення тероризму не стільки навіть поза межами, скільки в самій Україні. Те, що до сьогодні серйозних проявів такого тероризму у нас не було, зовсім не доводить, що він неможливий у майбутньому.

Геополітика — об'єктивна, реальна сутність, оскільки кожна держава, крім багатьох функцій, проявів, специфіки функціонування, за словами Р. Челлена, має власний “інстинкт самозбереження, тенденцію до зростання, прагнення влади”. Усі ці особливості і прагнення поширити свій вплив назовні, на інші держави і континенти є ні чим іншим, як геополітикою. На основі такої геополітики світ ділиться також на окремі регіони, які досить складно співробітничать, протистоять один одному, а то й перебувають у складних політико-соціальних, економічних та інших відносинах.

У геополітиці і сьогодні активно використовуються співпраця, суперництво і конфлікт. При цьому, за всієї потреби все більш толерантного, зваженого підходу до розв'язання будь-яких проблем взаємин між державами, кількість і гострота конфліктів не є меншою і зваженою.

У сучасному світі геополітичні інтереси фактично розпадаються на інтереси США, Європи, Російської Федерації, Китаю, Японії, Індії, групи мусульманських країн, країн Африки і Латинської Америки. У зв'язку з тими процесами, які характеризують нині геополітику в цілому, важко прогнозувати внутрішню конфігурацію світу загалом.

Український вчений, політик А. С. Гальчинський особливий акцент у сучасних геополітичних процесах робить на політиці США, Європи (ЄС) та Росії [5]. Інші “геополітичні гравці”, на його думку, є дещо дру-

горядними, менш вагомими у ХХІ ст. Попри географічний вихід до моря (Чорне море) та географічне європейське (континентальне) положення України, підстав відносити її однозначно до континентального чи морського геополітичного напрямку об'єктивно немає. Сюди можна додати і географічну близькість до євразійських країн, а, відтак, геополітичний стан й інтереси диктують потребу багатовекторної зовнішньої політики, її спрямованість на Захід, Схід, до Російської Федерації, навіть Американського континенту. Зрозуміло, що така багатовекторність має і центральний, об'єднуючий стрижень — український національний інтерес.

Простір, — географічний, політичний, за який точиться боротьба — це і атрибут сили держави, і сама по собі сила. Тому визначити, обстояти, розширити такий простір — найважливіше завдання держави у її геополітичних вимірах, зазіханнях, претензіях.

У центрі геополітичної боротьби, як значалося, найперше є національний інтерес країни. Наші власні, українські національні інтереси — це найсуттєвіші, найперші потреби держави і суспільства, задоволення яких є найважливішою засадою їх стабільного стійкого розвитку. І вбачати в них щось надлюдське, негативно націоналістично зорієнтоване і скероване — хибно й надумано. Національний інтерес будь-якої держави є найпершою домінантою її існування й розвитку.

З огляду на притаманні Україні вигідне географічне положення (Центр Європи, міст між Сходом і Заходом), численність населення, природні ресурси тощо об'єктивно доходимо висновку, що її геополітичні інтереси, з одного боку, пов'язані з реальною можливістю стати потужною європейською країною, а з другого боку, підтверджує об'єктивну потребу належної співпраці, співробітництва з Російською Федерацією, азійськими та іншими країнами. Тобто геополітичний вибір сучасної України диктує багатовекторну зовнішню політику, вибір геополітичних пріоритетів як з урахуванням специфіки загальносвітового розвитку, так і власних національних інтересів.

Література

1. Аристотель. Политика. — М.: Мысль, 1997. — 591 с.
2. Бжезинский З. Великая шахматная доска. — М.: Основы, 1998. — 405 с.
3. Василенко И. А. Геополитика: Учеб. пособие. — М.: Логос, 2003. — 204 с.
4. Гаджиев К. С. Геополитика. — М.: Логос, 1997. — 492 с.
5. Гальчинський А. С. Україна на перехресті геополітичних інтересів. — К.: Знання України, 2002. — 180 с.
6. Генон П. Кризис современного мира. — М.: Алетейя, 1991. — 382 с.
7. Кудряченко А. І., Рудич Ф. М., Храмов В. О. Геополітика: Підруч. — К.: МАУП, 2004. — 321.
8. Жук П., Мазур Н., Соломонюк Р., Турчак Р. Етнополітична карта світу XXI століття // Методичний і предметний коментарі / П. Жук, Н. Мазур, Р. Соломонюк, Р. Турчак. — Тернопіль: Мандрівець, 2000.
9. Колосов В. А., Мироненко Н. С. Геополитика и политическая география. — М.: Прогресс, 2004. — 311 с.
10. Ключевский В. О. Русская история. Полный курс лекций: В 3 кн. — Т. 1. — М.: Мысль, 1993. — 521 с.
11. Краткий философский словарь. — М.: Прогресс, 1951. — 319 с.
12. Кудряченко А. І. Геополітика: Підруч. / А. І. Кудряченко, Ф. М. Рудич, В. О. Храмов. — К.: МАУП, 2004. — 296 с.
13. Мадіссон В. В., Шахов В. А. Сучасна українська геополітика. Навч. посіб. — К.: Либідь, 2003. — 176 с.
14. Малий етнополітичний словник / О. В. Антонюк, В. І. Волобуєв, М. Ф. Головатий та ін. — К.: МАУП, 2005. — 288 с.
15. Монтескьє Ш. О духе законов / Ш. Монтескьє. — СПб.: Генезис, 1981. — 538 с.
16. Нартов Н. А. Геополитика: Учеб. для студ. вузов, обучающихся по специальности “Государственное и муниципальное управление”, “Международные отношения”, “Регионоведение” / Н. А. Нартов, В. Н. Нартов; под ред. В. И. Старовойрова. — М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2007. — 527 с.
17. Панарин И. Н. Информационная война и геополитика. — М.: “Поколение”, 2008. — 560 с.
18. Політичний енциклопедичний словник / Упоряд. В. П. Горбатенко; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. — 2-ге вид., допов. і перероб. — К.: Генеза, 2004. — 736 с.
19. Політологічний словник: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / За ред. М. Ф. Головатого та О. В. Антонюка. — К.: МАУП, 2005. — 792 с.
20. Старіков М. Шукайте нафту. — К.: “Самміт-Книга”, 2011. — 288 с.
21. Тихонравов Ю. В. Геополитика: Учеб. пособ. — М.: ИНФРА-М, 2000. — 269 с.
22. Хачатурян В. М. История мировых цивилизаций. — М.: Прогресс, 1996. — 400 с.

У контексті дослідження засадничих теоретичних аспектів феномену “геополітика”, його пояснення та розуміння, визначено особливості геополітичних процесів у сучасному світі, місце і роль геополітики для розвитку сучасної України.

В контексте исследования основных теоретических аспектов феномена “геополитика”, его объяснения и понимания, определены особенности геополитических процессов в современном мире, место и роль геополитики для развития современной Украины.

In the context of the study of basic theoretical aspects of the phenomenon of “geopolitics” and his explanation and understanding, the author defined the characteristics of geopolitical processes in the modern world, the place and role of geopolitics to the development of modern Ukraine.

Надійшла 1 березня 2013 р.

ГЕОПОЛІТИКА “НА СОПКАХ МАНЬЧЖУРІЇ”

Наукові праці МАУП, 2013, вип. 3(38), с. 12–21

Висвітлюється геополітична боротьба навколо Маньчжурії у першій половині ХХ ст. Низка уроків з короткої історії держави Маньчжоу-Го є корисною для сучасної України.

Мабуть багато людей в Україні про існування Маньчжурії вперше у своєму житті дізнавалися з вальсу “На сопках Маньчжурії”. У вальсі сопки згадуються тужливо. Весною, коли все квітне, їх красу словами передати просто неможливо. Тут доречними є слова з колись відомої пісні: “Кто хоть однажды видел это, — тот не забудет никогда!” Лейтенант І. Дахно те бачив. Весни 1972-го і 1973 років у його житті промайнули на далекосхідних сопках.

Геополітичний інтерес до маньчжурських сопкок викликають не їх квіти та інша флора, а багатство і стратегічне положення регіону. З Маньчжурією межує Зелений Клин, відомий також як Зелена Україна [1]. Маньчжурія у цих аспектах викликає інтерес для наукових досліджень.

Російськомовна версія “Википедии” містить, як здається, досить невеликий, цікавий і об’єктивний матеріал про Маньчжоу-Го. До створення своєї статті, автор той матеріал не бачив, а після написання статті — утримався від спокуси її збагатити матеріалом з “Википедии”. Вважав, що читачеві доцільно познайомитися як з “Википедией”, так і статтею автора.

Дещо ширший матеріал про Маньчжоу-Го містить англomовна версія “Wikipedia”. Цей матеріал також не залучався до статті з причин, викладених вище.

Певна література про Маньчжоу-Го є, але комплексної фундаментальної праці про дер-

жаву виявити не вдалося ні в російськомовній, ні в англomовній літературі.

Створення нової книги про Маньчжоу-Го доцільно було б виконати за “патентознавчим” підходом: стисло описати, що вже було відомо досі, і широко — які нові аспекти виявлено.

Висвітливо маловідомі аспекти геополітичної боротьби навколо Маньчжурії у першій половині ХХ ст. та спонукаємо наукову громадськість до поглибленого вивчення історії Маньчжоу-Го.

У нотатці “Маньчжурія” першого тому двохтомного “Энциклопедического словаря” зазначається, що це — “народность, коренное население Северо-Восточного Китая (Дунбэй). Численность — 2,8 млн человек (1959). Язык — маньчжурский, тунгусо-маньчжурской группы, но большая часть говорит по-китайски. Живут в основном в северо-восточных районах Дунбэя, Синцзяне, в г. Пекине, Маньчжурія смешались с китайцами и почти не отличаются от них. Занятие — земледелие и животноводство” [2, 648].

Нотатка “Маньчжурія” другого тому п’ятитомної “Краткой географической энциклопедии” пояснює: “Маньчжурія — историческое наименование северо-восточной части Китая, иногда употребляемое в русском языке. Происходит от названия государства маньчжуров (безраздельно заселявших этот край до начала китайской колонизации в конце XVIII века). В Китае эта часть стра-

ны называется Дунбэй, что означает Северо-Восток” [3, 537].

Другий том “Украинского Советского Энциклопедического словаря” у нотатці “Маньчжуры” пояснює.

“Маньчжуры (самоназвание — маньчжу цялма, китайский — маньчжу жень, ци жень) — народ, коренное население Северо-Восточного Китая, живут преимущественно в южной Маньчжурии. 4,4 млн чел. (1983, оценка). Язык — маньчжурский. Верующие маньчжуры исповедуют буддизм и даосизм, распространены также шаманство и культ предков” [4, 335].

Маньчжури є нащадками тунгуської народності чжурчен (Jurchen, Jurched, juchen). Вони підкорили Північний Китай і заснували династію Кін (Chin, Kin). Існувала вона впродовж 1115–1234 рр. Маньчжури були чудовими вершниками і вправними стрільцями з лука. Займалися рослинництвом і тваринництвом.

На північному сході Китаю з’явилися у XVI ст. [5, 218]. У китайців навчилися жити в містах, обнесених мурами, а також вести торгівлю. Були войовничими. На початку XVII ст. територію свого проживання розділили на 8 військово-територіальних одиниць. У військово-територіальні одиниці маньчжурська еліта залучала також монголів, китайців і корейців [5, 218].

У XVII ст. у маньчжурів виникла династія Цін (Ch’ing). У перекладі — “чиста”. Вона організувала врядування за китайським зразком.

Внаслідок селянського повстання 1644 р. у Китаї було повалено династію Мін (Мінд). Деякі з генералів династії Мін вступили у союз з маньчжурами з метою боротьби із селянськими повстанцями. Маньчжури пішли у наступ на Пекін. Дорогу їм проклали китайські війська.

У 1670-х роках деякі з китайських генералів повстали проти маньчжурів. Заколот було придушено. Здивувати цим нас теж важко: ніяка влада ніколи не любила заколотників. Завоювання маньчжурами Китаю було завершено окупацією Тайваню

у 1683 р. [5, 220], який одвічно китайським назвати не можна.

Упродовж понад двох століть маньчжури були правлячою елітою Китаю. Опозиція їхній владі з боку місцевого населення була мінімальною [5, 220]. Звідси висновок: якщо вміло управляти державою, то невеличка купка чужинців може володіти величезною країною.

Таким чужинцям — меншовикам — слід вписатися у культуру підлеглих більшовиків. Правлячі меншовики підтримували панівну релігію — конфуціанство, хоча в душі симпатизували своїй традиційній вірі — шаманству і культу предків. Як каже відома українська приказка: “Скільки вовка не годуй, — він все одно в ліс дивиться”.

Влада маньчжурів називалася діархією (diarchy), оскільки до управління державою залучались і китайці. Призначення на державні посади регулювалося системою добору кадрів (civil — service examination system) [5, 220].

Маньчжури докладали зусиль, щоб зберегти культурну цілісність своєї історичної батьківщини. Вони запровадили так звані “палісадники з плакучої верби” (willow palisades) [5, 220]. Палісадники створювали межу, за якою не дозволялося до XIX ст. проживати неманьчурам.

Нас цим не здивуєш. Царі-батюшки теж запроваджували “черту оседлости”. Закінчилося це тим, що представники дискримінованого етносу поставили у Єкатеринбурзі крапку не лише на життєвому шляху останнього російського імператора та його сім’ї, а й лікаря Боткіна.

У XIX ст. влада династії Цін почала занепадати. Маньчжури асимілювалися з китайцями. Владний потенціал маньчжурів вичерпувався. Нинішньою мовою це, мабуть, звучить як “деградація політичної волі”. Цим скористався російський цар Олександр II. Він відомий як “визволитель”. Селян звільнив від кріпацтва, а болгар — від турецького панування. Принагідно звільнив і маньчжурську династію від земель за межами рік Амур і Уссурі. Трапило-

ся це відповідно до Айгунського (1858 р.) і Пекінського (1860 р.) договорів. На знак “подяки” за скасування кріпацтва, вітчизняні терористи вбили імператора Олександра ІІ, а звільнена російською кров’ю Болгарія у двох світових війнах воювала на боці ворогів своїх визволителів.

Наприкінці ХІХ ст. виникла боротьба між Росією і Японією за вплив на регіон Маньчжурія. Японія змусила Китай поступитися їй Ляодунським півостровом. Росія запротестувала і передача не відбулася. Кожному своя сорочка — найближче до тіла. Росія була глибоко переконана, що Ляодунський півострів — ближче до її тіла, ніж до японського.

За угодами, укладеними в 1896 і 1898 рр., Росія отримала від Китаю право на будівництво Китайської Східної залізниці (КСЗ; російською мовою — КВЖД) на півночі Маньчжурії та залізниці від КСЗ до півострова Ляодун. Поразка Росії у Кримській війні (1853—1856 рр.) змусила російських імператорів полюбити залізниці. За умови наявності залізниці воювати можна значно веселіше. Письменник М. Лесков описував, що під час Кримської війни з Москви до Криму пішки йшло ополчення. Поки воно дійшло до Серпухова (за 100 км від Москви), то на кожного ополченця припадало по відру випитої горілки. Можна уявити, у якому стані ополченці дійшли до Криму!

Росія також отримала від правлячої у Пекіні маньчжурської династії право на оренду Ляодунського півострова та військово-морської бази у Порт-Артурі. Після придушення “боксерського повстання” в 1900 р., російські війська залишилися у Маньчжурії [5, 220].

На початку ХХ ст. економіка Маньчжурії стрімко розвивалася. Китайські іммігранти освоювали цілинні землі. Будувалися підприємства харчової і текстильної промисловості. Російський і японський капітал спрямовувався на будівництво залізниць та допоміжних їм підприємств. Росіяни спорудили у Фушуні вугільну шахту з метою по-

стачання вугілля залізниці. Японці побудували у Пекіні металургійний завод.

У Північно-Східному Китаї особливо сильними були позиції японського бізнесу.

У 1904 р. Японія розпочала з Росією війну за контроль над Маньчжурією і Кореєю. Росії не пощастило, війну вона програла. Японія була настільки ослаблена війною, що переговори про мир запропонувала саме вона, а не Росія. Посередником став президент США Т. Рузвельт. За свої мирні зусилля він отримав шосту за номером Нобелівську премію миру. Про це нині мало хто знає. За Портсмутським мирним договором (1905 р.) до Японії перейшли всі права Росії у Південній Маньчжурії.

Російсько-японська війна добре описана в художній літературі, такій, наприклад, як романи “Цусима” О. С. Новікова-Прибоя, “Порт-Артур” О. М. Степанова, “Война за океан” М. П. Задорнова тощо.

1907 р. Росія і Японія поділили сфери свого впливу у Маньчжурії і зашкодили проникненню у регіон американців.

Революція 1911 р. усунула від влади у Китаї маньчжурську династію Цін. У Китаї розпочалася “отаманщина”. Країну охопив хаос. Настало національне беззладдя. Владу захопили регіональні воєначальники (warlords), які гризлися між собою, як коти у мішку.

У перші роки існування Китайської республіки владу у Маньчжурії захопив колишній бандит, воєначальник Чанг Цолін (Chang Tso-lin). Звідси висновок: не слід дивуватися приходженню бандитів до влади. Так у них лягає карта. Не буває країн без бандитів.

Після російсько-японської війни і революції 1911 р. ситуація у Маньчжурії була стабільнішою, ніж у решті регіонів Китаю. Регіональні воєначальники вели між собою нескінченні війни, до яких не долучалася Маньчжурія.

У червні 1927 р. начальник штабу Квантунської армії подав меморандум з планом захоплення північно-східних провінцій Китаю. Меморандум передбачав і експансію

у напрямку Монгольської Народної Республіки.

У 1928 р. представники штабу Квантунської армії заявили, що три північно-східні провінції Китаю мають стати протекторатом Японії [6, 86].

У Маньчжурії розгорталася широка антирадянська пропаганда. Йшлося про більшовицьку загрозу.

Чанг Цоліну вдавалося контролювати китайські війська у Маньчжурії. Він відіграв велику роль у політиці тодішніх воєнних князів. Упродовж 1926–1928 рр. очолював пекінський уряд. Його влада регіональним воєначальникам набридла. Проти нього виступили воєнні князі. Набирав також силу гомінданівський революційний рух. Чанг Цолін поїхав з Пекіна до милої Маньчжурії. Під час подорожі його вбили японські офіцери. Влада перейшла до його сина — Чанга Хсюельянга (Cang Hsüeh-liang). Він заявив про свою прихильність до нового гомінданівського уряду у Нанкіні. Уряд очолював Чан Кайші. Маньчжурський лідер дотримувався націоналістичних поглядів. Намагався зменшити іноземний вплив у Маньчжурії. 1929 р. спробував встановити контроль над Китайською Східною залізницею. Належала вона Радянському Союзу. Невдовзі лідер Маньчжурії зазнав поразки від радянських військ. 22 грудня 1929 р. в Хабаровську було підписано радянсько-китайський протокол про відновлення у Маньчжурії становища, яке існувало до конфлікту.

На півдні Маньчжурії він будував залізницю, які конкурували із залізницями, побудованими японцями. Це не подобалося радикально налаштованим японським військовим. Вони вирішили загарбати Маньчжурію.

У японському уряді існувала певна опозиція щодо намірів військових. Це не завадило армії зробити те, що вона хотіла. Згодом Мао Цзедун промовив: “Гвинтівка породжує владу!”

Полковник Судзукі у березні 1931 р. відвідав Північно-Східний Китай для вивчення

можливостей нападу на Радянський Союз [6, 90].

Влітку 1931 р. штаб Квантунської армії опрацьовував план захоплення Маньчжурії. 18 вересня на Південно-Маньчжурській залізниці неподалік Мукдена стався вибух. Японці звинувачували у цьому китайців. Цілком можливо, що його влаштували самі японці. Такі “жарти” тоді траплялися часто. Щоб напасти на Фінляндію, Й. Сталін зі своєї артилерії обстріляв свою ж територію. А Гітлер напав на свою радіостанцію, щоб звинуватити у цьому Польщу і розпочати з нею війну, яка стала початком Другої світової війни.

Мукденський інцидент став приводом для окупації японськими військами всієї Південної Маньчжурії. На це пішло три місяці. Серйозного спротиву з боку китайських військ не було [6, 90].

Військові дії Японії у Маньчжурії президент США Г. Гувер розглядав як наведення там порядку. Японське вторгнення обговорювала Ліга націй у вересні і жовтні 1931 р. [6, 93]. Японцям рекомендувалося вивести війська з окупованих територій до 16 листопада 1931 р. Цього дня Рада Ліги націй ще раз розглядала в Парижі ситуацію у Маньчжурії.

Окупація Маньчжурії була порушенням Портсмутського договору 1905 р. між Росією та Японією. У грудні 1931 р. уряд СРСР запропонував Японії укласти пакт про ненапад [6, 95]. Десь через рік японці відповіли, що час ще не визрів.

Захоплення Японією Маньчжурії призвело до створення там маріонеткової держави Маньчжоу-Го.

Квантунська армія, яка раніше контролювала лише південну кінцівку Ляодунського півострова та окремі ділянки Південно-Маньчжурської залізниці, була висунута до кордонів СРСР і Монгольської Народної Республіки [6, 165].

4 січня 1933 р. уряд СРСР повторно запропонував Японії укласти пакт про ненапад [6, 103].

У 1933 р. після захоплення Маньчжурії генштаб Японії уточнив план “Оцу” (нападу на СРСР) [6, 99].

Останнього китайського імператора Цін П'юї (Ch'ing P'u-yi) японці 1934 р. проголосили імператором держави Маньчжоу-Го (Manchukuo). І радянські, і американські джерела дружно кваліфікують її як “маріонеткову”. Вона до 1945 р. перебувала під повним японським контролем. Була своєрідним відображенням статусу Української РСР в ООН за радянських часів. Маньчжоу-Го визнали 23 з 80-ти існуючих тоді держав світу. СРСР цю державу визнав де-факто 23 березня 1935 р., а де-юре — 13 квітня 1940 р.

Нотатка “Manchukuo” книги “Oxford Paperback Encyclopedia” пояснює, що це — маріонеткова держава у Маньчжурії (1932—1945). Використовуючи, як привід, Мукденський інцидент, японці загарбали місто Мукден у вересні 1931 р. і впродовж п'яти місяців поширили свою владу на всю Маньчжурію. Японська експансія на захід була зупинена Радянською Армією у 1939 р., але японці зберігали контроль над Маньчжоу-Го доти, доки китайські комуністи (за підтримки Радянського Союзу, який вивіз велику кількість промислового обладнання) взяли верх наприкінці Другої світової війни [7, 865].

Територія Маньчжоу-Го була вдвоє більша, ніж територія сучасної Маньчжурії. Столицею Маньчжоу-Го було місто Чанчунь (попередня назва — Синьцзин) [5, 218].

Слід підкреслити, Маньчжоу-Го за своїм етнічним складом — китайська держава. Власне маньчжурів там було дещо більше, ніж кіт наплакав. У складі населення були також монголи, японці, корейці, росіяни.

На початку 30-х років у керівництві Компартії Китаю утворилося лівацьке об'єднання, очолюване Лі Лісанем. Угрупування вважало, що світова війна забезпечить вибух світової революції. Лі Лісань і його прихильники виступали за військовий конфлікт між Японією і СРСР. Сподівалися, що він виникне з повстання у Маньчжурії. Цей план підтримав “фронтний комітет” на чолі з Мао Цзедунем. Комінтерн це політичне спрямування вважав авантюристичним [6, 83].

У травні-червні 1938 р. мілітаристські кола Японії розгорнули широку пропагандистську кампанію навколо спірних територій на кордоні Маньчжоу-Го з радянським Примор'ям.

У середині липня 1938 р. японський посол у Москві М. Сігеміцу висунув Радянському Союзу вимогу про передачу Японії цих спірних територій під приводом виконання нею зобов'язань перед Маньчжоу-Го [6, 165].

План нападу на територію СРСР у районі озера Хасан обговорювався 22 липня 1938 р. на нараді п'яти японських міністрів. План було схвалено 29 липня 1938 р. Японські війська ввійшли на територію СРСР. Захопили вигідні висоти — Заозерну та Безімнену. Радянські війська до 9 серпня 1938 р. повністю відновили контроль над районом [6, 166].

Влітку 1939 р. командування Квантунської армії підтягнуло свої війська до кордонів тамсат-булацького виступу в Монгольській Народній Республіці. Мета — захопити плацдарм на захід від р. Халхін-Гол. Японцям вдалося окупувати частину території Монголії. Навести порядок Й. Сталін доручив Г. Жукову. Радянські війська пішли в наступ 20 серпня. Через 4 дні радянсько-монгольські війська замкнули кільце оточення. До кінця серпня японсько-маньчжурське угруповання було розгромлене [6, 167]. Тактика “котла” спрацювала.

У серпні 1939 р. принц Коноє зізнався послу Німеччини в Японії Отту, що Японії потрібно принаймні два роки, щоб досягнути потенціалу радянських військ під час боїв за Халхін-Гол.

Через певний час, після поразки на Халхін-Голі, японський уряд заявив про бажання поліпшити стосунки з Радянським Союзом.

Розпочинаючи з 1939 р. виконувався 3-річний план розвитку північних районів Маньчжурії. Будувалися шосе і залізниці. Прикордонні з Радянським Союзом території заселялися японськими переселенцями.

Наприкінці 1939 р. були врегульовані питання про сплату Японією коштів Радянському Союзу за Китайську Східну залізницю та про рибальство [6, 168].

Японський уряд планував завершити підготовку країни і збройних сил до великої війни в Азії і на Тихому океані впродовж 1939–1941 рр. Готувалися два варіанти війни: північний – проти СРСР, та південний – проти США.

План проти СРСР (“Оцу”) передбачав захоплення радянського Далекого Сходу. Уточнений наприкінці 1940 р. північний план передбачав завдання головного удару у приморському напрямку. Допоміжний удар мав спрямуватися на Благовещенськ. Спочатку, зокрема, мали бути захоплені Владивосток, Іман, Благовещенськ. На другому етапі під японський контроль мали перейти Советська Гавань, Північний Сахалін, Петропавловськ-Камчатський, Комсомольськ-на-Амурі, Ніколаєвськ-на-Амурі.

На початку липня 1940 р. через посла Японії у Москві С. Того японський уряд запропонував розпочати переговори щодо укладення пакту про ненапад між СРСР і Японією [6, 168].

У липні 1940 р. японський уряд ухвалив “Програму заходів, що відповідають змінам у міжнародному становищі”. Зокрема, ставилася мета швидко врегулювати японсько-радянські відносини з метою уникнення війни на два фронти (проти СРСР та США).

За основу врегулювання відносин японська сторона брала Пекінську конвенцію 1925 р. та Портсмутський мирний договір між Росією і Японією 1905 р. Японія намагалася змусити Радянський Союз продати їй Північний Сахалін.

Радянський уряд погодився розпочати переговори. Пропозиція Японії про придбання Північного Сахаліну була різко відхилена. Згода СРСР на підписання пакту про нейтралітет обумовлювалася згодою Японії ліквідувати свої нафтові та вугільні концесії на Північному Сахаліні. Уряд СРСР висловив готовність гарантувати Японії постачання сахалінської нафти впродовж 5 років на звичайних комерційних умовах. Щорічні обсяги постачання – до 100 тис. тонн.

У грудні 1940 р. на острові Хоккайдо було створено штаб Північного військового окру-

гу. Японські війська розгорталися на півночі Японії, Курильських островах і Південному Сахаліні.

24 березня 1941 р. у Москві почалися радянсько-японські переговори про укладення пакту про нейтралітет. Японію представляв міністр закордонних справ Мацуока. Японська сторона на погоджувалася на ліквідацію своїх концесій на Північному Сахаліні. Переговори перервалися. Мацуока попрямував до Берліна. Зустрічався там з керівниками Німеччини. Потім повернувся до Москви. Знову спробував поставити питання про продаж Радянським Союзом Північного Сахаліну. Японія вчергове отримала відмову. 13 квітня 1941 р. у Москві було підписано пакт про нейтралітет між СРСР і Японією. Сторони зобов'язалися підтримувати мирні і дружні стосунки між собою та взаємно поважати територіальну цілісність і недоторканність. Зазначалося, що в разі, якщо одна з Договірних Сторін стане об'єктом воєнних дій з боку однієї або кількох третіх сторін, то інша Договірна Сторона дотримуватиметься нейтралітету впродовж усього конфлікту. Пакт укладався на 5 років.

Додана до пакту декларація містила зобов'язання СРСР поважати територіальну цілісність і недоторканність держави Маньчжоу-Го. Аналогічне зобов'язання давала Японія щодо Монгольської Народної Республіки.

Пізніше, шляхом обміну листами було зафіксовано зобов'язання Японії упродовж 6-ти місяців ліквідувати свої концесії на Північному Сахаліні.

Радянська влада розглядала цей пакт як дипломатичну поразку Німеччини. А. Гітлеру не вдалося втягнути Японію у війну проти СРСР. Сталінський режим розглядав пакт і як поразку американців. Не вдався, мовляв, “далекосхідний Мюнхен”.

Посол США у СРСР Штейнгатт 5 червня 1941 р. під час бесіди із міністром закордонних справ СРСР заявив, що не розглядає пакт як спрямований проти США. Посол визнавав, що СРСР мав небезпечного сусіда

на заході (Німеччину), тому зацікавлений у збереженні миру на сході.

На думку британського посла в СРСР Кріпса, цей пакт був антинімецьким. Його мета — захист східних кордонів СРСР у разі нападу Німеччини на Радянський Союз.

Через деякий час міністр Мацуока заявив німецькому послу в Японії, що у випадку нападу Німеччини на СРСР жоден прем'єр-міністр Японії чи її міністр іноземних справ не зможуть втримати Японію на позиціях нейтралітету [8, 354, 355]. Кількість укріплених регіонів на кордонах з Радянським Союзом у 1941 р. сягнула 13.

Невдовзі у Європі розпочалася війна двох соціалізмів — гітлерівського і сталінського, а на Тихому океані двох капіталізмів — японського і американського. Учасникам змагань нудьгувати на доводилося.

На Каїрській конференції (1943 р.) президент США Ф. Рузвельт, прем'єр-міністр Великої Британії і генералісимус Чан Кайші домовилися, що Маньчжурія та інші китайські території, які потрапили під японський контроль, будуть передані Китаю після закінчення війни. До обіцянки приєднався і Й. Сталін. На Ялтинській конференції (лютий 1945 р.) він запевнив, що СРСР вступить у війну проти Японії через три місяці після закінчення війни з Німеччиною. Своє слово Й. Сталін дотримав з точністю до дня. Упродовж 1939—1945 рр. Квантунська армія була збільшена з 9 до 12 піхотних дивізій. Мала близько 350 тис. солдатів та офіцерів. Існувала інформація, що в армії був 1 млн вояків.

У 1940—1941 рр. зросли війська Маньчжоу-Го і Внутрішньої Монголії (там теж був залежний від Японії регіональний воєначальник).

Міністр закордонних справ СРСР В. М. Молотов 5 квітня 1945 р. зробив послу Японії у СРСР Н. Сато заяву про денонсацію радянсько-японського пакту про нейтралітет [6, 170]. Японці зрозуміли куди прямують події.

Ще до початку військових дій Радянської Армії, СРСР і чанкайшистський Китай уклали договір. Він надав Радянському Союзу:

- спільне з Китаєм володіння головними маньчжурськими залізницями впродовж 30-ти років;
- спільне з Китаєм використання військово-морської бази у Порт-Артурі;
- використання потужностей вільного порту Тальєн (Talien).

Увечері 8 серпня 1945 р. через японського посла у Москві радянський уряд оголосив війну Японії [6, 212].

Війну з Японією Радянський Союз розпочав 9 серпня 1945 р., серйозного спротиву з боку японців наступу Радянської Армії не було. Все ж таки японські війська діяли рішучіше і вправніше, ніж 2003 р. війська іракського президента Саддама Хусейна. Іракські вояки тікали від американців і британців як табун овець.

Темпи наступу радянських військ у Маньчжурії перевищували темпи наступу гітлерівських військ на початку німецько-радянської війни. Квантунська армія була деморалізована американськими ядерними ударами.

У полон здавалися переважно частини армії Маньчжоу-Го.

Японцям (та й не лише їм) у серпні 1945 р. було невідомо, що американці використали обидві свої атомні бомби і більше їх у них немає.

Японці ж очікували, що дядько Сем після Хіросіми і Нагасакі кидатиме “гостинці” ще й іншим містам. За таких обставин доцільність капітуляції не викликала сумнівів. Недарма ж медики рекомендують: “Якщо згвалтування є неминучим, постарайтеся розслабитися!”

14 серпня 1945 р., на п'ятий день від початку Радянським Союзом воєнної операції, СРСР і Китай уклали договір про те, що впродовж трьох місяців після капітуляції японських військ (яка сталася 18 серпня) Радянський Союз триматиме у Маньчжурії свої війська.

17 серпня 1945 р. у другій половині дня командувач Квантунської армії генерал О. Ямада звернувся до Маршала Радянського Союзу О. М. Василевського з пропозицією розпочати переговори про припинення вогню [6, 247].

18 серпня генерал О. Ямада у відповіді по радіо Маршалу О. М. Василевському висловив згоду виконати всі умови капітуляції [6, 248].

До кінця серпня вся територія Маньчжурії площею понад 1,3 млн кв. м з населенням понад 40 млн осіб була повністю звільнена від японських військ [6, 256].

2 вересня 1945 р. у Токійській бухті на борту американського крейсера “Міссурі” відбулася церемонія підписання “Акту про беззастережну капітуляцію Японії”. Уряд Японії представляв міністр закордонних справ М. М. Сігеміцу, а імператорську ставку — генерал Умедзу.

Після японців підписи на “Акті” поставили: від імені всіх союзних націй — верховний головнокомандувач генерал Д. Маккартур, від імені США — адмірал Ч. Німіц, Китаю — гоміньданівський генерал Су Юнчан, Великої Британії — адмірал Б. Фрейзер, СРСР — генерал-лейтенант К. Н. Дерев’янка, Австралії — генерал Т. Блеймі, Франції — генерал Ж. Леклер, Голландії — адмірал К. Халфріх, Нової Зеландії — віце-маршал авіації Л. Ісіт, Канади — полковник Н. Мур-Кострейв [6, 359].

Оскільки чанкайшисти не були в змозі окупувати Маньчжурію у 1945 р., то попрохали Радянський Союз не виводити свої війська впродовж ще трьох місяців. СРСР вивів свої війська у лютому 1946 р. [5, 221]. Мабуть, точнішою є інформація про те, що радянські війська залишалися у Маньчжурії до 3 травня 1946 р. [6, 258].

За час окупації СРСР встиг вивезти з Маньчжурії промислового обладнання на значну у ті часи суму в 1 млрд доларів. Тут Йосип Віссаріонович діяв згідно з українським прислів’ям: “Не зівай, Химко, на те і ярмарок!”

Радянський Союз не виявив інтересу до японської зброї. Компартія Китаю цю зброю привласнила. Китайським комуністам японська зброя була потрібною, щоб вбивати своїх співвітчизників — чанкайшистів. Їх у політології прийнято величати націоналістами.

У Маньчжурії радянські війська окупували міста. Війська Компартії Китаю проникли у сільську місцевість. Вони встановили там дієвий контроль на зразок того, який був запроваджений ними у Північному Китаї під час Другої світової війни.

Американці радили Чан Кайші забезпечити передусім маршрути постачання у Північному Китаї. Він американців не послухався і надіслав до Маньчжурії близько півмільйона своїх вояків. До червня 1946 р. вони окупували всі головні міста Маньчжурії за винятком Харбіна.

Компартія провела у сільській місцевості Маньчжурії земельну реформу. Цим здобула широку підтримку населення. У нас теж більшовики спочатку роздали землю, потім — її відібрали та влаштували грандіозний голодомор.

За посередництва американців, між Гоміньданом і Компартією в 1946 р. було укладено у Маньчжурії перемир’я. Його порушено восени 1946 р. Розпочався стрімкий розвал влади Чан Кайші.

У серпні 1949 р. було реорганізовано уряд Маньчжурії, який мав назву Народний Північно-Східний уряд. Очолив його Као Канг (Као Kang) [5, 221].

Після утворення 1 жовтня 1949 р. Китайської Народної Республіки, Маньчжурія стала одним із шести адміністративних регіонів Китаю. Кожний з регіонів мав значну автономію у рамках нової влади. Као Канг, очевидно, мав найбільшу автономію, порівнюючи з іншими регіональними лідерами. Мав тісні зв’язки з Радянським Союзом. У 1954 р. були ліквідовані всі регіональні адміністрації. Као Канг став жертвою першої великої чистки у Китайській Народній Республіці.

У 1950 р. Китай і Радянський Союз уклали новий договір. Усі особливі радянські права у Маньчжурії мали закінчитися в 1955 р.

Десь в 70-х роках автор цих рядків виступав з лекцією у Вінниці. Ледве не потрапив у халепу. Під час лекції назвав номер (в/ч 35236) 199-го Верхнеудінського полку, який вибив китайців 15 березня 1969 р. з острова

Даманський. У ті часи шляхетно було боятися власної тіні. Всі наші номери китайці прекрасно знали і без старшого лейтенанта І. Дахна. У лекції було сказано, що наприкінці Другої світової війни полк брав участь у розгромі Квантунської армії. Про те, що вона була деморалізована американськими ядерними ударами по Хіросімі і Нагасаці, не здогадувався і сам лектор.

Розгром Квантунської армії означав і розгром держави Маньчжоу-Го. Один із слухачів (який був старший за віком ніж лектор і який був обізнаний з історією і радянським військом) заявив, що Йосип Сталін був “дубом”. Якби ним не був, то існувала б на далекосхідному радянському кордоні нормальна держава Маньчжоу-Го, а не маоцзедунівський Китай, і в Радянського Союзу не було б, зокрема, проблеми з островом Даманським.

Історія — це не фізика і не хімія, де експерименти можна повторювати нескінченну кількість разів. Історія держави Маньчжоу-Го, без сумніву, викликає інтерес і надихає на моделювання.

Існування Маньчжурії, як окремої держави, не дозволили б ні Чан Кайші, ні Мао Цзедун. Здається, що Й. Сталін, навіть якщо б дуже хотів, не зберіг би Маньчжурію як окрему державу.

Маньчжурію могла б утримати лише Японія, але ж вона війну програла.

Японії не слід було воювати ні з СРСР, ні з США, а очолити визвольний рух азійців проти європейсько-американського колоніалізму.

Була б тоді Японія гегемоном Азії, продовжувала б володіти Південним Сахаліном і Курилами та не плакати, як це вона досі робить, за нещасними острівцями — Кунашир, Ітуруп, Хабомаї та Шикотан, які розташовані біля Японських островів і які загарбав Радянський Союз. Якщо Японії дуже хотілося повоювати, то вона могла б успішно, синхронно разом з Німеччиною, вести війну проти СРСР. Радянському Союзу було б

скрутно. Японії у жодному разі не слід було воювати із США. Зрештою, з Японією трапилося як у прислів'ї: “Жадібність згубила фраєра”.

Отже, можна зробити такі висновки:

1. Історія Маньчжоу-Го засвідчила, що чужинці, які не в змозі негайно підкорити всю чужу країну, можуть відхопити від неї ласий шмат і встановити там прийнятний соціально-економічний порядок.
2. Виникнення Маньчжоу-Го вказує, що чужинцям територіальну анексію доречно робити тоді, коли в країні безлад і відсутній сильний центральний уряд. Анексія може сприйматися світовою спільнотою як наведення елементарного порядку.
3. За результатами Другої світової війни подальше незалежне існування Маньчжоу-Го було неможливим. Не завадило б створити неупереджену книгу про історію Маньчжоу-Го. Нейтральним українським науковцям це під силу.
4. Роль СРСР у воєнній перемозі над Японією була скромною, оскільки військову поразку Японії завдали переважно США. Цей факт досі замовчувався.
5. Якби СРСР не взяв участі у воєнній операції проти Квантунської армії, то користь від цього одержали б чанкайшисти, а Мао Цзедун, ймовірно, не прийшов би до влади у Пекіні. Маньчжурія послужила комуністам трампліном до влади. Хто володіє Маньчжурією, той володіє Китаєм. Маньчжурія залишається важливим геополітичним регіоном, який впливає і на Зелену Україну (Зелений Клин), що перебуває нині у складі Росії.
6. Досі широко невідомо, чому саме акт про беззастережну капітуляцію Японії від імені СРСР підписав українець — генерал-лейтенант К. Н. Дерев'яноко.

Література

1. Дахно І. І. Острів Даманський: етно-політичний аспект // Наукові праці МАУП. — К., 2013. — № 2. — С. 5–12.
2. Энциклопедический словарь: В двух томах / Глав. ред. Б. А. Введенский. — М.: Сов. Энциклопедия, 1963. — 656 с.
3. Краткая географическая энциклопедия: В 5 томах. — Т. 2 / Глав. ред. А. А. Григорьев. — М.: Сов. энциклопедия, 1961. — 592 с.
4. Украинский Советский энциклопедический словарь: В 3 томах. — Т. 2 / Глав. ред. Укр. Сов. энциклопедии Ф. С. Бабичев; Под ред. А. В. Кудрицкого. — К.: Глав. ред. Укр. Сов. энциклопедии им. М. П. Бажана, 1988. — 768 с.
5. *The Encyclopedia Americana*. International Edition. Complete in thirty volumes. First published in 1829. — Vol. 18. — Danbury, Connecticut, 1997. — 877 p.
6. История Второй мировой войны 1939—1995: В 12 томах. — Т. 11 / Председатель главной редакционной коллегии Д. Ф. Устинов. — М.: Воен. издат. Мин-ва обороны СССР, 1980. — 406 с.
7. *Oxford Paperback Encyclopedia*. — Oxford: Oxford University Press, 1998. — 1496 p.
8. История Второй мировой войны. 1939—1945: В 12 томах. — Т. 3 / Председатель Главной редакционной коллегии А. А. Гречко. — М.: Воен. издат. Мин-ва обороны СССР, 1974. — 503 с.

У контексті дослідження маловідомих аспектів геополітичної боротьби навколо Маньчжурії на початку ХХ ст. перед Другою світовою війною і під час неї підтверджено, що Маньчжурія, з огляду на своє географічне положення і багатство ресурсів, мала велике геополітичне значення для Китаю, Японії і Радянського Союзу. Зазначено, що фатальною помилкою Японії була її війна із США. Держава Маньчжоу-Го, з огляду на поразку Японії у Другій світовій війні, не мала шансів на продовження існування і неминуче мала зникнути.

В контексте исследования малоизвестных аспектов геополитической борьбы вокруг Маньчжурии в начале ХХ в. перед Второй мировой войной и во время нее подтверждено, что Маньчжурия, учитывая свое географическое положение и богатство ресурсов, имела большое геополитическое значение для Китая, Японии и Советского Союза. Отмечено, что роковой ошибкой Японии была ее война с США. Государство Маньчжоу-Го, учитывая поражение Японии во Второй мировой войне, не имело шансов на продолжение существования и неизбежно должно было исчезнуть.

In the context of the study of little-known aspects of the geopolitical struggle over Manchuria in the early twentieth century, before World War II and during it the article confirms that Manchuria, given its geographical location and a wealth of resources was of great geopolitical importance for China, Japan and the Soviet Union. Indicated that Japan was a fatal mistake of the war with the U.S.. The state of Manchukuo in view of the defeat of Japan in World War II, had no chance of continued existence and bound to disappear.

Надійшла 29 квітня 2013 р.

ДИФАМАЦІЙНІ ВИДАННЯ ЯК ЗАСІБ ПОЛІТИЧНОЇ БОРОТЬБИ

Наукові праці МАУП, 2013, вип. 3(38), с. 22–29

Розглянуто питання використання друкованої видавничої продукції у політичній пропаганді, під час гострого політичного протистояння, зокрема, під час виборів.

Сучасна влада досягається завдяки і насамперед інформації, умінню використовувати у політичному протистоянні інформаційні ресурси та технології. Одним з наріжних засобів комунікаційного арсеналу, ефективним механізмом масової комунікації є видавнича продукція. Її значення особливо актуалізується під час загострення політичного протистояння, зокрема виборів, які також можна трактувати як своєрідну форму інформаційної експансії, а часто й агресії. Проаналізуємо використання різними політичними силами та політиками так званої дифамаційної або ж фальшованої видавничої продукції, у тому числі під час парламентських виборів в Україні 2012 р.

Історія у сенсі нашого розгляду бере початок з давніх часів. Як свідчать джерела, чи не одним з перших маніпуляторів задля політичної вигоди був цар ще древньої ізраїльсько-їудейської держави Іосій. Намагаючись втримати та зміцнити владу, він нібито наказав підлеглим написати останню книгу П'ятикнижжя, де ствердити непорушність верховенства Ягве і царя як божого помазанника. Пророки виконали завдання, і невдовзі книгу з "одкровеннями" знайшли під час ремонту одного з храмів. Фактично твір на замовлення і став аргументом у подальшому політичному протистоянні та обґрунтуванні гонінь на інакодумців [2].

З винайденням друкарського верстата розширились і можливості фальшувань. Під-

робки стали одним з інструментів інформаційних маніпуляцій у політичній боротьбі, яка часто набувала характеру воєнних дій. До підробок дехто відносить, зокрема, і так звані "Протоколи сіонських мудреців" початку ХХ ст., де викладено плани змови для здобуття світового панування. Не заглиблюючись у дискусію про справжність документа, зазначимо, що навіть суперечка докола авторства "Протоколів", яка триває і досі, уже свідчить про своєрідну "технологічність" публікації та намагання використати її з тією чи іншою (часто протилежною) політичною метою.

Одним із перших спеціальних навчальних посібників з доволі специфічного використання інформації стала, певно, книга заступника начальника відділу агентурної розвідки РУ РККА Олександра Кука "Канва агентурної розвідки", підготовлена для курсів працівників ВЧК-ОГПУ [7]. У ній, зокрема, наголошувалось: "До найважливіших політичних завдань розвідки належить цілеспрямований вплив на населення ворожої держави за посередництва преси, пропаганди, розповсюдження чуток, розповсюдження певних ідей і поглядів, що підривають віру у владу власної країни". До засобів, які можна було використовувати для впливу, входили приховування та цільова інтерпретація (фактично – перекручування) певної інформації, поширення невігідних для ворога, у тому числі вигаданих повідомлень.

Фальшування, фальшивки були в активному арсеналі сталінських та гітлерівських ідеологів. Відомі численні підробки, які використовувались ними для пропагандистської роботи, а під час воєнних дій — з метою дезорієнтації та дезінформації противника. Особливої майстерності умільці досягли у фальшуванні “документальних” фото про звірства один одного, які поширювали як листівки та плакати. Інколи за справжні видавали окремі випуски газет. Такою, приміром, була нібито газета “Правда”, яку гітлерівці видрукували влітку 1941 р. і зі сторінок якої розповідалось про успіхи німецької армії на фронтах та щасливе життя за нової влади. Була тут і замітка про те, що син Йосипа Сталіна — Яків Джугашвілі здався у полон. Поруч було вміщено перепустку російською та німецькою мовами, з якою можна було й самому перейти на бік гітлерівців.

Не відставали, втім, і радянські пропагандисти. До достатньо цинічних курйозів можна віднести знімок фронтового оператора Євгена Халдея, який обійшов світ і відомий як “Прапор Перемоги над рейхстагом”. Як з’ясувалось пізніше, він не мав справжньої історичної цінності: фото було зроблене на другий день після справжніх подій і вже з іншими учасниками. По-друге, як зауважили в редакції, в одного з бійців зі світлини на руках виявилось по годиннику, що могли розцінити як свідчення мародерства радянських воїнів. Халдею довелось зіскоблювати негатив, поправляючи “правду”.

Інколи для фальсифікацій і цього було не потрібно. Показовим прикладом такого є справжня світлина замордованих польських дітей, нібито прив’язаних дротом до дерева. Тривалий час її видавали як показову ілюстрацію звірств українських повстанців на західноукраїнських землях у роки Другої світової війни. Насправді ж фото було зроблене ще 1923 р. і вперше його опублікували у польському часописі “Rocznik Psychiatryczny” в статті Вітольда Люневського “Маніакально-депресивний психоз у судово-психіатричній казуїстиці”. На знімку, як встановили польські науковці Ада Рудковська та Даріуш Сто-

ля, зображені діти циганки, яких вона вбила з відчаю, що не зможе їх прогнати. Втім, правда не стала перешкодою для радянських та налаштованих антиукраїнськи польських пропагандистів. Навіть після розвінчування фальшування, “фото злочинів УПА” не зникло з маніпулятивного набору. Його використали, зокрема, на обкладинці книжки історика-любителя і колишнього агента спецслужб комуністичної Польщі Олександра Кормана “Ludobójstwo UPA na ludności polskiej — dokumentacja fotograficzna”, яка побачила світ 2003 р., та в інших виданнях. “Документ” Кормана, попри усі спростування, в арсеналі також сучасних українських “борців” з націоналістами, які знову використовують його для дифамації.

Використовували підробки і противники тоталітарних режимів.

Для ведення ідеологічної роботи проти СРСР за кордоном були створені національні редакції радіо, періодичні видання, а також видавництва. Зокрема, на початку 1950-х років українські емігранти з допомогою американців заснували видавництва “Пролог” у Нью-Йорку та “Сучасність” у Мюнхені, які стали публікувати і поширювати книжки й періодики, що з різних причин не могли бути видані в Україні. Оскільки видання (а це були твори як літераторів діаспори, так і українських дисидентів) були зорієнтовані на читачів в Україні, відповідно, постала і проблема доставки друків до потенційних споживачів. Способи доставки літератури в Україну були різними. Використовувались, зокрема, фактично контрабандні польський і чеський канали, інші можливості. Для маскування ж літератури у “Пролозі” вигадували фальшоправи: оригінальний твір маскували під обкладинкою якоїсь “патріотичної” радянської книжки, яка не привертала особливої уваги непосвячених. Видання використовували цілком легальні та різних видавництв. Приміром, дослідження Миколи Лебеда “УПА” уклали під обкладинку праці Ю. Римаренка “Український буржуазний націоналізм — ворог інтернаціонального єднання трудящих”, підготовлену в Інституті філософії Академії

наук України і видану видавництвом “Наукова школа” 1970 р., матеріали V та VI Зборів ОУН побачили світ під обкладинками “Матеріалів XXV з’їзду Комуністичної партії України” (Політвидав України, 1976 р.), книжок П. Кравчука “З рідним народом” (“Україна”, 1979 р.), Р. Білоусова “Вирішальний етап економічного змагання соціалізму з капіталізмом” (“Радянська Україна”, 1980 р.), І. Яковлева “Вторая житница страны” (“Сельхозгиз”, 1982 р.) тощо.

На переконання дослідника, співробітника Центру трансатлантичних відносин Школи фундаментальних міжнародних відносин Університету Джона Гопкінса у Вашингтоні Тараса Кузьо, підтримка і фінансування американцями “Прологу” стало однією з найуспішніших таємних операцій США проти Радянського Союзу, яка згодом сприяла здобуттю Україною незалежності [6].

Наприкінці 1980-х американці припинили фінансування “Прологу”, що стало своєрідним “дружнім жестом” тодішнього американського президента лідерів СРСР Михайлу Горбачову і знаменувало фактичне згорання ідеологічних операцій США проти Радянського Союзу. Остаточно “Пролог” припинив свою діяльність 1992 р.

Про використання фальшивок у роки “холодної війни” розповідає і журналіст Савік Шустер, який на початку 1980-х працював репортером європейських видань в Афганістані [15]. За його словами, він брав участь у творенні псевдогазети Міністерства оборони СРСР “Красная звезда”. Видання підготували репортери італійського журналу “Frigidaire”, а надрукували у видавництві Ватикану, де, за словами Шустера, “не було агентів КДБ”. У сфальшованій газеті містились матеріали про злочини окупаційних військ, заклики до радянських солдатів складати зброю і вимагати повернення додому. Також повідомлялось про буцімто повалення прорадянського уряду Бабрака Кармаля, завершення війни і братання радянських військ з моджахедами. Віддруковану газету (за деякими даними, всього виготовили сім тисяч примірників, а ще були

надруковані й фальшиві радянські плакати) доправили до Афганістану, де журналісти разом з моджахедами вночі розклеїли її за маршрутами просування радянських підрозділів. Є відомості, що газету поширювали також серед військових гарнізонів.

Як згадує колега Шустера по Радіо “Свобода” Іван Толстой, акція не була першим подібним досвідом Савіка. Ще до Афганістану той брав участь і у творенні псевдо-“Правди”, яку підготували до Олімпіади 1980 р. в Москві. Для досягнення максимальної схожості з тоді головною газетою СРСР у Фінляндії навіть спеціально закупили папір, схожий на той, на якому друкувалась “Правда”. До Москви газету із сатиричними матеріалами та творами дисидентів доправили з допомогою туристів, а потім і нелегально розповсюдили. Видання повідомляло про ніби переворот у СРСР, утечу керівників держави Брежнєва та Суслова до Праги і те, що РРФСР заявила про вихід з Радянського Союзу [5].

Відомий вислів “коли розпочинається війна, першою жертвою стає правда” цілком застосовний і до “мирних” політичних перегонів. Часто вибори — ярмарок не лише марнославства, а й популізму та словоблуддя, де не гребують легковажними обіцянками, а то й відвертим обманом та фальшуванням. На цей гандж демократії звернув увагу ще наприкінці XIX ст. відомий російський політичний діяч і філософ Лев Тихомиров, який у своїй праці “Демократія ліберальна та соціальна”, зокрема, зазначав: “Політики намагаються не переконати, а отримати голоси. Найпевніший же засіб отримати голоси — це засліпити народ, загіпнотизувати його шумом, тріскотнею, несподіваними брехливими повідомленнями... Це тактика так званого *surprise*, що однаково панує в усіх парламентських демократіях. Народ ловиться на слові” [10].

Політичне протиборство передбачає використання інформаційно-видавничого інструментарію, серед якого, як ми зазначали, доволі місця так званим підкидним, часто дифамаційним виданням. Таких прикладів доволі й у сучасній українській історії [1].

Чи не першим гучним скандалом, пов'язаним з підробками, стало виготовлення 1999 р. однією з державних друкарень сфальшованої опозиційної газети “Сільські вісті” з вихваляннями тоді чинного Президента Леоніда Кучми і критикою його опонентів. Газету надрукували накладом у три мільйони примірників і поширили по всій Україні з допомогою знову ж підлеглої владі “Укрпошти” [9].

Активно технологію підробних видань застосовували під час президентських перегонів 2004 р. Розголосу набуло виявлення у Броварах під Києвом, чомусь на трикотажній фабриці, дев'яти тонн(!) друків провокаційного характеру ніби від Ющенка — кандидата від опозиції. Розслідування активістів привело до столичної друкарні “Новий друк”, де також було складовано для вивезення і розповсюдження понад два мільйони не облікованих листівок. Ще один склад фальшованої продукції виявили на території Національного виставкового комплексу “Експоцентр України”, підпорядкованого Державному управлінню справами, а фактично — адміністрації Президента. Розповсюдження брошур та листівок здійснювалось з допомогою тих-таки державних установ і організацій, “Укрзалізниці” та пошти. Так, напередодні голосування у деяких районах через поштові скриньки було поширено листівки буцім-то штабу кандидата від опозиції із закликком до своїх прихильників бойкотувати вибори, що, як розцінили оглядачі, було спробою конкурентів зменшити явку виборців Ющенка. Мільйони українців отримали також листівку-звернення вже на підтримку провладного кандидата за підписом заступника голови правління Ради земляцтва українців у Російській Федерації В. Христенка. Як з'ясувалось пізніше, сам “підписант” і гадки не мав про “своє” звернення [3].

Прикладом, так би мовити, креативного фальшування може слугувати видання 2007 р. цього разу вже “під Януковича”. Готуючись до позачергових парламентських виборів, у Партії регіонів заготували масовим накладом пропагандистську брошуру “...І рік при владі”, у якій йшлося про успішну діяль-

ність лідера “регіоналів” Віктора Януковича на посту прем'єр-міністра України. Опоненти не забарились і оперативно виготовили іншу брошуру, яка повторювала дизайн оригінального видання. Правда, називався новодрук вже по-іншому — “...Останній рік при владі”. Відповідним був і зміст видання. Цікаво, що розповсюдження підробки також супроводили фальшивкою — листом нібито одного з керівників депутатської фракції Партії регіонів з проханням до місцевих керівників сприяти поширенню твору [4].

Схожа технологія “заміщення” була використана і в Кременчуці на Полтавщині вже 2010 р. Там з'явилося одразу два спецвипуски місцевої газети “Автограф”. Перший — справжній — з агітаційними матеріалами за Юлію Тимошенко і другий — сфальшований: хоч і з логотипом та вихідними даними газети, але вже з рекламою лідера Партії регіонів Віктора Януковича [14]. Редакція змушена була звернутися до читачів із роз'ясненнями, що, мовляв, до підробки стосунку не має.

Подібне сталось і в Горлівці Донецької області. Тут 2011 р. підробили одразу два випуски тижневика “Криминал-експрес. Регіональний выпуск”. Скопіювавши дизайн і верстку справжнього видання, підробники, втім, дещо змінили назву часопису, давши йому заголовок “Криминал-експрес. Городской выпуск”. Публікації у фальш-номерах, що розповсюджувались безкоштовно, були спрямовані проти міського голови Євгена Клепа [12].

Для дискредитації вже народного депутата України від опозиції Анатолія Гриценка підробили часопис “Дзеркало тижня. Україна”, який поширювали у людних місцях столиці у червні 2011 р. У газеті зі справжнім логотипом, але без вихідних даних друкарні, творці вмістили матеріали про нібито високі доходи Гриценка та його дружини — головно-го редактора газети Юлії Мостової [13].

Як, певно, ніколи раніше, були сповнені найрізноманітнішою фальшивою видавничою продукцією парламентські вибори 2012 р.

У столиці газетною “чорнильницею” проти “УДАРу” стала “газета незалежних журналіст-

ських розслідувань” “Столичные ведомости”, що почала виходити друком під час виборів, проте без зазначення реєстрації. “Піратський” часопис, втім, належно фінансувався — “ударівці” вистежили поширювачів і затримали 300-тисячний наклад видання з контрагітацією. Іншою “антиударною” газетою була “Опозиція”, яку начебто видавала організація громадського спротиву “Юлі — волю!” У ВО “Батьківщина”, якому приписували газету, заперечили свою причетність до часопису.

Фальш-видання використовували, схоже, з подвійною метою. Перша — скомпрометувати політичну силу суперників чи її найбільш рейтингових кандидатів. Друга — посіяти недовіру, а то й ворожнечу між окремими опозиційними групами. До такого висновку нашттовхує активне використання підривок видань саме світоглядно близьких сил. Так, прес-служба об’єднаної опозиції “Батьківщина” заявила про появу фальшивки своєї газети, де поруч з правдивими матеріалами, що були у вільному доступі, були вміщені також публікації, спрямовані проти опозиції. Серед них — вигадане звернення Юлії Тимошенко до Віталія Кличка з критикою “УДАРу” та його особисто, а також радикальні заклики.

Образ Тимошенко взагалі став, так би мовити, фетишним в агітаційному протиборстві. Головна опозиціонерка віртуально була присутня не лише на промо-акціях та видавничій продукції побратимів. Використовували її образ і супротивники. І не лише як об’єкт для звинувачень у всіляких проблемах і негараздах, а й як суб’єкт агітації за себе. Так, у Бердичеві Житомирської області поширювали листівки нібито із закликом экс-прем’єра голосувати за також колишнього генерального прокурора, “регінала” Святослава Піскуна, який був кандидатом у 63-му мажоритарному окрузі. “Всі, хто заявляє про опозиційність, вводить людей в оману, — йшлося у нібито зверненні начебто Юлії Тимошенко. — Проте вибір робити потрібно і я хочу вам сказати про людину, яку поважаю та підтримую усім серцем. Це єдина чесна людина в погонах — Святослав Пісун. Він був найбільш принципово чесним Генпрокурором, якого бачила Україна”. Крім друкова-

них листівок, по місцевому радіо транслювали і агітаційні аудіозвернення нібито Тимошенко з тим самим закликом голосувати за Піскуна. Прес-служба “Батьківщини” і в цьому випадку заперечила автентичність записів та авторство звернення ув’язненого лідера. Спростували опозиціонери і свою причетність до 50-тисячного спецвипуску газети з логотипом і кольорами “Батьківщини”, у якій містились компрометуючі матеріали на найрейтинговіших кандидатів у народні депутати по 63-му округу, в тому числі, що цікаво, і на Павла Жебрівського, кандидатуру якого об’єднана опозиція офіційно підтримала [8].

Посварити опозицію спробували і в 151-му виборчому окрузі на Полтавщині. У Пирятині опозиціонери спільно з правоохоронцями затримали мікроавтобус, котрий перевозив близько 15 тис. листівок, які, згідно з вихідними даними, були видані на замовлення кандидата в народні депутати від ВО “Батьківщина” Миколи Карнауха і містили неправдиву інформацію про іншого опозиційного кандидата, “ударівця” Тараса Кутового. Микола Карнаух категорично відкинув свою причетність до листівок, назвавши їх спробою розколоти опозицію. Кутовий так само заявив, що справжнім замовником провокації є, на його думку, влада, яка зацікавлена у дезорієнтації виборців.

По-своєму намагався дезорієнтувати електорат і технічний, на розсуд багатьох, кандидат у народні депутати по 24-му мажоритарному округу Дніпропетровська Сергій Суханов. Оскільки “УДАР” свого кандидата з виборів зняв, Суханов вирішив скористатись з чужих напрацювань. Усю друковану та іншу рекламну продукцію Суханова почали оформлювати в “ударному” стилі. Були скопійовані також гасла та символіка “УДАРу”. Схожу тактику використав у своїй агітації і провладний кандидат по округу № 211 в столичному Голосіївському районі Ігор Лисов. Зважаючи на популярність серед виборців опозиції, яка висунула об’єднаних кандидатів, він, вочевидь, вирішив “притулитись”. “Регіонал” також назвався “об’єднаним кандидатом” (уточнивши, правда, що він “об’єд-

наний від району”), що й використав у своїй кампанії та в численній друкованій рекламній продукції.

Технологією дифмації стали неправдиві повідомлення про зняття того чи іншого кандидата-мажоритарника з перегонів. Скажімо, у 212-му окрузі в Києві поширили листівку про те, що “УДАР” буцімто знімає з виборів свого кандидата Кирила Куликова, якого нібито звинуватили у співпраці з партією влади. Від імені Віталія Кличка виборців закликали проголосувати за іншого — чесного та опозиційного, ім’я якого, втім, не називалось.

Те саме використали і в Броварах. Своєрідною прелюдією стало поширення через поштові скриньки фальшивого номера з вихідними відомостями реального видання опозиційної газети “Київщина — мала Батьківщина”, де містились так само неправдиві результати соціологічного дослідження, а також критичні матеріали про опозиціонерів [11]. А перед самими виборами через спецвипуск вже офіційної комунальної газети “Нове життя” опублікували сфальшовану постанову ЦВК за № 1887 від 26.10.2012 р. про нібито зняття з реєстрації “ударівця” Павла Різненка — основного суперника провладного кандидата, а разом й особистого масажиста чинного прем’єр-міністра Миколи Азарова Миколи Федоренка.

Поширювали фальшиву видавничу продукцію і в інших регіонах. Як повідомили Радіо “Свобода” активісти громадського руху “Відсіч”, у Тлумачі, Галичі, Тисмениці та інших населених пунктах, що входили до 84-го виборчого округу на Прикарпатті, хтось розповсюдив листівки, схожі на друки руху в рамках акції “Помста за розкол країни”, у яких містилась неправдива інформація про одного з кандидатів.

Інколи фальшивки на Прикарпатті використовували і для прямих провокацій. Подібне зафіксували на 88-му виборчому окрузі у Коломиї. Там до приміщення Комітету захисту української мови, який очолював опозиційний кандидат Олесь Доній, увійшов невідомий і кинув на підлогу пачку листівок, спрямованих проти провладного кандидата

Богдана Гдичинського. Одразу ж до кімнати вбігло з півдесятка міліціонерів на чолі з начальником райвідділу МВС і звинуватили присутніх у незаконній агітації. Таким чином, на думку працівників виборчого штабу опозиціонерів, влада намагалась перешкодити їхній роботі, а також заблокувати розповсюдження легальної друкованої продукції, що зберігалась у приміщенні. На півночі перегонів із заявою про підробку газети “Моя батьківщина — Сумщина” до прокуратури звернулись Сумська організація ВО “Батьківщина” та кандидат у народні депутати по 158-му округу Олександр Волков, проти якого і була спрямована фальшивка. Зловмисників, попри розслідування, як і в багатьох інших випадках, не встановили.

Певним винятком у цьому сенсі є історія підкидних листівок у селищі Пантанівка Кіровоградської області, яка сталася, правда, вже після виборів. Тут невідомий поширив друки із зверненням до тих, хто проголосував за ВО “Свобода”: “Відтепер живіть і думайте над тим, що до вас кожної миті можуть прийти месники в образі онуків і правнуків колишніх воїнів радянської армії і партизанів... А тому ми починаємо робити з вами те ж саме — вішати, різати, топити і палити ваші оселі! Разом з вашими дітьми! І будемо це робити теж вночі, щоб вам не спалося кожної ночі! Очікуйте!” У листівці наголошувалось, що відомо, де мешкають прихильники ВО “Свобода”, а кількох з них було названо. Як встановили правоохоронці, автором листівки був місцевий пенсіонер, який, погрожуючи, керувався особистими мотивами.

Втім, у протистоянні влади й опозиції не все було однозначним і чорно-білим. Додавала певної гостроти політичному суперництву і внутрішня конкуренція між опозиційних сил. Попри усі запевнення про консолідацію, повністю уникнути взаємопоборювання під час перегонів їм все-таки не вдалося. Це позначилось у тому числі й на характерові друкованої продукції. Партія “УДАР” упродовж виборної кампанії зробила принаймні дві офіційні заяви про використання “Батьківщиною” і “Свободою” проти “ударівців” чор-

нопіарних технологій. Йшлося в них, правда, про легальну друковану продукцію, зокрема, про періодичні видання, які поширювались у регіонах.

Проте повернемося до фальшувань. Потрібно сказати, що інформаційний обман — небезпечна і двогостра зброя. Викриття фальшивок може стати інформаційним бумерангом, здатним вразити так само авторів обману. Показовим у цьому є створення піарниками Партії регіонів агітлінійки “Від стабільності — до добробуту” для пропаганди покращення життя громадян України за нової влади. У численних виданнях, на плакатах, буклетах, листівках, біл-бордах були зображені щасливі люди різних поколінь, які випромінювали радість і задоволення життям. Проте до українців вони мали досить віддалений стосунок. У прямому сенсі. Як з’ясувалось, фото щасливців придбали в американської компанії “Shutterstock” й зображені на них також були, звісно, американці. Обійшлося таке “покращення” для Партії регіонів по 100 доларів за світлину. На ті самі граблі наступили вже навесні 2013 р. й піарники Київської міської державної адміністрації. Рапортуючи про досягнення влади у боротьбі зі снігом в українській столиці, вони це проілюстрували фотографією звияжних дій комунальних служб... Москви. Після того як фальшування викрили, світлину з потужною технікою на засніжених вулицях терміново замінили іншою — з київським трактором. Ефекту зрештою досягли. Проте, як гадається, протилежного задуманому.

Видавнича продукція — складник і дієвий інструмент агітаційно-пропагандистської, політичної роботи. Розуміючи інформаційну й комунікаційну важливість та впливовість друків, їх часто використовують також для маніпулювання громадською думкою, створення потрібних для маніпулятора інформаційних приводів.

В умовах тоталітаризовано-авторитарних режимів “управління інформацією” є складником державної інформаційної політики, спрямованої на збереження влади та боротьбу з противниками режиму.

Маніпулятивною практикою, зокрема під час політичних перегонів, стало створення

фальшивих чи так званих підкидних видань. В арсеналі підробок є фактично вся друкована видавнича продукція, найуживаніші ж — періодичні друковані видання та листівки.

Завданням фальшивок є поширення неправдивої інформації з метою досягнення тих чи інших, насамперед політичних, цілей. Серед таких — дифамація та дискредитація політичних суперників, соціалізація й мобілізація споживачів контенту, нав’язування їм певної лінії поведінки, спонукання до тих чи інших політичних дій, часто дезорієнтування і дезінформація виборців.

Література

1. Бондар Ю. Книги і вибори // Вісник книжкової палати. — 2012. — № 2. — С. 40—44.
2. Бондар Ю. Перша інформаційна... Інформація та інформаційна політика на Стародавньому Сході. — К.: ВПК “Експрес-Поліграф”, 2012. — 80 с.
3. Бондар Ю. Свобода слова: вибір-2004. — К.: МАУП. — 122 с.
4. Бондар Ю. Свобода слова: книга і політика. — К., 2011 — 112 с.
5. Корниров В. История манипулирования в иллюстрациях. “Журналистика” от Савика Шустера // Еже-недельник 2000. — 2011. — № 23 (561). — 10—16 июн.
6. Кузьо Т. Як Лебедь з Піховшеком Союз розвалили. На гроші американської розвідки // Українська правда. — 2011. — 10 серп. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/articles>
7. Кук А. Канва агентурной разведки. — М.: Изд. Шт. РККА, 1921.
8. Об’єднана опозиція виявила фальшиву газету “Батьківщини” у Бердичеві // Тиждень-ua. — 2012. — 28 вер.
9. Поторай О. Фальшиві “Сільські вісті” друкувались у державній друкарні в Луцьку // День. — 1999. — 23 жовт.
10. Тихомиров Л. Демократия либеральная и социальная. — М., 1986.
11. У Броварах поширили фальшивий номер опозиційної газети “Київщина — мала Батьківщина” // Телекритика. — 2012. — 27 бер.
12. У Горлівці випустили фальшиву газету з публікаціями проти мера // Телекритика. — 2011. — 25 жовт.
13. У Києві роздають фальшиве “Дзеркало тижня” із “чорнухою” на Мостову і Гриценка // Телекритика. — 2011. — 26 черв.
14. Фальшива реклама Януковича з’явилася у Кременчуці // УНІАН. — 2010. — 4 лют.
15. Шустер рассказал, как выпускал фальшивую газету // Обозреватель. — 2012. — 23 нояб.

Розглянуто проблематику використання інформаційних ресурсів та технологій у політичній роботі та протиборстві. Проаналізовано практику політичних сил та окремих політиків використання видавничої продукції, зокрема так званих дифамаційних видань, з метою маніпуляційного впливу на виборців під час парламентських перегонів в Україні 2012 р.

Рассмотрена проблематика использования информационных ресурсов и технологий в политической работе и противоборстве. Проанализирована практика политических сил и отдельных политиков использования издательской продукции, в частности так называемых диффамационных изданий, с целью манипуляционного воздействия на избирателей во время парламентских выборов в Украине 2012 г.

We consider the problems of the use of information resources and technologies for work and political confrontation. Analyzed the practice of political parties and individual politicians use publishing products, in particular the so-called defamatory publications to manipulative influence on voters in the parliamentary elections in Ukraine in 2012.

Надійшла 19 серпня 2013 р.

**БАГАТОПОЛЯРНА ГЕОПОЛІТИЧНА ОРГАНІЗАЦІЯ СВІТУ:
ПРОБЛЕМИ І ТЕНДЕНЦІЇ ФОРМУВАННЯ**

Наукові праці МАУП, 2013, вип. 3(38), с. 30—35

Проаналізовано багатопольярну геополітичну організацію сучасного світу, виявлено основні проблеми і тенденції розвитку посткласичних імперій, формування регіональних імперських геополітичних систем.

У сучасному світі відбуваються неоднозначні зміни — поряд з процесами глобалізації посилюється взаємодія між країнами в межах окремих регіонів світу, формуються регіональні інтеграційні структури. Світова геополітична система зазнає подальшого ускладнення за рахунок збільшення кількості недержавних геополітичних акторів: міжурядових та неурядових міжнародних організацій, транснаціональних політичних організацій, міжнародних рухів різного спрямування та ін. Крім того, хоч і повільно, зростає кількість суверенних держав. При цьому прагнення США та інших провідних держав Заходу до глобального домінування викликає спротив інших потужних геополітичних акторів. За цих умов відбуваються істотні трансформації світового порядку.

Дослідження сучасного світового порядку і тенденцій його розвитку викликає неабиякий інтерес серед науковців. Цій проблематиці присвячені праці А. Басевича, З. Бжезінського, А. Беттлера, Й. Галтунга, А. Етціоні, Р. Кагана, Е. Соловйова, А. Уткіна, Д. Харві та багатьох інших вчених. Актуальними завданнями подальших досліджень є вивчення основних чинників формування нового світового порядку, взаємодії провідних геополітичних акторів (“полюсів”), визначення проблем і перспектив розвитку світової геополітичної системи.

Виявимо сутнісні особливості сучасної геопросторової політичної організації світу, роль імперських геополітичних систем, основні тенденції їх розвитку.

Геопросторову політичну організацію світу можна уявити собі як складну багаторівневу сукупність різноманітних геополітичних систем, що взаємодіють у світовому просторі. Певний світовий порядок є відображенням сутнісних особливостей сформованої у той чи інший період геопросторової політичної організації світу. Світовий порядок створюється тими геополітичними акторами (або актором), які реально управляють глобальною геополітичною архітектурою, визначають “правила гри” на міжнародній арені, контролюють поведінку інших акторів.

В історичному минулому окремі актори (імперії) відігравали роль глобальних геополітичних гравців. Зокрема, за часів “холодної війни” існував біполярний світовий порядок з глобальним протистоянням двох імперських “полюсів” — США та СРСР. У сучасну епоху США намагаються і надалі відігравати глобальну роль, а інші потужні актори (Російська Федерація, Китай, Індія, Бразилія та ін.) прагнуть посилити свій вплив на регіональній, а в перспективі, і на світовій арені. До цього додається активізація діяльності транснаціональних мережних акторів. Таким чином, геополітична система світу нині перебуває у невідношеному, перехідному стані.

У науковій літературі наявні різні підходи до ідентифікації сучасної геопросторової політичної організації світу — світового порядку. При глобальному геополітичному проектуванні дослідники керуються різними підходами, тим більше, що самі вони, як

правило, є політично заангажованими. Якщо автори не вдаються в сутність сучасної організації світового геополітичного простору, сповненого невизначеності та суперечностей, то він трактується просто як постбіполярний. Однак цей термін (“постбіполярний”) не має, по суті, іншого змісту, крім того, що сучасний світовий порядок прийшов на зміну біполярному і має інші риси.

На початку 90-х років ХХ ст., після руйнування Радянського Союзу і його імперської геополітичної системи, залишився один “полюс” світового масштабу — США. Це дало вагомий підстави для трактування світового порядку як однополярного (унілатерального). На початку 2000-х років в американській літературі значної популярності набув імперський дискурс, і чимало дослідників стали розуміти однополярний світовий порядок як неоімперський на чолі із США. Активним пропагандистом цього підходу виступив, зокрема, З. Бжезінський [1]. Згодом він значною мірою пом’якшив акцент щодо імперської однополярності, акцентувавши увагу на глобальному лідерстві США [2]. У цей самий період М. Хардт і А. Негрі запропонували модель майбутнього світового устрою, за якого глобальна імперія не є американською, а США — її центром, оскільки глобальна влада не матиме ніякої реальної і локалізованої території чи центру через те, що буде розподілена в мережах [8, 354].

У цілому прихильники розуміння світу як уніполярного одним-єдиним геополітичним “полюсом” світу вважають або США, або Захід у цілому. Так, наприклад, Ю. В. Соколов розуміє сутність однополярності Заходу як закономірне панування високоорганізованої меншості над дезорганізованою більшістю світу, причому за такого несправедливого порядку світова система стає асиметричною, дисбалансованою та нестабільною [7]. Справді, за абсолютного домінування у світі одного “полюса” неодмінно порушується рівновага, виникає чітко виражена асиметрія. Політика відвертого домінування викликає, як правило, негативну реакцію з боку інших потужних акторів. У різних країнах і регіонах світу неминуче з’являються антиімперські політичні сили, які прагнуть здобути засо-

би протистояння абсолютному домінуванню глобального “полюса”.

Як пом’якшений варіант однополярності пропонується концепт “гегемонії”. З погляду А. Беттлера, гегемонія — це сила, спрямована на підпорядкування всіх акторів міжнародної політики інтересам гегемона [3]. Нині найчастіше під гегемонією розуміють не брутальне панування із силовим втручанням у внутрішні справи інших акторів, а “приклад для наслідування”. Вважається, що держава-гегемон, завдяки своїй економічній і військовій могутності, спроможна забезпечувати стабільність на планеті, розвиток світового ринку з вигодою не лише для себе, а й інших акторів. Гегемонія ліберального “полюса” може забезпечувати відносний мир і порядок у світовій геополітичній системі. Така гегемоністська однополярна структура доволі часто може відповідати інтересам владних кіл багатьох країн світу, яким вигідні гарантовані ліберально-ринкові “правила гри” на міжнародній арені. Крім того, за умов дотримання стратегічних угод з гегемоном, вони мають можливість контролювати внутрішньополітичну ситуацію у себе в країні, забезпечувати своє економічне володарювання.

Становить науковий інтерес точка зору щодо існування “uni-multipolar system” [9], коли наявний один “полюс-гегемон” і декілька менших “полюсів”, які спроможні у певних випадках проводити власну геополітику, проте не мають потуги повноцінно протистояти головному “полюсу” й організувати світову систему. При цьому можливі такі варіанти розвитку геополітичної структури світу: за умов формування стійкої коаліції менших “полюсів” може виникнути інтегрований потужний полюс — формується нова біполярність; інший варіант біполярності — стрімкий розвиток одного з акторів-конкурентів і перетворення його на “полюс”; зміцнення головного “полюсу”, підпорядкування ним решти світу — утворення справді уніполярної системи [9].

Існує концепція “нової” біполярності, прибічники якої вважають, що на одному “полюсі” перебувають усі ті держави світу, які поділяють принципи міжнародного права і демократії, а на протилежному — державні та недержавні геополітичні сили, що сповіду-

ють “радикальні” ідеології, не визнають “загальнолюдських” норм права та морально-етичних цінностей і, поширюючи у світі свою ідеологію, вдаються навіть до терору [5].

Ми дотримуємося тієї думки, що нині, у зв’язку з подальшим поступовим зниженням глобальної ролі США і також поступовим посиленням інших “полюсів”, формується багатополярний світовий порядок із відносно самостійною геополітикою певних провідних акторів.

Існує погляд, згідно з яким процеси зміни структури світового порядку мають циклічний характер. Наприклад, однополярна структура переходить у багатополярну, остання, у свою чергу, породжує біполярну, яка знову переходить в однополярну — цикл повторюється [3]. За таким прогнозом у XXI ст. сучасний однополярний світ зміниться багатополярністю, яка потім трансформується у нову біполярність [3].

Прибічники ідеї однополярності вважають, що багатополярний світ може стати набагато небезпечнішим і віддаленішим від демократії, ніж нинішній з гегемонією США [4]. Варто зазначити, що за умов багатополярності, коли доля світу залежить від результатів взаємодії декількох “полюсів”, зростає ступінь невизначеності у розвитку глобальних процесів, важко однозначно передбачити майбутню долю світового порядку. Неминучими явищами є нерівномірний розвиток “полюсів”, посилення конкуренції між ними, змагання за сфери впливу у різних регіонах світу. Тому необхідний діалог, пошук компромісів, взаємовигідних рішень.

Серед інтересів геополітичних “полюсів” на перший план вийшли гео економічні — забезпечення максимальних вигід від участі у світових економічних процесах, збільшення прибутків на світових ринках товарів і послуг. Як і раніше, провідні геополітичні актори зацікавлені у забезпеченні контролю над світовими ресурсами, особливо енергетичними, і трансконтинентальними комунікаціями. Географічний простір країн та регіонів світу пронизаний мережами впливу транснаціональних геополітичних та гео економічних акторів.

Слід зазначити, що в сучасному світі полярність у військово-політичній та гео економі-

чній сферах може відрізнитися. Наприклад, Північно-Атлантичний Альянс є найпотужнішою у світі військово-політичною системою, проте Північна Атлантика складається з двох гео економічних систем — НАФТА і ЄС, кожна з яких включає не лише країни НАТО. Японія і Німеччина є гео економічними “полюсами” сучасного світу, проте не претендують на таку саму військово-політичну роль.

У світовій системі міжнародних відносин важливою проблемою залишається застосування сили в широкому розумінні — від засобів політичного та економічного впливу до використання зброї. Попри вдосконалення механізмів міжнародної безпеки, “жорстка сила” залишається доволі дієвим аргументом у міжнародних відносинах — у кого більше ударної сили, до того ставляться з більшою повагою. У провідних країнах світу триває вдосконалення різноманітних систем озброєнь, а окремі держави володіють ядерною зброєю. Ядерний арсенал дає до рук держави могутній засіб захисту своєї безпеки і реалізації геополітичних інтересів на міжнародній арені. Така країна входить до такого собі “клубу обраних”, розширення якого всіляко обмежується ядерними державами. При цьому сама по собі кількість ядерних боеголовок не має принципового значення — кожна нова ядерна держава несе потенційну небезпеку стабільності у світі. А проти терористичних угруповань ядерна зброя безсила.

Нині у багатополярному світі між провідними акторами сформувався певний консенсус щодо загальноприйнятих “правил гри” на міжнародній арені, оскільки це відповідає їх геополітичним інтересам. Слід очікувати, що в майбутньому, якщо не станеться глобальних катаклізмів, провідні гравці — “полюси” і надалі залишатимуться прибічниками переважно “м’якої” геополітики, без крайньої потреби не вдаватимуться до застосування “жорстких” (силових) засобів.

Ми дотримуємося погляду, що сучасні “полюси” світового порядку є новітніми імперіями (неоімперіями). Серед науковців відсутня концептуальна однастайність щодо розуміння імперій як минулих епох, так і сьогодення. На нашу думку, сучасні імперії є великими геополітичними системами, які

вирізняються складною багаторівневою ієрархічною структурою з різнорідними компонентами і мають розвинені мережі впливу в глобальному геопросторі. У структурі імперії виділяються, як правило, “центр” і залежна, підпорядкована “периферія”, що включає якісно різні територіально-політичні утворення. У переважній більшості сучасні імперські геополітичні системи сформовані на основі “держави-центру”, що контролює “периферію” — залежні країни і території, формально суверенні держави, комунікації, військові бази тощо. У свою чергу “держави-центр” може мати внутрішню багатопланову геополітичну структуру, в якій виокремлюються свої власні “центр” і “периферії”. Імперії здійснюють геополітику, покликану забезпечувати контроль “центру” над внутрішніми і зовнішніми “периферіями”.

На відміну від минулих епох, новітні імперії (неоімперії) є неформальними. За визначенням А. Вендта і Д. Фрідхайма, “неформальні імперії є структурами транснаціональної політичної влади, що поєднують егалітарний принцип юридичного суверенітету з ієрархічним принципом фактичного контролю” [6, 39]. Сучасний світовий порядок формально утворений суверенними державами — членами ООН. Кожна з них прагне зберегти свій суверенітет. Порушення суверенних прав однієї держави іншою викликає осуд з боку ООН, інших міжнародних організацій, суверенних держав, може потягнути за собою санкції щодо держави-порушниці. Тому сучасні імперії за допомогою своїх мережних структур контролюють суверенні держави, не зазіхаючи на їх формальні суверенні права. У новітній історії мали місце випадки проведення класичної імперської геополітики з позиції сили (Афганістан у 2001 р., Ірак у 2003 р.), проте вони прикривалися високими гаслами захисту безпеки всього світу.

Розвиток у сучасному світі імперських геополітичних систем пов’язаний з прогресом регіоналізації, що є, по суті, “глобалізацією в мініатюрі” — інтернаціоналізацією політичних, економічних, культурних процесів на регіональному рівні. Регіоналізація приводить до формування певних цілісно-

тей — регіональних систем, які активно взаємодіють між собою в умовах глобального геопростору. Основні компоненти таких регіональних систем — держави дедалі активніше взаємодіють з державами як свого, так й інших регіонів, а також цілими регіонами та угрупованнями держав. При цьому в процесі розвитку інтеграційних процесів в окремих регіональних системах ми спостерігаємо посилення ролі найрозвиненішої держави, яка генерує доволі потужні силові поля, створює власні мережі впливу в регіоні та за його межами. Таким чином, відбувається формування регіонального “полюсу”, який створює свою неформальну імперію.

У сучасній геопросторовій політичній організації світу Західна неформальна макроімперія зберігає своє глобальне значення. При цьому в її межах відносно зменшується роль гегемона — США, попри те, що Америка залишається провідною імперською державою світу. В її геостратегії спостерігається тенденція до подальшого розвитку механізмів співпраці із західними державами та іншими “полюсами” у розв’язанні глобальних безпекових проблем. У геополітиці колишніх колоніальних імперій Великої Британії та Франції збереглися окремі імперські напрями. Великим потенціалом володіє Німеччина, однак нині вона не має імперської ідеї і відповідної політичної волі. У результаті подальшого розвитку інтеграційних процесів в Європейському Союзі, цілком ймовірно, може сформуватися своєрідна децентралізована імперська геополітична система як складова неформальної Західної макроімперії.

Економічна могутність КНР на початку XXI ст. продовжує зростати доволі швидкими темпами. Китайська посткласична імперія не демонструє амбіцій щодо політичної гегемонії (навіть офіційно виступає проти будь-якого гегемонізму на міжнародній арені), проте сфера гео економічного та геодемографічного (разом з тим і геополітичного) впливу Китаю активно поширюється на регіони та країни. Японія є однією з наймогутніших, економічно розвинених держав, однак у військово-політичній сфері є сателітом США і нині не має політичної волі до імперської геополітики. Зростає роль таких регіональних

лідерів-“полюсів”, як Індія та Бразилія, які можна вважати потенційними неоімперіями. На початку XXI ст. активізується імперська геополітика Росії, спрямована на забезпечення регіонального лідерства і створення власної неформальної імперської структури. Зони впливу (політичного, економічного, культурно-інформаційного) різних імперій можуть взаємно накладатися, перетворюватися на так би мовити зони імперської конкурентної взаємодії. На перспективу можна очікувати найбільш успішного розвитку неоімперій з “реальною економікою” — Китаю, Індії, Бразилії, певною мірою Росії. А от Захід, економічна могутність якого значною мірою тримається на фінансових “бульбашках”, очікують і надалі небезпечні кризи.

За сучасних умов існування світу специфічні геополітичні інтереси окремих держав мають бути підпорядкованими спільним інтересам збереження миру та міжнародної безпеки. Прикриваючись інтересами захисту миру, прав і свобод людини, провідні імперські держави фактично отримують право на порушення суверенітету окремих держав світу. Економічний простір більшості країн світу пронизаний мережами впливу транснаціональних акторів. Глобальні актори значною мірою контролюють культурно-інформаційний простір більшості країн і регіонів планети. Тому національні держави мають дедалі менше реального суверенітету. Попри формальне збереження суверенних прав, вони перетворюються на об’єкти геополітики імперських структур. Такі країни, як Маршаллові острови, Мікронезія, Палау, — є характерними прикладами сучасних імперських підконтрольних “периферій”. Прагнення до самовизначення і створення власної держави увінчалось успіхом, національну ідею реалізовано. При цьому економіка тісно пов’язана з неформальним імперським “центром” — США, і захист їхньої національної безпеки також є прерогативою Америки.

Подальша трансформація геопросторової політичної організації світу пов’язана із зростанням кількості суверенних держав у результаті реалізації прав народів на самовизначення і створення власних держав. Хоча лідери західних держав свого часу і на-

полягали на тому, що Косово є унікальним випадком, усе ж “Косівський прецедент” заклав “міни уповільненої дії” під фундаменти багатьох багатонаціональних держав світу. Нові держави можуть виникнути насамперед в Азії та Африці за рахунок нинішніх багатонаціональних країн, для багатьох з яких притаманні численні міжетнічні та міжконфесійні проблеми. Виникнення нових суверенних держав неминуче потягне за собою численні протиріччя із сусідніми державами, що також додаватиме нестабільності майбутньому світові. Нині, наприклад, можемо спостерігати загострення конфліктних відносин між Суданом і новоутвореним Південним Суданом.

Сучасні імперії прагнуть до розширення сфер неформального впливу, максимального розвитку своїх мережних структур. Вважаємо обґрунтованими твердження, що геополітика Заходу визначається “центрами ухвалення рішень”, які, як правило, є інтернаціональними і взаємодіють на міжнародній арені, підпорядковуючи своїм інтересам геостратегію багатьох країн світу. Латентні “центри ухвалення рішень” прагнуть досягнути максимальних економічних вигід, що забезпечуються застосуванням широкого асортименту геополітичних, геокультурних, геоінформаційних засобів. Взаємовідносини між самими “центрами” залежать від багатьох чинників, змінюються у часі і можуть мати різний характер — від співпраці до досить жорсткої конкуренції.

У незахідних імперських системах формуються власні “центри ухвалення рішень”, які фактично визначають геостратегію відповідних держав на світовій арені. Ці “центри”, тісно пов’язані з державною владою, нарощують свої транснаціональні мережні структури у регіонах і країнах світу. Розвиток гео економічних мереж незахідних імперій спирається на дедалі потужніші фінансові, матеріально-технологічні, інформаційні ресурси. Мережі впливу (політичного, економічного, культурно-інформаційного) сучасних імперій можуть перетинатися, взаємно накладатися, формуючи так би мовити сфери спільної дії. Попри співпрацю у багатьох сферах між Заходом і незахідними ім-

перськими утвореннями, неминуче виникає конкуренція за гегемонію на певних ділянках геопростору.

Однополярність на чолі із загальносвітовою неформальною імперією за сучасних умов навряд чи можлива. Реально (і на перспективу) світовий порядок визначається насамперед взаємодією неформальних імперій — є багатополярним. При цьому відносне лідерство у сучасному світі неформальної Західної макроімперії поки що відповідає стратегічним інтересам інших імперій та транснаціональних мережних акторів, оскільки сучасний світовий лад, що ґрунтується на західних засадах, забезпечує відносну стабільність політичної обстановки в окремих регіонах планети, загальноприйняті “правила гри”, вільний ринковий бізнес, безпеку комунікацій, захист прав власності тощо. За умов багатополярного імперського світового порядку і подальшого послаблення Заходу, слід очікувати фактичного розподілу світу між імперськими геополітичними системами із формуванням навколо кожної з них зон пріоритетного впливу і численних “буферних зон” конкурентної взаємодії.

Література

1. Бжезінський З. Велика шахівниця. Американська першість та її стратегічні імперативи: Пер. з англ. — Л.: Лілея-НВ, 2000. — 236 с.
2. Бжезінський З. Вибір: світове панування чи світове лідерство: Пер. з англ. — К.: Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2006. — 203 с.
3. Бэттлер А. Контуры мира в первой половине XXI века и чуть далее (теория): Пер. с англ. // МЭ и МО. — 2002. — № 1. — С. 73–80.
4. Каган Р. Про рай і владу: Америка і Європа у новому світовому порядку: Пер. з англ. — Львів, 2004. — 134 с.
5. Коновалов А. А. Новая биполярность и дефицит адекватности // Россия в глобальной политике. — 2005. — Т. 3. — № 2. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.globalaffairs.ru>
6. Мотиль О. Підсумки імперій: занепад, розпад і відродження: Монографія: Пер. з англ. — К.: Критика, 2009. — 200 с.
7. Соколов Ю. В. Политические структуры мира. Между терроризмом и биполярностью? // Российские стратегические исследования / Под ред. Л. Л. Фигуни. — М.: Логос, 2002. — С. 93–98.
8. Хардт М. Империя / М. Хардт, А. Негри; пер. с англ. — М.: Праксис, 2004. — 440 с.
9. Huntington S. The Lonely Superpower // Foreign Affairs. — 1999. — Vol. 78. — 2. — P. 35–49.

Сучасний світовий порядок має тенденцію розвиватися у напрямі багатополярності. Спостерігається поступове зниження ролі неформальної Західної макроімперії. Посилюються геополітичні та гео економічні позиції інших “полюсів” — незахідних неоімперій. У світовій геополітичній системі зростає кількість акторів, зокрема суверенних держав. Поширюються різноманітні мережні структури.

Современный мировой порядок имеет тенденцию развиваться в направлении многополярности. Наблюдается постепенное снижение роли неформальной Западной макроимперии. Усиливаются геополитические и геоэкономические позиции других “полюсов” — незападных неоимперий. В мировой геополитической системе возрастает количество актеров, в частности суверенных государств. Распространяются разнообразные сетевые структуры.

Contemporary world order tends to develop towards multipolarity. There has been a gradual decline in the role of informal Western macroempire. Geopolitical and geoeconomic positions of other “poles” — non-western neoempires increase. The number of actors, particularly sovereign states, in world geopolitical systems is under increase. Various network structures spread.

Надійшла 19 квітня 2013 р.

O. I. DIKAREV

Academy of personnel management, Kyiv

TRANSATLANTIC DIPLOMACY IN SECURITISATION OF SHALE GAZ'S POLITICAL RISKS

Наукові праці МАУП, 2013, вип. 3(38), с. 36–45

The late changes in energy resources markets are connected with new norms of protection of nature, deficit of raw material, rise of prices, exploitation of unconventional gas and oil. It influenced immensely on states' and firms' strategies. It looks like installing new rules of game in energy resources' world and regional markets after 2008 global financial crises. In 2013 some illustration of this process we can see in Transatlantic talks between and US and Canada with EU.

During Transatlantic talks between and US (Transatlantic Trade and Investment Partnership) and Canada (Comprehensive Economic and Trade Agreement) with EU were raised a lot of problems. Some of them are connected with different corporations' interests lobbying. In Canada are placed headquarters a lot of natural resources companies. ExxonMobil and Chevron some of them and their interests in promotion of unconventional gas and oil projects in European region and began exploring shale gas reserve in European particular in Poland. In EU country—members' point of view on unconventional resources programs predominate environmental protection policy.

Unconventional gas exists in nature in form of shale gas, tight gas, and coal—bed gas. Unconventional gas refers to methane (CH₄) gas deposits considered to be unrecoverable and economically nonprofit. Deposits of shale gas exist in shale rocks and coal — bed formations. Its extractions require new technologies. One of them is the fracking process, which considered being dangerous for the environment.

Process of the Transatlantic Trade and Investment Partnership and Canada Comprehensive Economic and Trade Agreement's negotiations depend from perspective of friction and safety risks information. Now we have results of the safety risks analysis done for the Great Britain Parliament's order:

1) The hazard of friction projects require changes of law in order to access not only the risks above ground and those associated with sub surface aspects of the operations; 2) Some controversial experience of US, where fracking of unconventional gas as phenomenon of energy self—sufficiency started in 2000—s, have received media attention and resulted in friction ban in the State of New York; 3) In US used chemicals which include such benzene as carcinogen, diesel which are harmful for health [1]. Now practice of industrial production of unconventional natural gas extraction is used in US, Canada, Australia, and New Zealand. US produced 21 bil. Cubic feet in 2010. This amount not achieved since a period of high production 1970—1974—s.

Some countries like France, Bulgaria banned it, while Romania, Ireland, Czech Republic, Denmark, North—Rhine and Netherland, the UK, Switzerland suspended until assessment are done.

The problem is that US firms and administration began to demonstrate shale gas projects as way out of energy crises, as strategy of changing rules of energy market and “exis” of new geopolitics.

Under influence of the conception large group of counties began unconventional natural gas extraction: Taiwan, Vietnam, India, China, Poland, Germany, Ukraine, Italy, South Africa,

Algeria, Brazil, and Mexico. In Poland were granted 100 licenses to international companies. Chevron before moratorium on fracking in Romania had there Barlad Shale concession, 50 % stake in an exploration in Lithuania, biggest shale gas fragment with Ukraine (2013 – 10 bil dol.). ExxonMobil in 2011 had agreement with Ukrainian Naftogaz.

Our opinion is that in cases of exploring new business frontiers necessary to think over situation from point of view of international political risk management, role of diplomacy, character of behavior persons who make important decision. Necessary to bring together the assessments and experiences of leading academics and practitioners from the international investor, lender, and insurance communities.

In the Oil and Gas Financial Journal. – 2013. – June 10. [26] – wss made estimation of shale oil and shale gas resources. The estimation is that “in the United States and in 137 shale formations in 41 other countries represent 10 % of the world’s crude oil and 32 % of the world’s natural gas technically recoverable resources, or those that can be produced using current technology without reference to economic profitability, according to a new EIA-sponsored study

(see Table 1) released today (June 10, 2013). Resources International (ARI) based on data from various published studies. Unlike an earlier EIA-sponsored study that focused exclusively on natural gas, the new world shale assessment includes shale oil, which has recently been produced in significant volumes in the United States. In addition, more and better geologic information has become available for shale formations located outside the United States, in part because the earlier report stimulated new work on shale resources in many countries (e. g., Algeria, Argentina, and Mexico). These shale oil and shale gas resource estimates are highly uncertain and will remain so until they are extensively tested with production wells. This report’s methodology for estimating the shale resources outside the United States is based on the geology and resource recovery rates of similar shale formations in the United States (referred to as analogs) that have produced shale oil and shale gas from thousands of producing wells. Because they have proven to be quickly producible in large volumes at a relatively low cost, shale / tight oil and shale gas resources have revolutionized US oil and natural gas production” [26].

Table 1. Shale oil and shale gas resources are globally abundant. — Source: US basins from US Energy Information Administration and United States Geological Survey; other basins from Advanced [26]

Shale oil (billion barrels)			Shale gas (trillion cubic feet)		
Rank	Country		Rank	Country	
1	Russia	75	1	China	1,115
2	U.S. ¹	58 (48)	2	Argentina	802
3	China	32	3	Algeria	707
4	Argentina	27	4	U.S. ¹	665 (1,161)
5	Libya	26	5	Canada	573
6	Venezuela	13	6	Mexico	545
7	Mexico	13	7	Australia	437
8	Pakistan	9	8	South Africa	390
9	Canada	9	9	Russia	285
10	Indonesia	8	10	Brazil	245
World Total		345 (335)	World Total		7,299 (7,795)

¹ EIA estimates used for ranking order. ARI estimates in parentheses.

Table 2. Technically Recoverable Shale Oil and Shale Gas Resources estimates [26]

Examination of the transformations in the political risk insurance market in the 1990–2000-s was done at Symposium on International Political Risk Management (MIGA) Georgetown University, held at the World Bank on 2000.

In this materials experts mentioned that “... with the global financial crisis largely behind, foreign direct investment flows to developing countries have begun to pick up. In this environment, demand for political risk insurance has been increasing rapidly, and was likely to continue to grow further in the coming years. Faced with the possibility or the prospect of sudden, recurring financial crises, many investors and lenders would continue to actively seek political risk insurance for their long-term investments. According to an anonymous survey of 152 investors conducted recently by MIGA, approximately 50 % expressed the view that political risk was more of a concern 2000 than five years ago. Indeed, despite spectacular growth of 30 to 40 % per annum in the private political risk insurance market in the past two years (to the extend that private insurers now have more than 50 % of the political risk investment insurance market), only a small percentage of foreign direct investment is covered by political risk insurance from any source. This is partly

because some investors choose to use alternative risk mitigation instruments” [2, 1–2].

The current supply and demand of energy resources has challenges in the political risk insurance marketplace. Some of its practices waked the financial crises of the late 1990-s and 2008. Most important to think over future directions in political risk management with regard to many of the most difficult issues: breach of contract coverage for firms with large fixed investments in sectors such as infrastructure and natural resources; securitization of political risk exposure; pricing and capacity in the political risk insurance industry; multiple pledge of shares between investors and lenders; and cooperation among private and public insurers, among other important topics. Solving some of these problems – or at least clarifying the issues so that practitioners have a common understanding of the challenges involved – will be key to continue and expanded political risk insurance coverage for projects in emerging markets. That coverage, in turn, is vital for promoting the continued economic growth of developing countries throughout the world.

In MIGA materials “the term “political risk” has a wide range of definitions in practice. The term is often used in a general fashion, with the result that it is not always clear exactly what risk elements are included. In practice, commer-

cial and political risks are often difficult to distinguish, as for example when the host government has guaranteed payments for electricity under an off-take contract and refuses to make payments because it alleges that the power company breached the contract. Is this risk political, or is it really commercial?" [2]

Specialist of PricewaterhouseCooper, LLP Finnerty John [3] said that "political risk was best thought of as the corporate exposure to the risk of a political event that diminishes the value of an asset. Political risks should be distinguished from commercial and economic risks. It is possible to distinguish political risks as those risks relating either to a specific government action, such as a law or regulation, or to instability in a jurisdiction's political or social system, such as a war or an abrupt change in government. He defines political risk as the "probability of the occurrence of some political event that will change the prospects for the profitability of a given investment Finnerty John thinks that political risk can be measured at either the macro level or the micro level. At the micro level, political event risk is specific macro level, whereas most parties who desire political risk cover purchase it at the micro level through the conventional political risk insurance market.

Insuring an investment against political risk requires a precise specification in the insurance contract of the political risk events that are covered under the insurance policy. The insurance policy must clearly spell out the covered events in sufficient detail to enable the parties to the insurance contract to agree on whether a covered event has occurred, and if so, to determine whether it occurred during the period when insurance coverage was in force and the amount of the insurance recovery to which the insured is entitled.

Exist derivative financial instruments, called credit derivatives that can be used to hedge country political risk. They provide imperfect coverage against project political event risk, however, because they generally cover political risk in the macro sense. This paper describes how securities and derivatives, including credit derivatives, can be crafted to provide the sort of micro political event risk coverage currently

available through conventional political risk insurance" [3].

The consultant of The World Bank Moran Theodore H. [4] observed that "the growing interest in the potential to securitize political risk insurance derives from the same factors that drove the efforts to securitize property catastrophe insurance: the desire to diversify risk exposure and reallocate risk exposure to those market participants best equipped to handle them, thereby spreading the risks across a broader market and tapping a deeper pool of risk capital.

To make the securitization of political risk insurance feasible several conditions have to be met. As in the case of reinsurance, primary insurers must retain some substantial loss exposure to mitigate problems of adverse selection, asymmetric information, and moral hazard. At the same time, however, the probability of loss and corresponding premiums must be high enough, and the size of the issue large enough, to pay for the transaction costs of the securitization. Finally, the loss trigger must be exogenously determined, out of the control of the insurer, and symmetrically transparent to all participants in the securitization. The market instrument might then be designed like a credit derivative, with a notional principal amount, a strike spread, and an option expiration date.

Important benefit from the securitization of political risk insurance is the potential for reducing credit risk. There are property casualty insurance securitization structures that insulate the insurer from exposure to reinsurer credit risk, put simply, the risk that the reinsurer lacks sufficient funds to pay off on a claim. Removing credit risk eliminates the possibility that the insurer might discover ex post that it has not reduced its overall risk exposure, but rather has only transformed it from property casualty risk to credit risk exposure" [5].

The 2012 MIGA report of the World Bank about World and investment and political risks [5] is mentioned that exists expectations about jump to 70 % compared with 52 % short terms agreements in developing countries with 11 % of them planning to decrease investments over the medium terms. Firms continue to adopt a "wait-and-see" approach over the next three

years more than halved to 15 % from those with a cautious stance over next year. It is expected the current economic uncertainty to decline in the medium term, thus removing one of the reasons that has held back additional flows [5, 7].

Such position influence upon recommendation about dispute settlement mechanism of investor – state in both negotiations (Canada Comprehensive Economic and Trade Agreement; Transatlantic Trade and Investment Partnership). They suggested idea about the public debate about fracking risks. EU specialist and public are against adding to Comprehensive Economic and Trade Agreement regulations that can raise risks and limit environmental and consumer protection.

Example is that Canadian economy diplomat suggested idea about investor–state disputes settlement give an opportunity for Cana-

dian investor to go to law outside of the regular court system. Such investor – state dispute settlement can be used mining and energy firm for challenging environmental, public health, government measures, in their terms, indirectly lower their profit expectations. In other words, run counter to their financial interest. Such investment protection provision will enable raw material companies which have an office in Canada to challenge fracking bans and nature protection standards of fracking in US. It means large sums of money to be paid to the companies. Such types of challenges have had already precedents in America. The precedents with US Lone Pine Inc. was done according to analog provision in the North America Free Trade Agreement by challenging a moratorium on fracking in the Canadian province of Quebec.

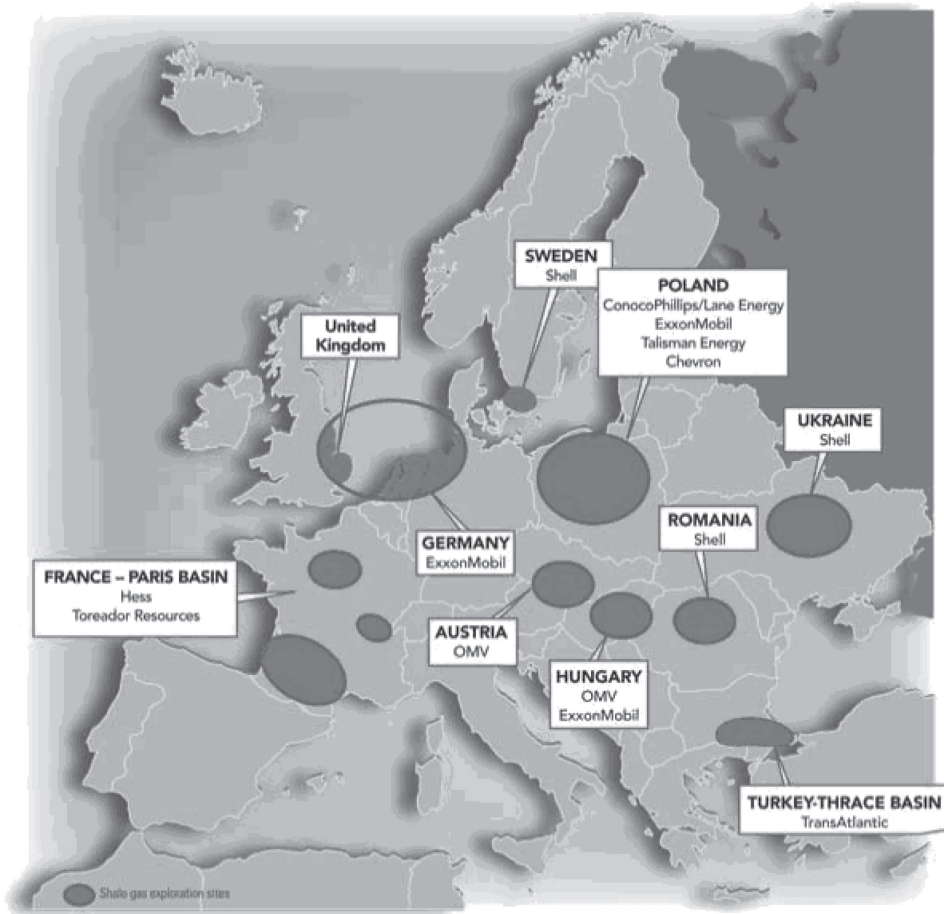

Table 3. Shale gas in Europe [27] Bart J. A. Willigers, Palantir Solutions Ltd., Aberdeen

Such rules of game in the resources market and concentration of gas and oil production in control of few producing countries and firms has led to concern that global system may not remain competitive and be challenged or compromised by universal norms [6].

The Italian political theorist Gaetano Mosca noted in “The Ruling Class” (1939) [7] that universal peace and universal norms are something to be feared, because it could come about only if all the civilized world were to belong to a single social type, to a single religion, and if there were to be an end to disagreements as to the ways in which social betterment can be attained. When granting that such a world could be realized, it does not seem to us a desirable sort of world. Of course, there is often nothing worse than war and violent death. But a truism that bears repeating is that peace, as a primary goal, is dangerous because it implies that you will sacrifice any principle for the sake of it. A long period of peace in an advanced technological society like ours could lead to great evils and the ideal of a world permanently at peace and governed benignly by a world organization is not an optimistic view of the future but a dark one.

In Europe are now against universal peace and universal norms and particular Technical Barriers to Trade and Regulatory Cooperation rules proposed by Canada. It looks like response to previous dispute with European seal product ban. The disputed claimed an illegal trade’s technical barrier according to the law of World Trade Organization. In their turn Canada diplomats came forward against European Quality Directives at World Trade Organization. The Directives labels tar sands’ fuel as polluting. In this case exploitation of Canadian largest deposits of tar sands in province Alberta appeared to be non-profitable [8–15].

Difference of interests and lobbying practice resulted in conspiracy of talks at Transatlantic Trade and Investment Partnership and Canada Comprehensive Economic and Trade Agreement with EU. The public EU, Canada and US

know about talks from the side or throw the leaked documents in Internet.

Bernadette Ségol being general secretary of the European Trade Union Conference said that in these days of democracy transparency the secretive approach was not acceptable [12].

The same point of view has American informational specialist E. Snowden, who opened to public American practice of industrial espionage against ally and got political refuge in Russia in summer 2013. In this context appeared to be problem of secret diplomacy from point of view of WikiLeaks and energy diplomacy.

Energy diplomacy has thus emerged as a powerful concept in public discourse. European scientist Andreas Goldthau [16; 17] asked questions about correctness common perceptions energy diplomacy, its effect. His point of view on the diplomatic means is pessimistic because it cannot effectively secure supply or access to resources. While energy diplomacy certainly is important but its impact strongly moderated structure of market. Energy diplomacy disturbs the effective allocation of capital and decreases transparency in energy markets. In history energy resources have been both cause and a proxy for foreign policy and military actions. The British–Russian rivalry over the control of Persia is believed to depend upon oil resources. Italy invaded Abyssinia 1935 targeted by access to energy resources. US embargo against resource–poor Japan, aimed at forcing the country to withdraw its troops from occupied China, is widely portrayed as a primary cause for Japan’s actions of 1941. Germany’s import dependency on overseas mineral resources of Soviet Union’s dependency on Caspian reserves are believed to have been a core cause Berlin’s decision [18] in order to seize control of Caspian energy. And recent projects such as the Baku–Tbilisi–Ceyhan pipeline, built to provide (Western) access to Caspian oil reserves, would not have been realized without Washington’s strong diplomatic backing [19]. Hence link energy and diplomacy or even military action is not a recent phenomenon.

The nexus of energy, foreign policy, and supply security, there is no consensus on what exactly the term energy diplomacy means. A review of current debates on energy diplomacy reveals an assumed strong issue linkage, particularly between energy policy, bilateral relations, military aid, and foreign relation. The main geopolitics task of diplomacy is ensuring to natural resources access, secure a country's energy supplies.

But when we speak only for market rules it means to forget sociology rules. Polanyi Karl in his work "Great transformation" mentioned such possibility. He established substantivist economic school, claiming importance of social institutions. He called the idea of independent economical rationality and "self-regulating" utopian [20; 21].

Sahling Marshal [22] prominent American anthropologists used K. Polanie's term "reciprocity" in diplomatic conception of primitive trade. Traditional diplomacy became social institute of dispute regulation before forming law rules and was built on principle of social equality. Now diplomacy protects market relations principle.

American annalist Baer Robert, who spent 21 years for CIA on Middle East exposed information that in competition for natural resources there were not market relations [23]. Secret service analyst details American and Saudi Arabia diplomacy like hypocritical and corrupt relationship. Particularly damning are his details regarding Saudi Arabia's support of militant Islamic groups, which are active now in North Africa. Now he mentioned about changing of American interests on Middle East because the shell gas' provision. Now cheap energy from shale will reshape America's position. It looks like end of American reliance on despot Gulf.

In MIGA materials are mentioned that in this context the political risks are rising. By following MIGA [5], the capital investment projects of "long-term assets whose political risk exposure is consequently long-term in nature (i. e., more than one year) are not developing.

International trade also involves political risk, but these transactions are short-term in nature and their risks are consequently short-term. The interest in securitizing political risk insurance pertains to long-term insurance contracts of the type used by project sponsors to insure their investments against political risks that jeopardize asset values.

Political risk insurers, both public and private, provide expropriation coverage to investors on the assumption that if the insurers are required to pay compensation, they will then have a legal basis to pursue recovery against the host government. To provide such a legal basis, the insurers typically require that the equity investor turn over its shares, free and clear of liens, as a condition of receiving compensation. The insurers are thus in a position to make a claim against the host. Multilateral and national political risk insurers usually have formal agreements with developing countries that the latter will honor claims of this kind.

Lenders that provide project finance support to these same investors generally require, at the same time, that all assets associated with a given project, including equity shares, be pledged as collateral for the loans. Possession of the shares may enable the lenders to make their own claim against the host, or they may be sold as part of liquidating the project company's assets.

With the growing use of project finance to raise capital for major private investments in the developing countries, this leads to a dilemma: both insurers and lenders would like to require that the shares of the project be pledged to them in the event of an expropriation".

Energy professional and managerial elites now do not think about strategy and continue to adopt a "wait-and-see" approach. Over the next three years more than halved to 15 % from those with a cautions stance over next year. In shale gas practice more countries adopted same practice of the "wait-and-see" approach too. Securitizing political risk investment insurance, if it is to be successful, will have to strike a balance among the insurer's exposure to basis risk

and the investors' exposures to moral hazard, adverse selection, and liquidity risks.

What wrong with diplomacy, elite, democracy? Christopher Lasch [24] as social historians asked to himself this question. He makes his most accessible critique yet of what is wrong with the values and beliefs of America's professional and managerial elites. He argues that democracy today is threatened not by the masses, as Jose Ortega y Gasset (*The Revolt of the Masses*), but by the elites. These elites, mobile and increasingly global in outlook, refuse to accept limits or ties to nation and place. As they isolate themselves in their networks and enclaves, they abandon the middle class, divide the nation, and betray the idea of a democracy for all America's citizens. This is Christopher Lasch's clarion call for a return to the virtues of community, responsibility, and religion. Thanks to the decline of old money and the old—money ethic of civic responsibility, local and regional loyalties are sadly attenuated today. The mobility of capital and the emergence of a global market contribute to the same effect. The new elites, which include not only corporate managers but all those professions that produce and manipulate information — the lifeblood of the global market— are far more cosmopolitan, or at least more restless and migratory, than their predecessors. Advancement in business and the professions, these days, requires a willingness to follow the siren call of opportunity wherever it leads. Those who covet membership in the new aristocracy of brains tend to congregate on the coasts, turning their back on the heartland and cultivating ties with the international market in fast—moving money, glamour, fashion, and popular culture.

Christopher Lasch mentioned that “Democracy requires a more invigorating ethic than tolerance. Tolerance is a fine thing, but it is only the beginning of democracy, not its destination. In our time democracy is more seriously threatened by indifference than by intolerance or superstition. We have become too proficient in making excuses for ourselves—worse, in making excuses for the “disadvantaged.” We are

so busy defending our rights (rights conferred, for the most part, by judicial decree) that we give little thought to our responsibilities. We seldom say what we think, for fear of giving offense. We are determined to respect everyone, but we have forgotten that respect has to be earned. Respect is not another word for tolerance or the appreciation of “alternative lifestyles and communities.” This is a tourist's approach to morality. Respect is what we experience in the presence of admirable achievements, admirably formed characters, natural gifts put to good use. It entails the exercise of discriminating judgment, not indiscriminate acceptance” [24, 89].

Another American scientist Kaplan Robert D. [25] said that now we observe rules of authoritarian or hybrid regime. No matter how illiberal they are will still be treated as legitimate if they can provide security for their subjects and spark economic growth. And they will easily find acceptance in a world driven increasingly by financial markets that know no borders.

Kaplan Robert D. mentioned that a new debated elite problem has been emerging — the world government. We observe the increasingly dense ganglia of international corporations, diplomacy and markets that are becoming the unseen arbiters of power in many countries. Of the world's hundred largest economies, fifty— one are not countries but corporations. While the two hundred largest corporations employ less than three—fourths of 1 % of the world's work force, they account for 28 % of world economic activity. The five hundred largest corporations account for 70 % of world trade. Corporations are like the feudal domains that evolved into nation—states. They are in the forefront of real globalization while the overwhelming majority of the world's inhabitants are still rooted in local terrain, corporations will be free for a few decades to leave behind the social and environmental wreckage they create — abruptly closing a factory here in order to open an unsafe facility with a cheaper work force there.

References

1. *Shale Gas*. Fifth Report of Session 2010–12. Volume I: Report, together with formal minutes, oral and written evidence. — London: The Stationery Office Limited, 2011. — 111 p.
2. *Motomichi Ikawa*. Introduction. *International Political Risk Management: Exploring New Frontiers*. — Washington, D. C.: The World Bank, 2001. — P. 1–4.
3. *Finnerty John*. *Securitizing Political Risk Investment Insurance: Lessons from Past Securitization* / Finnerty John / *International Political Risk Management: Exploring New Frontiers*. — Washington, D. C.: The World Bank, 2001. — P. 77–139.
4. *Moran Theodore H*. *Securitizing Political Risk Insurance: Overview* / Theodore H. Moran / *International Political Risk Management: Exploring New Frontiers*. — Washington, D. C.: The World Bank, 2001. — P. 73–76.
5. *2012 World Investment And Political Risks*. MIGA WIPR Report — Washington, D. C.: The World Bank, 2013. — 21 p.
6. *Click Reid W*. Resource nationalism meets the market: Political risk and the value of petroleum reserves / Click, Reid W; Weiner, Robert J. // *Journal of International Business Studies*, suppl. Part Special Issue: Conflict, Security, and Political Risk. — 2010. — 41. — N 5 (Jun/Jul). — P. 783–803.
7. *Mosca Gaetano*. *The Ruling Class*. — Translated by Hannan Kahn. — Ne Yorl and London: McGraw — Hill Company, 1939. — 514 p.
8. *Note for the Attention of The Trade Policy Committee* [Electronic resource] — Brussels: European Commission, Directorate—General for Trade, 2013. — 20 June. — 4 p.— Access mode: <http://www.iatp.org/files/TPC-TTIP-non-Papers-for-1st-Round-Negotiations-June20-2013.pdf>
9. *Yglesias Matthew*. Getting in Bed With Europe The biggest trade deal of all time is being negotiated and nobody's paying attention [Electronic resource] / Matthew Yglesias // *State*. — 2013. — June 18. — Access mode: http://www.slate.com/articles/business/moneybox/2013/06/ttip_transatlantic_trade_and_investment_partnership_would_create_the_biggest.html
10. *EU and US consumer groups' initial reaction to the announcement of a transatlantic Trade*. — London: Transatlantic Consume Dialoge, 2013. —5 March. — Access mode: <http://www.citizen.org/documents/TACD-TAFTA-letter-3-5-13.pdf>
11. *Chevron calls for strong investor rights chapter in U.S.* [Electronic resource] —EU trade deal. — 2013. — MAY 17. — Access mode: <http://rabble.ca/blogs/bloggers/council-canadians/2013/05/chevron-calls-strong-investor-rights-chapter-us-eu-trade-deal>
12. *Knigge Michael*. *Trans-Atlantic trade talks seen as anti-consumer* [Electronic resource] / Michael Knigge // DW.—2010.—08.07—Accessmode:<http://www.dw.de/trans-atlantic-trade-talks-seen-as-anti-consumer/a-16874500>
13. *Francois Joseph*. *Reducing Transatlantic Barriers to Trade and Investment An Economic Assessment*. Final Project Report/Joseph Francois // Contract TRADE10/A2/A16. —London: Centre for Economic Policy Research, 2013. — 116 p.
14. *The right to say no: EU-Canada trade agreement threatens fracking bans* [Electronic resource] //Corporate Europe Observatory. — 2013. — May 6th. — Access mode: <http://corporateeurope.org/publications/right-say-no-eu-canada-trade-agreement-threatens-fracking-bans>
15. *Trew Stuart*. *CETA critics urge premiers to consult widely on Canada-EU deal before it is signed* [Electronic resource] /The Council of Canada. — 2013, — July 22. — Access mode: <http://canadians.org/content/ceta-critics-urge-premiers-consult-widely-canada%E2%80%9393eu-deal-it-signed>
16. *Andreas Goldthau*. *The Role of Rules and Institutions in Global Energy: An Introduction* /Andreas Goldthau, Jan Martin Witte / *Global energy governance.The New Rules of the Game*. — Berlin: global public policy institute, Washington, D.C.: brookings institution press Washington, D.C.P. 1–21.
17. *The Handbook of Global Energy Policy of Global Energy Policy* / Edited by Andreas Goldthau.— London: Wiley—Blackwel, 2013. — 568 p.
18. *Yergin Daniel*. *The Quest: Energy, Security, and the Remaking of the Modern World*.— Penguin Books; Upd Rev Re edition, 2012. — 832 p.
19. *Jofi Joseph*. *Pipeline Diplomacy: The Clinton Administration's Fight for Baku—Ceyhan*.— Princeton University // WWS Case Study. 1999.— N 1. — 30 p.
20. *Polanyi Karl*. *The Great Transformation: The Political and Economic Origins of Our Time* / Karl Polanyi. — Beacon Press; 2 edition, 2001. — 360 p.
21. *Polanyi Karl*. *Trade and Markets in the Early Empires. Economies in History and Theory* / Karl Polanyi. — Edited with Conrad M. Arensberg and Harry W. Pearson. The Free Press, Glencoe, 1957. — 382 p.
22. *Sahlins Marshall David*. *Stone Age Economics* / Marshall David Sahlins. — Transaction Publishers, 1972. — 348 p.
23. *Sleeping with the Devil: How Washington Sold Our Soul for Saudi Crude* / Robert Baer. —Three Rivers Press, 2004. — 238 p.
24. *Lasch Christopher*. *The Revolt of the Elites and the Betrayal of Democracy* / Christopher Lasch. — London, New York: W.W. Norton and Company, 1995. — 276 p.
25. *Kaplan Robert D*. *The coming Anarchy. Shattering the dreams of the Post Cold War*—New York: Vintage Book. A Division of Random House, 2000. — 198 p.

26. Shale oil and shale gas resources are globally abundant [Electronic resource] // Oil and Gas Financial Journal. — 2013. — N 6. — Access mode: <http://www.ogfj.com/articles/2013/06/shale-oil-and-shale-gas-resources-are-globally-abundant.html>

27. Survey: Offshore activity, shale play development signal positive outlook for oil, gas Indus [Electronic resource] // Oil and Gas Financial Journal. — 2012. — N 10. — Access mode: <http://www.ogfj.com/articles/2012/08/offshore-activity-shale-development-signal-positive-outlook-for-industry>

Unconventional gas projects are promoted as an geoeconomical strategy from the energy crisis and a potential geopolitical “game changer” for some countries. But European Union member states consider environmentally risky shale gas development programs and obstacle to the negotiations with Canada for Comprehensive Economic and Trade Agreement (CETA) and trade deal between the US and the EU — the Transatlantic Trade and Investment Partnership (TTIP).

Проекты з видобутку сланцевого газу позиціонуються як геоекономічна стратегія подолання енергетичної кризи і потенційної геополітичної можливості “змінити правила гри” для деяких країн. Але держави — члени ЄС вважають програми розвитку видобутку сланцевого газу ризикованими щодо збереження довкілля, і як перешкоду на шляху переговорів з Канадою щодо всеосяжної економічної і торгової угоди (CETA) і трансатлантичної торговельної угоди з США (TTIP).

Проекты по добыче сланцевого газа позиционируются в качестве геэкономической стратегии преодоления энергетического кризиса и потенциальной геополитической возможности “изменить правила игры” для некоторых стран. Но государства — члены ЕС рассматривают программы развития добычи сланцевого газа рискованными в отношении сохранения окружающей среды, и как препятствие на пути переговоров с Канадой о всеобъемлющей экономической и торговой сделке (CETA) и трансатлантическом торговом соглашении с США (TTIP).

Надійшло 19 серпня 2013 р.

Ф. М. МЕДВІДЬ

В. В. БАРАН

Міжрегіональна Академія управління персоналом, м. Київ

УКРАЇНА В ГЕОПОЛІТИЧНІЙ ДОКТРИНІ ЮРІЯ ЛИПИ

Наукові праці МАУП, 2013, вип. 3(38), с. 46–52

З огляду на зростаючу активність у пошуку Україною засадничих напрямів власної геополітичної стратегії, наведено короткий аналіз наріжних положень геополітичної доктрини Юрія Липи.

“Серед усіх стихій землі — найяскравіша, найбільш пануюча стихія — людське почуття”.

(Юрій Липа)

Для історика основним професійним завданням є ретельне вивчення минулого, для журналіста — коректна ретрансляція сьогодення, для футуролога — точний прогноз майбутнього. А праця геополітика полягає в оптимальному поєднанні минулих подій, сучасних тенденцій та майбутніх можливостей з метою отримання максимальної вигоди для держави на міжнародній політичній арені.

Життєвий і творчий шлях Юрія Івановича Липи (1900–1944) є яскравим прикладом не лише цілісного пізнання і грамотного висвітлення особливостей минулого, тогочасся та майбутнього, а й прагматичного створення фундаментальної геополітичної доктрини. Проте в силу дуже складного ланцюга політичних подій, ідеї цього видатного вітчизняного мислителя, як і цілої плеяди теоретиків ХХ ст., почали повномасштабно досліджуватись тільки після 1991 р. [1–15].

Теоретичною першоосновою для Ю. Липи, як для будь-якого геополітика, був чіткий поділ на “своїх” та “чужих”. Оскільки тільки після цілісного визначення власної етнічної спільноти та її територіальних меж можна будувати ґрунтовні проекти регіональної експансії чи міжнародної боротьби.

Ю. Липа переконував, що українська раса є найбільшою історичною цінністю україн-

ців. Поняття “раса” мислитель наповнював зовсім не біологічно-расистським ідеалом, а значно глибшими й величнішими речами.

За його словами: “Поняття і “нації”, і “класи”, і “державності”, і “патріотизму” — це лише вияви раси, яка їх у собі заключає. Але всі вони далеко плиткіші від поняття “раса” і далеко менше дають підстав до розуміння процесів, що діються чи діялись всередині України. Сучасність України ніяк не може бути докладно окреслена без поняття “раса” [16, 153].

Мірилом величі певного періоду в житті раси автор-мислитель вважав українську людину, а найбільш величним періодом її величі — добу Київської держави. Київ геополітик називав “Вічним містом”, з огляду на “силу своє печаті на українцях”, оскільки традиції територіальної, торговельної та культурної експансії княжої столиці ніколи не забувались в історії нашого народу.

“Заселення власного постаттями й почуваннями, тривалішими від мізерного життя людських одиниць, це велика місія перед лицем власної раси. Почуття органічної єдності раси не спирається на абстракції, теорії чи статистики, лише на тривалих синтезах її почуття.

В серці кожного українця повинна бути його почуттєва Україна, заселена постатями й почуваннями” [19, 97–98].

Найважливішим з людських почувань Ю. Липа виділив віру в осягнення довершеності в межах української крові. “Це переконання, що найвищі й найважливіші здобутки людства зростають й зростатимуть в українській расі. І врешті, що єдина доцільна дорога для української одиниці до висловлення себе й розвою є лишень в українській духовності.

І звідти випливає переконання (не раз підсвідоме), що для українця центральним пунктом світу є Україна, українські люди й українські землі. Це є така ж нормальна річ для духовності — визначати свій край за середину світу, як для одиниці фізично здорової визначати, передусім, свій власний організм за найдовершеніший” [16, 228].

“Українська раса є острів, і в тому її вартість. Всі цінності людей міряє за своїми цінностями. Для українців найголовніший меридіан світу — це той, що проходить через Україну” [16, 304].

Автор “Всеукраїнської трилогії” вважав характер раси головним чинником у сприятливих геополітичних умовах. “Коли в геополітичних явищах незмінною є українська земля, то в генеральних ідеях незмінною є українська раса” [16, 203].

У праці “Розподіл Росії” Ю. Липа так описує проблему визначення українських етнічних кордонів: “На заході уперта боротьба українців твердо визначила межі української людності. З цієї боротьби славні стали в Європі Галичина, Буковина, Карпатська Україна. Досить легко визначити межі з білорусинами. Лишень на півночі, у верхів’ях Дону і Десни, лежить значна спірна територія, так звана Центральна чорноземна область. Кілька останніх століть була вона ареною боротьби найрізніших осілих і неосілих груп, але головним чином москвичів і сіверських (а пізніше слобідських) українців. Ускладнює ще ту справу, те що племена, які осіли в деяких частинах цієї області, більше споріднені з надвіснлянською расою, як з фінно-уральською чи україно-динарською” [17, 282].

Наступним важливим елементом геополітичної доктрини після окреслення населення та території є системний аналіз економічних можливостей.

На переконання мислителя, від зародження прадавньої трипільської культури і до кінця Російської імперії Україна незмінно була хліборобською землею. Більше того, саме українське селянство було творцем і носієм психології, культури та релігії українців.

“Хліборобська енергія — це передусім збірна сумлінна праця і почуття відповідальності. Це вироблений від тисячоліття подив традиції, чого не вдасться знищити ніякою — ні своєю, ні чужою — безґрунтовністю. Це те, що є силою його методичної і працювитої природи. Цей стабілізаційний і завжди чинний характер хлібороба й зробив те, що Україна давала в свій час стільки первнів культури на захід і на схід від себе. І це, власне, ставить українців у ряді найкультурніших рас світу, культурних в цілій своїй масі передусім. Бо тепер ніхто не міряє висоти культури кількістю видатних одиниць — в оцінку входять передусім форми праці, співжиття і керми” [16, 307].

“Духовість українського селянства витворила світогляд значно повніший, як у сусідів. Цікава є також здібність до гієрархії і завоювання традицій. Завоювання степу нашими фермерами, організація чумакування, переселення — все мало свою історію, тактику й рутину.

По великих епопеях Гайдамаччини, може, найважливішим в історії того селянства (а по упадку Запорожжя й Гетьманщини й цілої нації) був вибух колонізаторської енергії селянства. Опанування ним земель, більших самої корінної України, чумацька акція, боротьба з офіційним російським осадництвом — це потужніше і цікавіше з’явище від боротьби в американському степі Вірджинія чи Wild West’i” [19, 114].

Проте керівництво створеного в 1922 р. СРСР вирішило радикально змінити тисячолітній уклад економічного життя українського народу.

“Упромисловлення (приблизно половина українців покинула хліборобство) визначає

нові центри для української етнічної маси. Ці центри, всупереч давнім, лежать переважно на лівому боці Дніпра. Головним змістом цієї промисловості є сполучення заліза Кривого Рогу і донецького вугілля. До цього можемо додати керченське залізо і нафту в Кубанській області України.

Крим, Кубань, Дон, Південна Україна — це місця, біля яких гуртується українська важка промисловість. Туди ж пливе хвиля українського активу. Найправдоподібніше, що політичний центр нової України буде знаходитися в осередку цих теренів. Буде це модерна Україна, не князівська, не гетьманська, навіть не дрібноміщанська Україна минулого століття, лишень, край пробуджених активних мас” [17, 282].

Парадоксально, що курс з хліборобства було змінено на промисловість, а способи контролю за людьми та ефективність праці залишались мало не такими, як при розквіті кріпацтва: “Червоний канчук жене до праці і одночасно не задовольняє потреб працюючих. Високі ціни на харчі, одяг і предмети широкого вжитку йдуть поруч з низьким заробітком. Продукція за советських часів має широкий розмах, але не для широких мас: вони з неї не користають, а животіють. А це в першу чергу тому, що не існує стимулу до праці — знищена тенденція постійного підвищення заробітної платні. І це тому, що знищено право на добровільний вибір праці” [18, 211].

Історично оптимальною економічною моделлю Ю. Липа вважав масовий промисел. Оскільки “у праці українець не любить бути сам по собі, він завжди готовий брати приклад із праці загалом — більшої чи меншої громади, яка його оточує. В усіх ділянках народного життя праця гурту стоїть вище праці одиниць. Дух краси наказує одиниці завжди бути у добровільному зв’язку з гуртом. Тому праця одиниці лише тоді вартість, коли вона сполучена із працею цілого гурту, із суспільством чи працею усієї нації” [18, 211].

За визначенням мислителя: “Масова продукція — це найбільш успішна у сучасному світі форма продукції, але вона не дозволяє нікому (жодному класові!) вивищувати себе чи відокремлюватися. У цій продукції існує

цілковита залежність усіх працюючих мас краю. Лише завдяки цій залежності існує високий рівень життя працюючих. Масова продукція — здобуток витворення багатств шляхом його розподілу.

Постулат і збагачення українських мас існуватиме тоді, коли зростатиме купівельна спроможність громадян при збільшенні виробництва товарів. Старі форми життя, що дозволяли животіти тим, які важко працюють на землі, проминуть в Україні.

Єдність праці — це єдине, що веде до зростання можливості мас!” [18, 211].

Українські торговельно-транспортні шляхи з геополітичної та економічної точок зору мають дуже значний потенціал. Ґрунтовні історичні дослідження різних континентів доводять, що першими торговельно-комунікаційними об’єктами слугували ріки, а згодом моря та океани.

“Річна мережа формує єдність території, її торгівлі, влади, звичаїв, врешті мови й релігії. Ріки формують групу людності на Україні впродовж тисячоліть. Сітка внутрішніх доріг української території достосована до мережі рік, до переправ, бродів і гирл. Як у біології індивідуальність зародку починається від пульсування окремої системи обігу крові в безформній плазмі, так духовний організм починається на Україні від пульсування мережива річних і зв’язаних з ними суходрікових доріг. І це пульсування аж донині оформлює значення української території і зариси її духовності. Всі інші дороги, як залізниці, повітряні шляхи, закоротко діяли, щоб приписати їм глибші впливи. З другого боку, і вони наслідують часто вісь водних шляхів” [16, 77–78].

Ще задовго до нашої ери елліни першими зуміли органічно вмонтувати українські ріки в систему світового товарообігу. А “морська культура робиться назавжди частиною світогляду українців, і це назавжди відрізняє їх психологію в торгівлі від типово континентальної психології сусідів” [16, 90].

І зовсім не випадково, що в двох найбільших геополітичних концепціях античного світу (шляху Олександра Македонського до Індії й Індійського океану, та дорозі Нерона

до Китаю й Тихого океану) українські землі та водні простори були визначальними.

“Зміст кількасотлітньої експансії Києва вкладається в здобування доступів до Руського моря і в розвій головних торговельних магістралей тих часів” — резюмував автор “Всеукраїнської трилогії” [16, 113].

Проте після знищення Гетьманщини Україна все більше втрачала своє торговельно-транспортне значення. А в першій половині XVIII ст. стан української інфраструктури був просто жахливим.

“Найбільшою болячкою України є зла мережа її доріг. Будова шосе і утримування їх в порядку коштує дуже дорого, бо для їхньої будови доводиться знімати цілий чорнозем, насипати шосе і пізніш берегти її від замулювання тим же чорноземом. Залізниці були будовані петербурзьким урядом з тим розумом, щоб не посилювати натурального експорту України через чорноморські порти. Крім того, мережа цих доріг дуже рідка” [17, 282].

У повітряних шляхах Ю. Липа вбачав майбутні геополітичні можливості України. Він припускав, що в новітній грі, крім англійського, німецького, російського, та, можливо, італійського, нарешті з’явиться й український гравець.

“Літунський світогляд дає цілком нові перспективи. Залізничні шляхи йшли нерівно, — літак летить просто, як думки, як замір. Коли давніше генеральні штаби й уряди налічували вартість лишень зигзагів залізниць, луків заток чи долонь півостровів — тепер на перше місце все більше висувається інший облік. Промінь дії літака, справність двигуна, запаси палива — це є чинник, що змінить ще багато геополітичних калькуляцій. Більше того, доля не одної держави чи союзу залежатиме від літунства” [16, 139–141].

Водночас автор “Всеукраїнської трилогії” розуміє, що “установа повітряних шляхів не є легка. Для встановлення, скажім, комерційної повітряної лінії треба zorganizувати осід літаків, що є дуже скоплікованою і коштовною річчю. Потрібно дуже багато: аеропорти, міжпортові поля осіду, радіогонометри для невидимих летів, маяки для нічних летів,

метеорологічні й радієві станції, ангари, майстерні й т. д.” [16, 141].

“Українські землі не є ніякою закутиною. Під оглядом торговельним і геополітичним — це одна з найвагоміших земель світу. Це значіння України тільки зростає в сучасному.

Бачимо, що Україна від початку існування осілого в ній населення аж донині була краєм, завжди зв’язаним з великими торговельними магістралями. В будуччині треба сподіватися скорше збільшення її значіння серед видатних геополітичних одностей світу”, — ці слова Ю. Липи стали ключовим геополітичним постулатом для сучасників та нащадків [16, 144].

Такі ідейні сфери, як культура та релігія, завжди відігравали важливе значення для матеріального добробуту держави. Насамперед, тому що вони окреслювали коло історично споріднених економічних партнерів. Так, існування лише двох прадавніх культур (трипільської та хетської) та двох історичних релігій (християнства та ісламу) було багато в чому визначальним для інтеграційного руху України до чорноморської регіональної спільноти.

Після цих коротких описів економічних та транспортних можливостей української раси потрібно проаналізувати вічні геополітичні питання: “З ким? Проти кого? Для чого?”

Створена Ю. Липою українська геополітична стратегія — “Чорноморська доктрина” — стала унікальним та своєрідним явищем у світовій політологічній практиці.

По-перше, це була перша системна доктрина, що визначала місце України у світі та написана українським вченим. До цього було чимало думок щодо ролі українських земель на геополітичній арені, але це були в основному ідеї владних діячів, але не науковців. Немало було й іноземних доктрин, що проголошували територію по обидва береги Дніпра як свою власність.

По-друге, “Чорноморська доктрина” відрізняється неповторною — “архітектурною” — формою. Стратегічно важливий для України Чорноморський простір Ю. Липа порівнює з фортецею, яка має численні мури, брами, площі, вулиці тощо. Причому автор

фортифікаційними елементами обирає не швидкоплинні і штучно створені політичні конструкції, а стійкі та створені самою природою географічні об'єкти. Також він пише про етнічні землі, а не державні території, що робить його концепцію захищеною від змін політичної кон'юнктури.

У “Всеукраїнській трилогії” та кількох менших за обсягом публікаціях Ю. Липа детально і всебічно описує “Чорноморську фортецю” та підкреслює стратегічне значення кожного з її елементів в умовах історично складної міжнародної кон'юнктури. А в спеціально укладеному, в співавторстві з Левом Биковським, збірнику карт під назвою “Чорноморський простір (Геополітичний атлас)” ілюструє можливості розвитку цього геополітичного проекту.

Слід підкреслити, що “Чорноморська доктрина” це не лише аморфні, на перший погляд, амбітні політичні гасла на кшталт: “Чорне море мусить належати до чорноморських народів. Для них воно є центр лучби, осередок їх розселення і їх суспільно-державних стремлень. Чорне море — це економічне й духове опертя для чорноморських країн. Вони творять разом з ним економічну й духову єдність” чи “Чорноморський простір — це життєдайний простір України. Україні належить перше місце серед чорноморських країн з огляду на її простір, багатства й енергію людності” [17, 10].

Ю. Липа раціонально аналізує й чималі труднощі на шляху побудови Союзу чорноморських держав. І головною загрозою протягом багатьох століть незмінно були колоніальні апетити потужних державних утворень: “Для Західної Європи це “Європа номер 2” або докладніше “Європа номер 3”. Для Москви й Петербурга це теж “Росія номер 2”, “Росія номер 3”, якась “Малоросія”, якийсь “Придунайський край”, що надається тільки до рабівничої господарки.

У ланцюгу чорноморських країн, щоправда, є звена політично порожні, але для чужинців довкола всі чорноморські країни політично пасивні. Ці краї якби самим Провидінням призначені “на прокорм” Петербурга, Риму чи Лондона” [17, 82].

Знищення російської державності для Ю. Липи є першочерговим глобальним завданням на шляху до повноцінного функціонування “Чорноморської доктрини”. І якщо в праці “Розподіл Росії” мислитель чітко констатує штучну природу різних історичних об'єднань навколо Москви, то в програмній брошурі “Панування, труд і лад” ставить це питання більш гостро:

1) “Україна — це могильник російської імперії. Не можемо уявити собі інше майбутнє. Знищення Росії — як центру наднаціонального розподілу земель над Волгою, Печорою і Білим морем — відповідно до їхнього національного і історичного змісту — це передумова сильної України.

Україна, маючи геополітичне опертя на Чорному морі, може існувати, але існувати і розвиватися може лише тоді, коли не допустить суперництва на Півночі” [18, 208].

2) “Авторитативність між Білим та Чорним морями може бути спокійною тільки у руках українців. Не відокремлення України від Росії є нашою головною ідеєю, а знищення наднаціонального авторитету Росії у дотеперішніх північних центрах і вкорінення цієї ідеї в українській столиці — це головне!

Неможливо примирити московського центру з українським центром, не можна говорити про державну співпрацю у цих двох центрах. На просторах великої Росії не може бути двох великопромислових, двох великодержавних центрів, двох великих збірників енергії! Вони виключають себе взаємно” [18, 208–209].

За зваженим геополітичним прогнозом мислителя: “Вільна Україна буде не після звільнення Києва, а після знищення Москви як столиці російської наддержави” [18, 209].

Проте жодна із традиційних зовнішніх загроз існуванню української державності неспівмірна із історично закладеним внутрішнім поділом “Схід-Захід”. За оцінкою Ю. Липи: “Це найбільше ворожа Україні доктрина. Нема певнішої для знищення України. Прикладімо “схід-захід” до українського релігійного життя — і будемо мати релігійну війну; прикладімо “схід-захід” до політичних

орієнтацій — і будемо мати вдячне поле до попису чужих агентів; прикладімо неуцьку форму “народу-бастарду” до окреслення українського характеру — і будемо мати джерело українського пораженства, а не відчуття серединності” [16, 309].

Ще одна серйозна внутрішня загроза на шляху втілення вітчизняних геополітичних проектів — “пораженство”, — свідоме визнання неспроможності побудови української державності та проголошення відсутності власної нації, що свого часу було притаманне окремим представникам інтелігенції.

Уважно читаючи “Всеукраїнську трилогію”, можна вловити неабияку ідейну симпатію автора до зовнішньополітичної діяльності чотирьох видатних наших керманів: цисаря Митридата, князя Святослава, гетьманів Вишневецького та Хмельницького. Навіть можна припустити, що “Чорноморська доктрина” Ю. Липи є сучасним та майбутнім цілісним геополітичним проектом, що ґрунтується на цих минулих уроках українського державного будівництва.

”Геніальним цисарем” та “Чорноморським Ганнібалом” назвав мислитель Митридата VI Евпатора. Оскільки впродовж двадцяти років правління Понтом і Боспором він не тільки досяг своєї геополітичної мети — “стати твердою ногою на північному березі Чорного моря й використати тамтешній величезний запас людської військової сили”, але значно перевиконав її — “підбие краї трипільської культури, опановує краї геттїтської культури, з потужним флотом підкоряє держави Егейського моря і ставить на чолі імперських Атен вже свого ставленника — Атеїона” [16, 101].

Через декілька століть “великий стратег” Святослав Завойовник реалізує дуже схожі геополітичні тенденції українських земель. За словами Ю. Липи: “Коли Митридат Евпатор підняв Україну, Кавказ і Малу Азію проти Риму в обороні торгівлі цих земель, Святослав став уособленням наступу” [16, 112]. Також не можна оминати геополітичну ідею-заповіт цього князя київського для нащадків: “Оборона своєї осі Південь—

Північ — це найважливіше завдання України в історії” [16, 311].

Далекоглядна політична діяльність Дмитра Вишневецького та Богдана Хмельницького, на думку автора “Всеукраїнської трилогії”, є своєрідним продовженням геополітичного курсу Митридата та Святослава в епоху Козацької держави. Адже, по-перше: “Упродовж тринадцяти літ (1550—1563) своєї діяльності Вишневецький геніально утверджує дві традиції: 1) на початках 1550-х років “на острові Хортиці, проти Конських Вод, коло кримських кочовищ” ставить він замок і громадить навколо себе козацтво; 2) використовує в політиці державне суперництво Литви Жигимонта-Августа, царської Москви й Турецької Порти для зміцнення позиції Хортиці, їздить до Царгороду і має успіхи, їздить до Москви, і йому помагають. Його, крім цього, оваційно вітає литовський сейм; він бере участь у лівонській балтійській війні, претендує на престол молдавського господаря, погромлює черкесів на Кубані, врешті, полонений у війні, гине в Царгороді” [16, 256]. По-друге: “Коли Вишневецький zakresлив межі козацької, то напрямну цій політиці дав Хмельницький. Та напрямна затрималася майже до кінця козацької державності — опертя України на Чорне море, на державу, що володіла тим морем, на спадкоємницю Східного Риму — на Туреччину” [16, 257]. По-третє: “Політику козацьких визначив Вишневецький, найреальнішу напрямну тої політики — Хмельницький, історичний зміст дав Київ, Вічне Місто” [16, 257].

Хоча за 44 роки життя Юрія Липи було десяток невдалих спроб побудови соборної та незалежної української держави, але саме ця ідея є основним рефреном його творчості. І тепер, після історичних явищ 1991 р., обов’язком кожного свідомого громадянина є розбудова не лише внутрішніх, а й зовнішніх відносин України. А теоретичні сентенції, викладені у “Всеукраїнській трилогії”, і на сьогодні є змістовним та далекоглядним планом державницького розвитку.

Література

1. Мороз В. Горіти надзвичайним світлом // Липа Ю. Призначення України. — Л.: Просвіта, 1992. — С. 3—11.
2. Головатий М. Де вони — кордони української душі // Липа Ю. Всеукраїнська трилогія: У 2 т. — Т. 1.: Призначення України. — К.: МАУП, 2007. — С. 5—14.
3. Гринів О. Передбачення глобального масштабу // Липа Ю. Розподіл Росії. — Львів: Ін-т народознавства НАН України, 1995. — С. III—XX.
4. Янчук О. Юрій Липа: Одеський та Варшавський періоди життя // Слово і час. — 2000. — № 11. — С. 17—20.
5. Федоренко О. Актуальні аспекти геополітичної концепції Юрія Липи // Українознавство: науковий, суспільно-політичний, культурно-мистецький, релігійно-філософський, педагогічний журнал / НДІ українознавства МОНУ. — К., 2002. — Ч. 4. — С. 240—242.
6. Домащенко Л. М. Концепції чорноморської орієнтації України у вітчизняній політичній думці першої половини ХХ століття: Дис. ... канд. політ. наук: 23.00.01. — К., 2009. — 205 с.
7. Медвідь Ф. Липа Юрій Іванович // Політологічний словник: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / За ред. М. Ф. Головатого та О. В. Антонюка. — К.: МАУП, 2005. — С. 432—434.
8. Медвідь Ф. Юрій Липа як фундатор “чорноморської доктрини” України // Дні науки філософського факультету—2007: Міжнар. наук. конф. (18—19 квіт. 2007 р.): Матеріали доп. та вист. — К.: Видав.-поліграф. центр “Київський університет”, 2007. — Ч. 1. — С. 131—133.
9. Баран В. В. Юрій Липа про геополітичне становище чорноморських країн першої половини ХХ ст. // Матеріали XIII Всеукр. наук.-практ. конф. “Формування правової держави в Україні: проблеми і перспективи” (Тернопіль, 15 квіт. 2011 р.). — Тернопіль: Вектор, 2011. — С. 18—21.
10. Баран В. В. Юрій Липа про політичну суб’єктність української нації та загрози національній ідеї // Правове життя: сучасний стан та перспективи розвитку: Зб. тез наук. допов. VII Міжнар. наук.-практ. конф. молодих учених (25—26 берез. 2011 р.). — Луцьк: ПП Іванюк В. П., ПП Петринка А. Ю., 2011. — С. 9—11.
11. Медвідь Ф. М., Баран В. В. Концепція української раси Юрія Липи: витоки, сучасне прочитання // Наук. праці МАУП. — 2011. — Вип. 2 (29). — С. 5—12.
12. Баран В. В. Юрій Липа: Проект геополітичної модернізації України // Наукові записки Ін-ту політ. і етнонац. досліджень ім. І. Ф. Кураса. — 2011. — № 6 (56). — С. 483—492.
13. Медвідь Ф. М., Баран В. В. Елітарна концепція Юрія Липи в умовах формування міжкультурної взаємодії // Освіта у ХХІ ст.: шляхи розвитку. — К.: ДП “Вид. дім “Персонал”, 2012. — С. 46—53.
14. Медвідь Ф. М., Баран В. В. В “Європу” через ворота Царгорода, або геополітичні дороговкази Юрія Липи // Наук. праці МАУП. — 2012. — Вип. 1 (32). — С. 97—101.
15. Медвідь Ф. М., Баран В. В. Геополітичні візії В’ячеслава Липинського і Юрія Липи: спроба порівняльного аналізу // Наук. праці МАУП. — 2012. — Вип. 3 (34). — С. 50—58.
16. Липа Ю. Всеукраїнська трилогія: У 2 т. — Т. 1.: Призначення України. — К.: МАУП, 2007. — 336 с.
17. Липа Ю. Всеукраїнська трилогія: У 2 т. — Т. 2.: Чорноморська доктрина; Чорноморський простір (атлас); Розподіл Росії — К.: МАУП, 2007. — 392 с.
18. Липа Ю. Панування, труд і лад // Український націоналізм: Антологія. — Т. 1. — К.: ФОРМ-Стебеляк О. М., 2010. — С. 203—214.
19. Липа Ю. Твори: Т. 4: Бій за українську літературу. Київ, вічне місто. — Л.: Каменярь, 2012. — 278 с.

Теоретичні сентенції, що викладені у “Всеукраїнській трилогії” Юрія Липи, великою мірою зберігають своє значення, пропонуючи фундаментальні погляди для створення змістовного та далекоглядного плану державницького розвитку.

Теоретические сентенции, изложенные в “Всеукраинской трилогии” Юрия Липы, во многом сохраняют свое значение, предлагая фундаментальные взгляды для создания содержательного и дальновидного плана государственного развития.

The theoretical maxim laid down in the “All-Ukrainian trilogy” Yuriy Lipa, largely retain their value, offering fundamental views to create meaningful and visionary plan statist development.

Надійшла 28 травня 2013 р.

ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ ЯК СУБ'ЄКТ ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИЧНОГО МІФУ

Наукові праці МАУП, 2013, вип. 3(38), с. 53—59

Розгляд складових процесу створення політичних міфів через партійний механізм є одним із важливих питань сучасної політології. Аналіз основних функцій політичних партій дає можливість дослідити механізм створення політичного міфу, впливу суспільно значущих цінностей на електорат. Завдяки цілеспрямованим діям політичних партій, дає можливість встановити сутнісно-змістовне наповнення цього процесу.

Проблема політичного міфотворення та роль у цьому процесі політичних партій є актуальною в сучасній політичній науці. Незаперечним є той факт, що створення демократичного політичного режиму вимагає формування у масовій свідомості домінуючих демократичних цінностей. Як наголошує Ю. Шайгородський: “Формування такої ціннісної системи, яка була б прийнята більшістю членів суспільства, є найважливішим принципом його існування і, водночас, — основним інструментом суспільних реформувань. Не випадково, глобальною метою будь-якого політичного режиму є прагнення сформувати систему базисних цінностей і зорієнтувати на них більшу частину суспільства. На етапі реформування суспільних відносин — ця мета може бути досягнута лише шляхом переорієнтації на нові цінності, переоцінки цінностей вже існуючих і домінуючих у свідомості людей” [7]. Роль партій у період реформування суспільних цінностей є великою, оскільки, як зазначає сучасний вчений М. Обушний: “Партія є організованою частиною соціальної групи або суспільства, що переслідує певні політичні цілі і виступає посередницею між громадськістю та органами державної влади” [4, 470].

Тобто саме партія є частиною цілого й організовує лише певну частину політич-

ного спектру, використовуючи різноманітні ресурси. Ідеологічний плюралізм, багатоманітність політичних партій свідчать про наявність відмінних інтересів у різних верствах суспільства. Політичні партії, будучи носіями сучасних ідей та підходів, формують суспільні цінності, використовуючи політичний міф як інструмент конструювання соціально-політичної дійсності. Саме політичний міф дає можливість партіям моделювати власне бачення соціального та політичного майбутнього суспільства. Однак, на думку сучасних учених, “політичні партії намагаються виборювати не відособлені суспільні інтереси, а загальну суспільну волю” [9]. Відстоюючи суспільні інтереси, політичні партії, як зазначає вітчизняний учений А. Мороз, постійно продукують нові ідеї, політичні цінності та моральні орієнтації, на основі яких формуються політичні міфи [3].

Тому дослідження процесу формування політичного міфу через партійний механізм, на нашу думку, є актуальним.

Політичний міф є об'єктом вивчення багатьох дослідників. Уже Платон розглядав міф як знаряддя політики, хоч античність не ставила перед міфом специфічних політичних завдань і цілей [1]. Однак перші ґрунтовні теоретичні напрацювання з цієї проблематики з'явилися наприкінці XIX — на почат-

ку ХХ ст. завдяки дослідженням К. Леві-Строса, К. Леві-Броля, Р. Барта, Е. Гелнера, Г. Гегеля, Дж. Кембелла, М. Еліаде, Дж. Леона, Х. Ортеги-і-Гасета, Ф. Ніцше, К. Юнга, З. Фрейда, Е. Кассіраера, К. Шмітта, Ф. Шеллінга, К. Хюбнера та ін. Цю тему у своїх наукових розвідках детально висвітлювали російські та вітчизняні дослідники М. Бердяєв, Ф. Буслаєв, Н. Бутінов, В. Войтович, М. Головатий, Е. Доценко, С. Кара-Мурза, І. Ковальова, А. Лосев, С. Московічі, Є. Мелетинський, А. Потєбня, Ю. Шайгородський та ін. Проте на сьогодні навряд чи можна говорити про існування загальноприйнятої і несуперечливої концепції щодо впливу політичних партій на процес формування політичного міфу. Таке знання могло б стати теоретичною основою для розроблення програм, спрямованих на формування гармонійного співвідношення раціональної та міфологічної складової свідомості в контексті соціально-організаційних процесів. Тож з'ясуємо роль політичних партій у процесі формування політичних міфів, оскільки саме в цьому полягає завдання щодо перевірки припущення про складові моделі механізму створення політичних міфів через партійний механізм.

Як вже було зазначено, сучасні політичні міфи є важливим політичним ресурсом здобуття влади політичними партіями. Вони ґрунтуються на реальних проблемах, які близькі народу та потребують розв'язання. Нині існує ціла індустрія, яка спеціалізується на забезпеченні прийнятних версій ідеального світу та моделей поведінки, необхідних для його досягнення [6, 211].

Наочним прикладом реалізації політичних міфів є виборчий процес, коли одні суб'єкти виборів їх реалізують, а інші намагаються зруйнувати. Основними суб'єктами, які працюють над створенням політичного міфу, є політичні партії. Сучасний вчений О. Резнік у своїй праці "Політична самоідентифікація особистості за умов становлення громадянського суспільства" розглядає проблему формування політичного вибору особистості через партійний механізм. Схематично зображуючи процес політичного вибору, він

звертає увагу на те, що, з одного боку, індивід включений у ту чи іншу соціальну групу або клас. Він володіє певним спектром економічних, політичних, соціальних, національних потреб, які дістають відображення в особливому векторі індивідуальних або особистісних інтересів. Сукупність цих інтересів можна згрупувати в узагальнені групи інтересів різного напрямку. Цей вектор формує відповідне "поле інтересів". Політичні партії, керуючись власною системою суспільно значущих цінностей, пропонують громадянам свої програми, які умовно теж можна поділити на економічні, політичні та соціальні. Такий поділ відображає класифікаційний механізм дії політичного вибору [7, 42].

Варто також зазначити, що однією з основних функцій політичних партій у демократичному суспільстві є функція артикуляції та інтеграції соціальних інтересів. Реалізація цієї функції, на думку Ю. Шведа, передбачає "виявлення і формування змісту інтересів тієї соціальної групи, на яку вона зорієнтована найбільше" (артикуляція) та "прагнення репрезентації "загального добра" над егоїстичними інтересами окремих соціальних груп" (інтеграція) [9, 449]. Тобто кожна партія прагне залучити до свого кола якомога найбільшу кількість прихильників. Згідно зі ст. 36 Конституції України "політичні партії в Україні сприяють формуванню і вираженню політичної волі громадян" [1, 19]. Напевно, що адекватна реалізація політичними партіями відповідної функції неможлива без чіткого уявлення про те, інтереси яких саме соціальних груп намагається виявляти певна політична сила, у чому полягають ці інтереси.

Вибори є одним із засобів участі електорату в державному управлінні. В існуючих умовах жорсткої інформаційної боротьби за виборця, кожною партією створюються свої міфи, свої міфологічні образи, які, на їхню думку, допоможуть отримати перемогу на виборчих перегонах. Власний імідж політичні партії створюють використовуючи політичні міфи. Засобами створення політичного міфу, якими користуються політичні партії,

е: ідеологеми, метафори, метафоричні образи, слогани, гасла, символи, символічні образи, різноманітна, кольорова гама тощо. Тобто політичні партії завдяки цим засобам продукують так звану метафоричну модель своєї політичної сили, стереотипи, які формують політичну культуру населення та розуміння політичного життя.

Чому саме міф? Чому політичні партії у своїй боротьбі за виборця використовують політичний міф? Якщо ми звернемося до визначення поняття політичний міф, то знайдемо велику кількість його визначень, які є дуже різноманітними. Проаналізувавши визначення, можна зазначити, що незважаючи на різноманітність, вони мають спільну сутність, яка дуже точно відображена у визначенні сучасного вченого М. Обушного. На його думку: “Міф політичний, це міфологічна свідомість, емоційно забарвлене уявлення про політичну дійсність, що заміщує і витісняє реальне уявлення про неї та її справжні знання [4, 391]. Міф дає можливість пересічним громадянам об’єднуватися навколо певної ідеї, довіряти тим чи іншим політикам, дає уявлення причетності до прийняття політичних рішень. Сучасний політичний міф відповідає сподіванням населення. Тому політичні партії дуже широко використовують політичний міф для маніпуляції свідомістю населення, для формування тих цінностей, які, на їхню думку, є найважливішими, не враховуючи реальних соціально-політичних умов. Яскравим підтвердженням цього положення є передвиборчі програми політичних партій.

Програма політичної партії, на думку автора, повинна містити основну ідею політичної

сили, мету, до якої необхідно дійти, та основні шляхи досягнення поставленої мети. У такому вигляді програма політичної партії буде діючою. Проведене дослідження Міжнародним інститутом гуманітарних технологій доводить, що в програмних положеннях українських партій здебільшого містяться принципово непоєднані положення [5]. Підтвердженням цього є комплексний аналіз обіцянок основних політичних сил передвиборчих програм деяких політичних партій, який було здійснено аналітиками проекту “Слово і діло”. З одного боку, ми бачимо обіцянки високих соціальних виплат, а з другого — зниження податків та значну лібералізацію держави [5].

Згідно з висновками проекту “Слово і діло” у 2007 р. підтримку народу отримали 5 основних політичних сил: Партія регіонів, ВО “Батьківщина”, Комуністична партія України, партія “Наша Україна” та Народна партія, які розташувалися у такому порядку за кількістю даних обіцянок. Найбільшу кількість обіцянок (44) було зафіксовано за ВО “Батьківщина”, найменшу (23) — за партією “Наша Україна” [5].

Автори проекту “Слово і діло” дійшли висновку, що найбільшої ефективності (27 %) вдалося досягти Партії регіонів, реалізувавши 8 з 30-ти передвиборчих пунктів програми 2007 р. На рахунок “Нашої України” 4 виконані обіцянки з 23-х (17 %). ВО “Батьківщина” втілила у життя 5 обіцянок з 44-х (11 %). Комуністична партія України та Народна партія завершують “п’ятирічку” майже з однаковими показниками: 8 % (3 з 36-ти) та 6 % (2 з 34-х) відповідно (див. таблицю) [5].

Співвідношення кількості виконаних обіцянок до їх загальної кількості [4]

Партія	Обіцянок	Виконано	Не виконано	Відповідальність, %
ВО “Батьківщина”	44	5	39	11
Комуністична партія України	36	3	33	8
Народна партія	34	2	32	6
Партія регіонів	30	8	22	27
Наша Україна	23	4	19	17

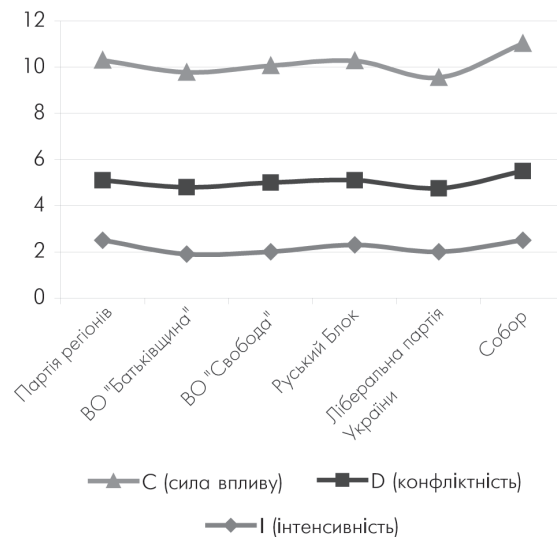
На думку авторів проекту “Слово і діло”, ще одним показником відповідальності/безвідповідальності політичних сил можуть слугувати пункти передвиборчих програм, що дублюються у 2007 і 2012 рр. Автори дійшли висновку, що політичні партії продублювали достатню кількість положень попередньої програми. Так, наприклад, Комуністична партія України – 16 положень, Партія регіонів – 8 повторів, партія “Наша Україна” – 5 передвиборчих гасел, Всеукраїнське об’єднання “Батьківщина” – 4 однакових обіцянки [5].

Найпопулярнішими у програмах партій, та не тільки у програмах, а й у політичній рекламі, у виступах на зустрічах з виборцями, є такі обіцянки, як безкоштовна медична допомога (КПУ, УДАР, “Батьківщина”, “Україна – Вперед!”), безкоштовна освіта (КПУ, УДАР), запровадження податку на розкіш (КПУ, “Свобода”) тощо [5].

Крім того, однією з ознак, які характеризують політичні програми, є звернення політичних партій до політичних гасел, метафор, метафоричних образів. Проведений нами метафоричний аналіз передвиборчих програм, шести партій: трьох, що пройшли до Верховної Ради VII скликання – Партія Регіонів, ВО “Батьківщина” та ВО “Свобода”; та трьох, що не подолали 5-відсотковий бар’єр – Ліберальна партія України, УП “Собор” та партія Руський Блок, дає можливість зробити висновок, що передвиборчі програми політичних партій заповнені великою кількістю метафор, які створюють міфічний образ тієї чи іншої політичної сили (рис. 1).

Наступні шість програм політичних партій складаються з соціальних та економічних гасел, дуже інтенсивно у своїх програмах застосовують метафори (країни миротворця, дом миру, велике зло, окупаційний режим, люди влади, ефективна енергетика, народжена революцією тощо). Усі програми можна поділити на дві частини: які мають чітко виражені ідеологічні гасла (“Свобода”, ВО “Батьківщина”) та які не мають жодних ідеологічних гасел, тобто не асоціюються з якоюсь ідеологією, а належать до типу “хапай

усіх” (Партія регіонів). У деяких програмах вживаються такі слова, як: “ми зробимо, забезпечимо, побудуємо, відновимо і т. д.”, що, безумовно, справить позитивне підсвідоме враження на виборців. Також у деяких розділах програми вживається “за рахунок”, тобто людям пояснюється за рахунок чого і як будуть реалізовані ці позиції, хоч ці “за рахунок” і є нереальними для виконання (Партія регіонів). Більшість програм була побудована на емоціях, а саме на ненависті до існуючої влади. Характерною особливістю цих програм є те, що вони містять велику кількість метафор. Так, наприклад, у програмі ВО “Батьківщина” метафори містились не тільки у вступі, а й в усій програмі, разом ми виокремили 14 метафор. Фактично вся програма зводилась до залякування провладної партії, емоційних гасел та агресії. Власних пропозиції та плану дій, який мав чітко окреслюватись у програмі, як найбільшої опозиційної партії, ми не побачили. Замість цього були слова, які хотіли почути люди.

Рис. 1. Діаграма застосування метафоричних висловів у передвиборчих програмах політичних партій

Передвиборчі програми політичних партій можна поділити на агресивні та неагресивні. Так, наприклад, проаналізувавши пе-

редвиборчу програму ВО “Свобода”, ми бачимо, що програма носить агресивний, радикальний характер, чого й вимагали виборці цієї партії. У програмі застосовано великий мовний спектр, зокрема, для донесення схожих позицій, використовуються різні слова (“провести”, “перевірити”, “створити”, “заборонити”, “ліквідувати”, “забезпечити”, “зобов’язати”), які позитивно впливають на сприйняття програми. У цілому, програма формує світогляд, орієнтований на власну ідеологію, проте позитивний вплив на формування політичної культури частковий, через агресивність змісту програми.

Також нами було проведено аналіз політичної реклами, відеозаписів лідерів партій із виборцями зазначених раніше партій. Проведений аналіз дає підстави стверджувати, що і в рекламі, і в виступах лідерів застосовується велика кількість метафор, політичних гасел, звернень до метафоричних образів то-

що. Наприклад, Всеукраїнського Об’єднання “Батьківщина” (виступ у Миколаєві), метафоричний коефіцієнт становить 16,5, Всеукраїнського Об’єднання “Батьківщина” (мітинг у Донецьку) метафоричний коефіцієнт – 6,41, ВО “Свобода” (виступ у Севастополі) метафоричний коефіцієнт – 10,91, та (виступ в Івано-Франківську) метафоричний коефіцієнт – 28, “Руський Блок” (зустріч у Києві) метафоричний коефіцієнт – 16,3 тощо.

Політична реклама однотипна: соціальні обіцянки та портрет лідера, або, якщо реклама на телебаченні, то лідер у дії. І так, із виборів до виборів. Наприклад, вибори 2010 р., які підтверджують ці висновки, можна представити таким чином (рис. 2).

Вибори 2012 р. не дуже відрізняються від попередніх. Політичні партії завдяки створеним символічним образам, міфологемам формують певні ціннісні орієнтації у насе-

Рис. 2. Вибори 2010 р.

лення, певне ставлення до сучасності, які, на їхню думку, є дуже важливими.

Підбиваючи підсумки можна відзначити, що політичні партії у своїх передвиборчих програмах застосовують велику кількість соціальних обіцянок, орієнтуючись на великий прошарок збіднілого населення, в думках якого постійні мрії про краще майбутнє. Свідомістю такої людини легше маніпулювати.

Крім того, політичні партії у передвиборчих програмах майже завжди використовують метафори, метафоричні образи, різні гасла, які нічого спільного з програмою дій не мають. Тобто програму дій розвитку держави підмінюють метафорами, гаслами. Цей факт свідчить про низький рівень суспільної політичної культури, необхідність розвитку демократичної політичної культури, створення базових і вдосконалення вже існуючих елементів політичної культури.

Невиконання обіцянок, велика кількість метафор, метафоричних образів, гасел призводять до нівелювання поняття “плюралізм думок”, що затримує процес формування демократичної політичної культури та заважає розвитку громадянського суспільства.

Політичним партіям необхідно дотримуватися схожих, а можливо, й єдиних цінностей політичного розвитку держави. Вчитися толерантному ставленню до цінностей, які відрізняються від їхніх, набуваючи в цьому процесі розвитку створення державного міфу, який би зміг просувати вперед процес формування демократичних політичних цінностей і, в підсумку, демократичної політичної культури. Політичним партіям необхідно створювати позитивні міфологеми, які зможуть формувати в політичній свідомості населення комплекс політичних орієнтацій, за допомогою яких відбувається взаємодія влади з громадськістю. У прагненні до створення єдиного ціннісного простору політичним партіям необхідно навчитися слухати, прислуховуватися один до одного, продукувати такий сучасний політичний міф, який дасть можливість усім членам суспільства відчувати почуття прихильності до певного соціуму. В нинішніх умовах невизначеності, нарощу-

вання всеохоплюючої кризи політичний міф починає діяти як своєрідний захисний механізм соціуму, що в майбутньому дасть поштовх до швидкого розвитку громадянського суспільства, а також можливість перетворити сучасну цивілізовану державу в політичну націю, сприяти єднанню окремих регіонів України на ґрунті єдиної консолідуючої політичної ідеї та сформувати демократичну політичну культуру.

Література

1. Глазунова С. М. Політичні міфи як чинник мотивації політичного вибору в контексті інтеграційних процесів в Україні. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/rrp/2008_8/03%20-%20Glazunova.htm
2. Конституція України. Офіційне видання. — К.: Укр. центр правничих студій, 2006. — 104 с.
3. Мороз А. Міфологізація політичних цінностей у контексті президентської кампанії 2010 року // Віче. — 2010. — № 2. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: // <http://www.viche.info/journal/1836>
4. Обушний М. І. Політологія: довідник / М. І. Обушний, А. А. Коваленко, О. І. Ткач; за ред. М. І. Обушного. — К.: Довіра, 2004. — 599 с.
5. Порівняльний аналіз провідних політичних партій напередодні виборів: програми, обіцянки, лідери. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://politika.sn.ua/list/ua/news/3/10122.html>
6. Пробийголова Н. В. Вплив політичного міфу на мотивацію політичного вибору особистості // Політологічні записки: Зб. наук. праць. Вип. 4. — Луганськ: Вид-во “СНУ ім. В. Даля”, 2011. — С. 210–219.
7. Резнік О. Політична самоідентифікація особистості за умов становлення громадянського суспільства. — К.: Ін-т соціол. НАН України, 2003. — 184 с.
8. Шайгородський Ю. Проблема цінностей у контексті сучасності // Укр. центр політ. менеджменту. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.politik.org.ua/vid/publcontent>
9. Шведа Ю. Політичні партії. Енциклопедичний словник. — Л.: Астролябія, 2005. — 488 с. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.lnu.edu.ua/faculty/Phil/Shweda_slovyk.htm
10. Lakoff G., Johnson M. *Metaphors We Live By*. — Chicago. — L.: University of Chicago Press, 1980. — 240 p.
11. Lakoff G. *The Contemporary Theory of Metaphor* / G. Lakoff // *Metaphor and Thought*. — Cambridge: Cambridge University Press, 1993. — P. 202–252.
12. Zinken J. *Imagination im Diskurs. Zur Modellierung metaphorischer Kommunikation und Kognition: Dissertation zur Erlangung der Würde eines Doktors im Fach Linguistik*. — Bielefeld: Universität Bielefeld, 2002. — P. 202–252.

У сучасному політичному житті спостерігається процес перевантаженості передвиборчих програм політичних партій символічними та метафоричними образами, різноманітними гаслами, які не мають нічого спільного з програмою дій. Це свідчить про необхідність розвитку демократичної, політичної культури суспільства. Політичним партіям необхідно дотримуватися демократичних цінностей політичного розвитку держави. Це дасть можливість усім членам суспільства відчувати прихильність до певного соціуму і є своєрідним захисним механізмом соціуму, що працює на перспективу формування демократичної політичної культури.

В современной политической жизни наблюдается процесс перегруженности предвыборных программ политических партий символическими и метафорическими образами, различными лозунгами, которые не имеют ничего общего с программой действий, что свидетельствует о необходимости развития демократической, политической культуры общества. Политическим партиям необходимо следовать демократическим ценностям политического развития государства. Это даст возможность всем членам общества ощутить принадлежность определенному социуму, будет своеобразным защитным механизмом социума, и работать на перспективу формирования демократической политической культуры.

In today's politics there is a process of congestion election programs of political parties and symbolic metaphorical images, a variety of slogans that have nothing to do with the program of action, indicating the necessity of a democratic political culture. Political parties must adhere to democratic values of political development. This will enable all members of society to feel a sense of commitment to a society, a kind of protective mechanism of society, and working for the future establishment of a democratic political culture.

Надійшла 20 квітня 2013 р.

С. В. ТОЛСТОВ*Інститут світової економіки і міжнародних відносин НАН України, м. Київ***О. І. ДІКАРЄВ***Міжрегіональна Академія управління персоналом, м. Київ*

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ СОЮЗ ЯК СУБ'ЄКТ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

Наукові праці МАУП, 2013, вип. 3(38), с. 60–73

На часі звернення наукової думки до поглибленого аналізу договірно-правових аспектів й основних напрямів реалізації спільної зовнішньої та безпекової політики ЄС у контексті міжнародної діяльності ЄС й імплементації положень Лісабонського договору (який набув чинності 1 грудня 2009 р.) з урахуванням обставин, що пов'язані з реалізацією програми ЄС “Східне партнерство”.

Від часу створення європейського інтеграційного угруповання статус і роль Європейського Економічного Співтовариства (ЄЕС), на базі якого згодом було утворено Європейський Союз, залишалися предметом політичних дискусій та прискіпливої уваги політичних дослідників. До розпаду біполярної системи тісний зв'язок між США і країнами ЄС у сфері безпеки, який був важливою передумовою розвитку західноєвропейських інтеграційних структур, створював ефект підпорядкування Західної Європи спільній атлантичній політиці, сформульованій у Вашингтоні. Хоча на певному етапі, принаймні з середини 1970-х років, керівники провідних країн ЄЕС ставили за мету розробку узгодженої зовнішньої політики та замислювалися над потребами посилення співпраці у безпековій сфері, до укладення Маастрихтського договору (1992 р.) ці пошуки втілювалися переважно у вигляді політичних заяв, декларацій та поточних консультацій з основних проблем міжнародних відносин та міжнародної безпеки.

У сучасних міжнародних відносинах ЄС посідає місце впливового актора та центру сили. Проте його роль у міжнародних проце-

сах є дещо обмеженою попри напрацювання широкого спектру автономних партнерських відносин та діалогових форматів з провідними державами світу та деякими регіональними угрупованнями, які об'єднують держави, що розвиваються. З початку 2000-х років політичні кола ЄС посилили увагу до реалізації спільної зовнішньої політики та політики у галузі безпеки, яка була доповнена низкою регіональних ініціатив. Набуття чинності Лісабонським договором у грудні 2009 р. забезпечило набуття ЄС правосуб'єктності й дало змогу прискорити політичне та інституціональне реформування його структури. ЄС набув права укладати міжнародні договори в усіх сферах його компетенції, якщо це передбачено базовими договорами ЄС; потребує досягнення цілей, окреслених у цих договорах, якщо цього вимагає юридично зобов'язуючий документ ЄС, або якщо такий договір може “впливати на спільні правила ЄС чи змінювати їх”.

Глобальна економічна криза істотно позначилася на внутрішній ситуації в ЄС, скерувавши увагу на внутрішнє реформування та корекцію відносин усередині ЄС, що призвело до послаблення ефективності спільної

зовнішньої політики. Відтак, попри продовження дебатів з приводу перспектив та ролі ЄС у міжнародній системі, його вплив залежатиме від результатів внутрішніх процесів та пошуку адекватних механізмів управління у його межах.

Література, присвячена становленню спільної зовнішньої політики та міжнародної діяльності ЄС, включає кілька сотень томів. У багатьох працях європейських дослідників прямо ставиться питання про роль і статус ЄС у міжнародній системі. Основними проблемами наукового пошуку вважаються спроможність ЄС відігравати роль “глобального міжнародного актора” та визначення умов, які мають дати можливість ЄС посилити вплив на міжнародні процеси. Серед найвідоміших праць, присвячених цій темі, варто назвати багаторазово перевидані праці Ш. Бретертона і Дж. Воглера [11; 12], індивідуальні, колективні монографії та статті Дж. Адамські [8], С. Біскопа [10; 38], С. Гензеля [17], Л. фон Лангенхове [22], М. Леонарда [23], С. Лукареллі [24], Я. Орбі [32], К. Е. Сміт [39], М. Сміта [40; 41], Дж. Хоуворта [20], Я. Зельонки [45; 46; 47] та ін.

Окремі напрями досліджень представлені розробками, присвяченими питанням євроатлантичної та європейської безпеки [10; 18; 30; 38; 44], та численними статтями і книгами, пов’язаними з апологією та аргументацією нормативно-аксіологічної складової в діяльності ЄС [13; 14; 15; 19; 21; 25; 27; 28; 29; 35; 49].

Оцінюючи роль і статус ЄС у світовій політичній взаємодії, різні дослідники давали європейській спільноті неоднакові характеристики, які значною мірою залежали від методологічних і політичних позицій їх авторів. Найбільші розбіжності спостерігалися в поглядах прибічників міждержавного підходу, виразників ідей федералізму та неофункціоналізму. Міждержавний підхід передбачає збереження ознак суверенітету в ухваленні зовнішньополітичних рішень, у тому числі на рівні керівних структур інтеграційного об’єднання — Європейської Ради та Ради ЄС міністерського рівня. Федералізм тяжіє до

визнання пріоритетної ролі інституціонального балансу, який має забезпечувати горизонтальний розподіл владних повноважень. Прибічники неофункціоналізму, надаючи провідного значення Європейській Комісії, пояснюють структурні та управлінські збої у розвитку ЄС 1990—2000 рр. відступом від комунітарних основ спільноти. За їхньою логікою, потенціал європейської інтеграції може бути відновлений шляхом досягнення адекватних управлінських рішень, поновлення центральної ролі Європейської Комісії, скасування права вето при голосуванні по тих питаннях, де воно збережено, та запровадження обов’язкової ратифікації змін до установчих договорів Європарламентом.

З точки зору трьох зазначених течій, роль ЄС у міжнародних відносинах є різною. Тут можна згадати Ш. де Голля, який визначав європейське об’єднання як глибокий міждержавний союз (“Європу націй”), Ж. Делора, який ставив міжнародну роль ЄС у залежність від внутрішніх реформ та розцінював спільноту як “невизначений” політичний об’єкт, федералістські заклики Й. Фішера (2000 р.) та Ж. М. Баррозу (2012 р.) тощо. Визначення академічних дослідників теж істотно відрізняються, у том числі тлумачення ЄС як нормативної влади [13; 19; 27; 28] або “нормативної імперії” [21], імперії [46; 47], потенційної наддержави [26; 31], чи навіть як унікального, єдиного у своєму роді міжнародного актора [25; 37].

З наукової точки зору, зміст проблеми, що охоплює статус і роль ЄС у міжнародних відносинах та в міжнародній системі в цілому, включає внутрішні та зовнішні складові. Внутрішні чинники пов’язані з еволюцією ЄС у бік конфедеративного, чи, принаймні у певних сферах, — асиметрично побудованого федеративного утворення. Цей рух покладає на провідні держави-члени та структури управління ЄС все більшу частку завдань та змушує дбати про підвищення інституціональної спроможності керівних установ. Керівні структури ЄС, поряд із національними державами, є прямими учасниками міжнародних відносин, беруть участь у їх

формуванні та мають вести діалог з іншими центрами сили, регіональними об'єднаннями та спільнотами у різних регіонах світу. Зовнішні чинники окреслюють безпосередній контекст взаємин ЄС з довколишнім світом, включаючи зовнішньополітичні ініціативи, програми та заходи, а також взаємні чи односторонні впливи, які виникають у відносинах ЄС та його країн-членів з іншими акторами.

Повноваження ЄС за Лісабонським договором

За чинним Лісабонським договором (підписаний у 2007 р, набув чинності з 1 грудня 2009 р.) Європейський Союз уперше набув цілком реальної правосуб'єктності. Смісл реформи полягав у тому, що новий договір заступив три основоположних документа ЄС: Договір про заснування Європейського Співтовариства (Римський договір 1957 р.), Маастрихтський договір (1992 р.) і Договір про заснування Європейського співтовариства з атомної енергії (1957 р.). Після підписання та ратифікації Договір про реформу ЄС перестав існувати як окремих документ, а його нововведення вважаються інкорпорованими до вищезазначених актів. ЄС став єдиною інтеграційною структурою, хоча й зберіг два базових установчих документи — Договір про Європейський Союз та Договір про функціонування ЄС. Договір про реформу ЄС змінив назву Договору про заснування Європейських Співтовариств (у первісному варіанті — Договору про заснування Європейського Економічного Співтовариства від 25 березня 1957 р.) на Договір про функціонування ЄС, чим підпорядкував його виконанню загальних цілей європейського проєкту. Втім, і за змістом цей договір зазнав радикального оновлення. Принципи, що раніше мали декларативний характер (захист громадян ЄС по всьому світу, економічна, соціальна й територіальна єдність, культурне різноманіття та ін.), поряд із соціальними цілями, вважаються основними політичними завданнями ЄС.

Окремі держави — члени ЄС мають право укладати міжнародні договори за умови,

якщо вони не суперечать чинним угодам, підписаним ЄС, або не належать до спільної компетенції Союзу. ЄС як міжнародний суб'єкт може укладати договори в усіх сферах його компетенції, — якщо це передбачено установчими договорами, або потребує досягнення цілей, визначених у цих договорах, або якщо цього потребує юридично зобов'язуючий документ ЄС. Ст. 3 п. 2 Договору про функціонування ЄС стверджує, що Союзові належить виняткова компетенція укладати міжнародну угоду, якщо її укладання обумовлене законодавчим актом Союзу чи потрібне для здійснення Союзом своєї внутрішньої компетенції, чи тією мірою, якою її укладання може вплинути на спільні правила чи змінити їх обсяг [2, 77].

Процедура укладання міжнародних угод від імені ЄС передбачає, що Рада ЄС має дати згоду на проведення переговорів після отримання на це відповідних рекомендацій Європейської Комісії і Високого представника з міжнародних відносин і політики безпеки. Високий представник також призначає голову делегації на переговорах або спеціального представника ЄС і ухвалює рішення про підписання договору. Європейський Парламент виконує дорадчі функції, за винятком положень договору, до яких застосовуються юридичні процедури, та угод про приєднання до Європейської конвенції із захисту прав людини й основних свобод.

Нова редакція Договору про ЄС уточнює і коригує трактування цінностей і цілей Союзу (ст. 2 і 3 Договору про ЄС) [1, 35–36]. Реформа надала повноцінного інституціонального статусу Європейській Раді, в яку входять лідери всіх країн-членів, і запровадила посаду її президента, який має представляти ЄС в міжнародних справах. За функціями посада Високого представника з міжнародних відносин і політики безпеки є аналогом повноважень міністра закордонних справ: Високому представнику підпорядковано відповідний дипломатичний апарат у вигляді Європейської служби зовнішніх дій.

Набуття ЄС єдиної правосуб'єктності призвело до скасування еволюційно обумов-

леної структури трьох опор ЄС, у том числі припинення існування Європейських Співтовариств, з яких продовжує існувати лише Євратом, договір про застосування якого має безстроковий характер.

За Договором про функціонування ЄС, після 2014 р. передбачено зміну порядку формування Європейської Комісії. До неї входять представники лише двох третин держав, які підлягатимуть ротации. У Раді ЄС, що складається з міністрів держав-членів, основною процедурою ухвалення рішень стане принцип “подвійної більшості”. Нормативні акти союзу будуть прийматися за умов схвалення представниками 55 % країн-членів, у яких проживає не менше 65 % населення. В сенсі реалізації демократичного волевиявлення передбачено право громадян ЄС звертатися з петиціями до Єврокомісії. Частково закріплено юридично обов’язковий характер Хартії фундаментальних (або засадничих) прав (Charter of Fundamental Rights) від 7 грудня 2000 р. [6], хоча це положення не застосовується до Великобританії, Польщі та Чехії.

У ст. 24 Договору про ЄС викладено основні положення, які стосуються сфери спільної зовнішньої та безпекової політики:

- Компетенція ЄС охоплює всі сфери зовнішньої політики та всі питання безпеки Союзу, у тому числі з поступовим формуванням спільної оборонної політики, що, можливо, призведе до спільної оборони.
- Спільна зовнішня та безпекова політика підлягає особливим правилам і процедурам, які визначають та здійснюють Європейська Рада та Рада ЄС, діючи одноставно, хіба що Договори передбачають інакше.
- Здійснення зовнішньої та безпекової політики ЄС не передбачає ухвалення спеціальних законодавчих актів. Спільну зовнішню та безпекову політику реалізує Високий представник з питань зовнішньої та безпекової політики та держави-члени згідно з Договорами.

- У контексті принципів та цілей зовнішньої діяльності ЄС провадить, визначає та реалізує спільну зовнішню та безпекову політику на засадах розвитку взаємної політичної солідарності держав-членів, визначання питань загального інтересу й досягання дедалі вищого ступеня збіжності дій держав-членів.
- Держави-члени активно та беззастережно сприяють спільній зовнішній та безпековій політиці на засадах лояльності та взаємної солідарності і додержуються діяльності Союзу в тій сфері.
- Держави-члени співпрацюють, щоб посилювати й розвивати взаємну політичну солідарність. Їм належить утримуватися від будь-яких дій, що суперечать інтересам Союзу чи можуть зашкодити його ефективності як згуртованої сили в міжнародних відносинах [1, 52].

Ще всередині 1990-х років Р. Роузкранц назвав ЄС міжнародним актором нового типу [36; 37]. Тим не менше, лише на етапі розробки проекту Європейської конституції, а після провалу її ратифікації – підписання та ухвалення Договору про реформу, що закріпив новий баланс та нові правила узгодження цілей ЄС та інтересів країн-членів, політичні експерти почали тлумачити Союз як потенційну “наддержаву” [20; 26; 31; 44; 46] або “нормативну імперію” [13; 17; 47].

Окремі положення стосуються правосуб’єктності ЄС у відносинах з сусідніми державами. Хоча в лісабонській версії договорів Європейська політика сусідства безпосередньо не згадується, Договір про ЄС (ст. 8, п. 1, 2) вказує, що “Союз розвиває особливі зв’язки з сусідніми країнами”. Метою особливих (“близьких та мирних”) зв’язків з країнами-сусідами на засадах співпраці є створення “на ґрунті вартостей Союзу простору процвітання та добросусідства”. Союз може укласти певні угоди з цими країнами. Такі угоди “можуть містити взаємні права та зобов’язання, а також можливість спільних дій. Виконання їх є предметом періодичних консультацій” [1, 39].

Завдання та напрями спільної зовнішньої політики

За офіційною версією, розвиток власної спільної зовнішньої політики та політики безпеки має забезпечити ЄС спроможність говорити і діяти як єдиний міжнародний суб'єкт.

Головні рішення, що стосуються визначення принципів та загального спрямування спільної зовнішньої політики і політики безпеки ЄС (CFSP; СЗПБ), ухвалює Європейська Рада, яка збирається чотири рази на рік. Рішення з поточних питань приймає міністерська Рада ЄС з міжнародних справ, засідання якої проходять щомісячно під головуванням Високого представника ЄС із закордонних справ і політики безпеки (К. Ештон).

На Високого представника ЄС із закордонних справ і політики безпеки покладено координацію політики країн-членів для формування та реалізації спільної зовнішньої політики ЄС. Високий представник доповідає Європейській Раді з проблем зовнішньої політики та безпеки ЄС і виступає з тематичних питань. Координація позицій країн ЄС у зовнішньополітичній сфері здійснюється за допомогою цивільного і військового персоналу апаратної структури — Європейської служби зовнішніх дій (European External Action Service, EEAS). Мета цієї структури має як внутрішнє (згуртування, координація, зміцнення солідарності), так і зовнішнє спрямування (просування та захист європейських інтересів). Станом на 2013 р. ця служба мала у своєму розпорядженні мережу, що включала 141 делегацію (дипломатичне представництво) та установу по всьому світу [16].

Керівні структури ЄС визначають Союз як ключового гравця міжнародної взаємодії, в тому числі у вирішенні проблемних питань — від глобального потепління до конфлікту на Близькому Сході. В основу спільної зовнішньої політики безпеки (СЗПБ) покладено використання засобів дипломатії, які за потреби доповнюються чинниками торгівлі, допомоги та безпеки й оборони.

Офіційна мета такої проактивної дипломатії полягає у врегулюванні конфліктів і сприянні міжнародному взаєморозумінню [16].

Оскільки ЄС не має власної постійної армії, як засоби силового втручання використовуються спеціальні сили, надані країнами-членами на непостійній основі. Такі сили використовуються у спільних операціях з метою роззброєння; виконання гуманітарних та рятувальних завдань; виконання функцій військових радників та надання допомоги; запобігання конфліктам і забезпечення підтримки миру; виконання завдань бойових сил в управлінні кризами, включаючи миротворчість і постконфліктну стабілізацію.

З січня 2007 р. ЄС має спроможність провадити дві “майже одночасні” операції швидкого реагування з використанням двох бойових груп, в яких кількість задіяного персоналу становить по 1500 осіб у кожній. Рішення про проведення операції швидкого реагування ухвалює Рада ЄС. Усього за останнє десятиліття ЄС здійснював 23 цивільних місії та військових операції на трьох континентах [16].

У Європі ЄС відіграє активну роль на Балканах, зокрема, фінансує проекти з надання допомоги в семи країнах та з грудня 2008 р. утримує поліцейську місію для забезпечення законності та правопорядку в Косово (EULEX Kosovo).

З 2005 р. діє Місія Європейської Комісії з надання допомоги в питаннях кордону в Республіці Молдова та Україні (EUBAM). У серпні 2008 р. за посередництва ЄС було досягнуто угоду про припинення вогню між Грузією та Росією й розгорнуто моніторингову місію ЄС в Грузії (EU monitoring mission in Georgia).

Зовнішньополітичні аспекти тісно пов'язані з підготовкою подальшого розширення ЄС у регіоні Західних Балкан, серед країн якого Хорватія, Македонія, Чорногорія та Сербія офіційно визнані як кандидати на членство в ЄС, а решта країн (Албанія та Боснія і Герцеговина) вважаються потенційними кандидатами на членство.

У деяких країнах та регіонах ЄС має своїх спеціальних представників, призначених Радою ЄС за поданням Високого представника із закордонних справ і політики безпеки. У різний час спецпредставників ЄС було призначено в Афганістані, на Близькому Сході, в регіоні Великих озер (Африка), Боснії і Герцеговині, Македонії, Судані, при Африканському Союзі, в Косово, Молдові, Центральній Азії та на Південному Кавказі. Показово, що в більшості випадків призначення спецпредставника було пов'язано або із зовнішнім спостереженням чи участю в регулюванні конфліктних відносин, або з апробацією впровадження цивільного кризового управління. Так чи інакше, зазначені країни та регіони вважаються такими, що з різних причин становлять для ЄС особливий інтерес.

Відносини ЄС з низкою країн мають високий ступінь інституціоналізації. ЄС проводить регулярні зустрічі на вищому рівні з США (Трансатлантичний діалог), Японією, Канадою, Росією, Індією та Китаєм. Двосторонні саміти проводяться також з Україною та Пакистаном, багатосторонні — з країнами Латинської Америки та Південно-Східної Азії. Офіційна версія побудови партнерських відносин з ключовими гравцями полягає у забезпеченні взаємних інтересів і вигод та у встановленні певних обов'язків, у тому числі в сферах освіти, навколишнього середовища, безпеки та оборони, протидії злочинності та прав людини.

До пріоритетних напрямів політики ЄС належать різнопланова взаємодія з США, діалог з Росією, активізація впливу в регіоні Східної Європи, розвиток більш тісних зв'язків з країнами Середземномор'я і Близького Сходу, формування “розширених партнерств” з провідними країнами та регіональними угрупованнями в Азії та Латинській Америці.

Офіційна позиція ЄС декларує прагнення встановити “ефективне та збалансоване партнерство” з США, які традиційно вважалися найбільшим торговельним партнером об'єднаної Європи. У 1990 р. було підписано Трансатлантичну декларацію, яка окреслила

основні принципи взаємин США і ЄС з урахуванням очікуваного завершення “холодної війни” та розвитку інституціональних перетворень у європейському інтеграційному співтоваристві. В декларації відзначалися спільні історична спадщина та ціннісні основи, а також висловлювався намір рухатися в бік подальшої лібералізації трансатлантичної торгівлі.

Основні напрями взаємодії ЄС та США уособлюють Трансатлантична економічна рада, що переймається питаннями економічного характеру, рамкова угода про інтенсивну співпрацю в галузі кризового регулювання, яка обумовлює консультації та передбачає узгодження в ситуаціях на кшталт присутності в Косово чи антикризових операцій у Демократичній Республіці Конго чи Малі, а також стосується планування майбутніх місій ЄС в рамках спільної європейської безпекової та оборонної політики. Крім цього, ЄС прагне більш тісного співробітництва з питань зміни клімату, регулювання системи глобальних фінансів та вдосконалення банківських систем.

Ідея створення трансатлантичної зони вільної торгівлі з'явилася ще в перших документах “євроатлантичного” формату, підписаних на першому саміті США та ЄС в Мадриді 3 грудня 1995 р., зокрема в “Новому трансатлантичному порядку денному” та “Спільному плані дій США — ЄС”. Згодом, у жовтні—листопаді 1998 р. сторони попередньо схвалили ідею Трансатлантичного економічного партнерства. Адміністрація Б. Клінтона запропонувала цей проект як альтернативу плану єврокомісара з питань торгівлі Л. Бріттена, який передбачав створення трансатлантичного спільного ринку. Тоді за умов сприятливої економічної кон'юнктури розбіжності та суперечності між трансатлантичними партнерами переважили мотивації, пов'язані з урегулюванням суперечностей та усуненням митних бар'єрів. Однак в умовах глобальної економічної кризи сторони повернулися до ідеї послідовної лібералізації торговельного режиму. Восени 2012 р. за ініціативи Німеччини ЄС і США вирішили

повернутися до планів створення трансатлантичної зони вільної торгівлі (ЗВТ). Переговори з цього питання передбачається завершити до 2014 р. За попередніми очікуваннями, створення трансатлантичної ЗВТ дасть змогу збільшити щорічні темпи економічного зростання економік США та ЄС на 0,3–0,7 %. Перегляд підходів вочевидь віддзеркалює занепокоєння насамперед з приводу загострення глобальної міжнародної конкуренції та економічного посилення Китаю.

Серед основних сфер діалогу з РФ керівні установи ЄС визначають енергопостачання, інвестиції та інновації, питання безпеки, у тому числі заморожені конфлікти, боротьбу з тероризмом та організованою злочинністю, екологічні проблеми, зокрема протидію кліматичним змінам [16].

У контексті реалізації СЗПБ особливі відносини з Росією мають форму діалогу з питань безпеки, у межах якого визначаються практичні заходи на кшталт сприяння деяким місіям ЄС. З 2003 р. Росія співпрацювала з ЄС у Боснії і Герцеговині та надавала підтримку при проведенні операцій у Чаді та Малі.

Водночас активізація програми “Східне партнерство”, що передбачає укладення угод про асоціацію з Вірменією, Грузією, Молдовою та Україною (потенційно можливість підписання угод про асоціацію передбачена також для Азербайджану та Білорусі), а також ситуація на Південному Кавказі вочевидь належать до проблемних зон у відносинах між ЄС та Росією. У контексті Європейської політики сусідства ЄС прагне укласти з країнами Східної Європи угоди про асоціацію, зокрема зі створенням глибоких і всеосяжних зон вільної торгівлі, та пропонує певну фінансову допомогу за умови, якщо ці країни візьмуть на себе розширені зобов'язання впроваджувати політичні та економічні реформи задля зміцнення демократії.

У середині 2000-х років ряд країн ЄС поклали значні сподівання на реалізацію іншого проекту в межах політики сусідства — “Союзу для Середземномор'я” (Union for the

Mediterranean). Ця структура за участі 27-ми країн — членів ЄС та 16-ти середземноморських країн, у тому числі Ізраїлю, Туреччини, Сирії, а також Ліги арабських держав і Палестинської автономії, мала вигляд великого регіонального форуму з населенням майже 800 млн осіб. У рамках цієї спільноти передбачалося реалізувати низку спільних регіональних проектів (видобуток і постачання енергоносіїв, очищення забруднень, реконструкцію портів, поліпшення судноплавства та розвиток виробництва сонячної енергії). Утім, війна в Лівії, тривалий конфлікт у Сирії та реальні наслідки “арабської весни” поставили під сумнів майбутнє цього проекту.

Розвиток системи міжрегіональних “розширених партнерств” (enhanced partnerships) ЄС з країнами Азії та Латинської Америки мав менш амбітний і більш поступовий характер. Крім регулярного діалогу з КНР (саміти КНР — ЄС регулярно проводяться з 1998 р.) [3], ЄС бере участь у специфічному міжнародному форматі АСЕМ (Asia-Europe Meeting). Започаткований 1996 р. у форматі зустрічей ЄС — АСЕАН, АСЕМ набув ознак широкого форуму за участі 51-ї країни Східної, Південної Азії, Океанії та Європи (у тому числі Китаю, Японії, Південної Кореї, країн ЄС, Швейцарії, Норвегії, Росії, Індії, Австралії, Індонезії, Пакистану та ін.), а також Європейської Комісії та секретаріату АСЕАН. Метою форуму є створення сприятливих умов для економічного та соціального розвитку країн-учасниць на засадах партнерства нового типу.

Саміти за участі країн ЄС та країн Латинської Америки провадяться з 1999 р. З 2013 р. вони мають формат спільних самітів ЄС та Співтовариства країн Латинської Америки і Карибського басейну (CELAC). Міжрегіональне стратегічне партнерство поширюється на три головних напрями — політичний діалог, торговельно-економічну співпрацю та фінансування окремих програм. Сьомий саміт відбувся 26–27 січня 2013 р. в Сантьяго-де-Чилі за участі 27-ми країн ЄС та 33-х латиноамериканських держав. Під час цього саміту Європейська Комісія досягла попе-

редньої домовленості з південноамериканським регіональним блоком МЕРКОСУР (Аргентина, Бразилія, Уругвай, Венесуела, Парагвай) розпочати до кінця 2013 р. переговори про взаємне відкриття ринків.

Нормативна складова відіграє у зовнішній діяльності ЄС важливу роль. У відносинах з регіональними угрупованнями та спільнотами ЄС пропонує укладення рамкових угод, на яких ґрунтується широкий діалог. У подальшому ЄС прагне до формалізації контактів та лібералізації торговельних режимів. Застосування різних форм, методів та інструментів впливу керівні установи ЄС мотивують потребами встановлення бажаної моделі міжнародного співробітництва, разом з демократизацією політичних систем і виконанням норм, які регулюють права власності та діяльність європейських компаній на ринках країн-партнерів. До традиційних тем діалогу належать питання взаємодії у галузі економіки, торговельні режими, ефективність інвестицій, проблеми навколишнього середовища, інституціональні реформи.

На практиці ЄС часто виявляв неспроможність діяти монолітно і конкурувати з США та деякими іншими великими державами у використанні “владного ресурсу”. Внутрішні розбіжності наочно виявилися під час війни на Балканах у 1990-х роках, а також спричинили відвертий розкол усередині спільноти щодо вторгнення США і Великої Британії до Іраку в 2003 р. Більшість дослідників реалістичного спрямування вважають роль ЄС у глобальній грі силової політики надто слабкою. Водночас представники конструктивістської течії стверджують, що саме ухил у бік нормативізму та “м’якої сили”, який часто вважається ознакою європейської слабкості в глобальній політиці, може стати запорукою посилення моделюючого впливу й працювати більш ефективно, ніж традиційні інструменти силової політики. Серед таких засобів найчастіше згадуються різні стимули, допомога розвитку, у деяких випадках — обіцянки перспективи членства, а також, у самому широкому вигляді, — застосування прикладу цивільного вилу та норма-

тивного залучення як результат поширення основоположних цінностей, норм та інших продуктів європейської політичної культури [23; 28; 47].

Кожен з напрямів зовнішньої діяльності ЄС забезпечується підтримкою на нормативному рівні. В енергетичній сфері ЄС просуває ідею поширення на прилеглі країни правил Енергетичної хартії та рішень Європейської Комісії. Цей підхід знайшов відображення в Європейській політиці сусідства, реалізації якої мало сприяти створення європейського Енергетичного співтовариства. За свідченням єврокомісара із зовнішніх зносин і Європейської політики сусідства Б. Ферреро-Вальднер (листопад 2006 р.), зовнішня енергетична політика ЄС передбачає “поширення принципів Договору про Енергетичне співтовариство, який діє відносно країн Південно-Східної Європи, що мають перспективу вступу до ЄС, ... на країни Східної Європи, Каспійського регіону і Середземномор’я” з перспективою включення регіону Перської затоки [14].

Використання нормативного впливу на сусідні країни розглядається як чинник, який дає змогу набувати певних конкурентних переваг, у тому числі підпорядковувати ЄС інтереси країн-постачальників та транзитерів. У більшості випадків ця політика призводила до загострення відносин між Брюсселем та Москвою, що викликало численні суперечки довкола реалізації другої та третьої енергетичних директив Європейської Комісії та спір довкола статусу російських магістральних трубопроводів, оскільки російський уряд вимагав визнання за ними статусу “трансевропейських” транзитних маршрутів. З урахуванням конкуренції між ЄС та Росією в регіоні Східної Європи російські політики вважають суміжні країни стратегічно важливими з точки зору їх геополітичної та геоеконімічної орієнтації [4, 6].

Попри значні ресурсні можливості та наявність інструментів, численні дослідники звертали увагу на те, що спільну зовнішню політику ЄС як колективного актора не можна вважати ефективною, принаймні зва-

жаючи на його величезний потенціал та засоби впливу [5; 9; 36; 45]. Серед чинників, які перешкоджають перетворенню ЄС на єдиного глобального актора, можна зазначити внутрішні проблеми та суперечності в фінансово-економічній сфері, асиметрію зобов'язань, уповільненість ухвалення рішень та різнохарактерність інтересів. Ці закономірні суперечності впродовж тривалого часу були лише частково угоджені в установчих договорах у формі дозволу часткової участі держав-членів у різних програмах. У сфері безпеки та оборони така вибірковість зберігається й досі.

Розвиток програми “Східне партнерство”

У сенсі зовнішнього впливу зонами пріоритетних інтересів ЄС вважалися Середземномор'я, Північна Африка і Близький Схід. Після розширення спільноти в 2004–2007 рр. до них додалися Східна Європа, у тому числі Південний Кавказ, та Центральна Азія.

Політичні документи ЄС не розглядають країни Східної Європи як потенційних членів, однак Європейська Комісія планує підписання з ними Угод про асоціацію, які передбачають встановлення поглибленої та всеосяжної зони вільної торгівлі. Такий підхід вважається достатнім для забезпечення зовнішнього контролю та моделювання, зокрема створення довкола ЄС “поясу добросусідства”. “Східноєвропейським сусідам” пропонується поширення на них “вигод і переваг” інтеграції, однак “без доступу до інститутів”, тобто визнання перспективи членства.

Концепція європейського регіоналізму, яка розглядає суміжні держави як периферію, включає два різновиди. “Внутрішньоорієнтована” модель (Outside-in Model), що передбачала залучення зовнішніх учасників до внутрішніх процесів, застосовувалася до країн Середземномор'я та Південно-Східної Європи. Ініціаторами процесу виступали окремі країни ЄС та Європейська Комісія, що спричиняло відносно пасивну участь дер-

жав регіону в процесах регіональної взаємодії [43, 3–4].

“Зовнішньоорієнтована” модель (Inside-out Model), прикладом якої можна вважати еволюцію багатосторонніх структур співпраці за участі країн Балтійського та Баренцева морів, характеризувалася наявністю більш-менш ustalених практик регіонального спілкування на субнаціональному та міжурядовому рівнях у межах Північної ради, Ради країн Балтійського моря та Ради Баренцева/Євроарктичного регіону. З подібною ситуацією ЄС зіткнувся і в Чорноморському регіоні, де існування місцевих регіональних структур змусило Брюссель шукати способів перехоплення ініціативи та пропонувати засоби, здатні забезпечити проєкцію власного програмуючого впливу на поведінку зовнішніх учасників [43, 5–6].

Із затвердженням програми “Східне партнерство” (2009 р.) керівництво ЄС дістало нагоду запропонувати країнам Східної Європи певний стандартизований варіант майбутніх асоційованих відносин. Як і за попереднього досвіду, який полягав у проведенні індивідуального діалогу з країнами регіону, переговори з кожною країною ведуться окремо. Втім, результатом відносин асоціації бачиться розширення зони прямого політичного та економічного впливу ЄС, яка виключатиме участь “східноєвропейських” партнерів у будь-яких інших інтеграційних проєктах та економічних об'єднаннях. Показово, що такі вимоги раніше ніколи не висувалися до країн, з якими ЄС укладав угоди про асоціацію, або подібних до них, зокрема до Мексики, Чилі, Марокко, Тунісу, Йорданії, Єгипту тощо.

Урочисте схвалення програми “Східне партнерство” на саміті в Празі (7 травня 2009 р.), безперечно, стало стимулом для прискорення оформлення Митного союзу за участі Росії, Білорусі та Казахстану, передбаченого договорами від 6 жовтня 2007 р., укладеними в межах ЄврАзЕС. Згодом, у 2011–2012 рр. відносини між ЄС та Росією щодо впливу на простір Східної Європи набули виразно конкурентних ознак, що було пов'язано із завершенням оформлення нормативної

бази Єдиного економічного простору в межах Митного союзу та проголошенням початку формування Євразійського економічного союзу. У свою чергу програма “Східного партнерства” набула більш предметного характеру, тим паче з урахуванням фактичного провалу проекту Союзу Середземного моря (Union for the Mediterranean), який свого часу активно просував французький президент Н. Саркозі.

У листопаді 2012 р. в європейських медіа з’явилися повідомлення, що Європейська служба зовнішніх дій на чолі з віцепрезидентом Європейської Комісії К. Ештон розглядає можливість одночасного підписання угод про асоціацію чотирма країнами “Східного партнерства” під час чергового саміту учасників програми у Вільнюсі в листопаді 2013 р. [34]. Реалізація згаданого плану потребувала завершення переговорів з Вірменією, Грузією та Молдовою, оскільки на той час проект угоди про асоціацію було парафоровано лише з Україною.

Свідченням прямої конкуренції європейського та євразійського інтеграційних проєктів стало висловлювання наполегливих застережень представників Європейської Комісії та урядів країн ЄС про неможливість одночасної участі країн Східної Європи одразу в двох інтеграційних об’єднаннях. Такі попередження на адресу України та Вірменії не торкалися зобов’язань в рамках угод про вільну торгівлю з третіми країнами, однак чітко заперечували можливість участі в конкуруючих з ЄС митних союзах та ставили перед країнами-партнерами чітку вимогу зробити однозначний вибір на користь того чи іншого інтеграційного проєкту.

Розширюючи зону свого пріоритетного економічного впливу за допомогою програми “Східне партнерство”, Брюссель прагне істотно обмежити вплив Росії, що має створити бар’єр для подальшого розширення МС і ЄСП та скоротити російську присутність в економіках пострадянських країн.

Підбиваючи підсумок зазначимо, що ЄС як суб’єкт міжнародних відносин справді являє собою новий політико-правовий фе-

номен. Виразною особливістю політики ЄС є спроба запропонувати власні нормативні критерії усім іншим партнерам по діалогу та інтеграційним угрупованням, з якими ЄС встановлює інституціоналізовані зв’язки. Ця тенденція виразно простежувалася з початком кризи 2008 р., відбиваючи прагнення країн ЄС посилити регуляторну роль права та конвенціональних механізмів у міжнародній економіці, впорядкувати діяльність фінансових структур, лібералізувати умови торгівлі енергетичними ресурсами.

До країн – учасниць “Східного партнерства” висуваються вимоги, що наближуються до країн-кандидатів на вступ до ЄС, за винятком спільного визначення стану конкурентоспроможності галузей виробництва та послуг. Адаптація до законодавства ЄС передбачає впровадження комплексу інституціональних і юридичних норм та приєднання до заходів, що стосуються зовнішньої та безпекової політики.

За умов сталого охолодження відносин з РФ, ЄС свідомо ухиляється від діалогу з керівними органами Митного союзу і ЄСП, а також від контактів з ЄврАзЕС. Аналогічну позицію НАТО і ЄС займають стосовно ОДКБ. У просторі Східної Європи відносини між ЄС та Росією досягли межі прямого суперництва, позначеного геополітичною та економічною конкуренцією з очолюваним Росією Митним союзом. Проголошення плану створення в 2015 р. на базі Митного союзу Євразійського економічного союзу змусило Європейську Комісію прискорити підготовку угод про асоціацію з Україною, Молдовою, Грузією та Вірменією.

Важливим чинником, який впливає на ефективність зовнішньої політики ЄС, залишаються внутрішні реформи. Слід враховувати, що Маастрихтський та Лісабонський договори надали Раді ЄС і Європейській Комісії повноваження забезпечувати координацію діяльності в тісно пов’язаних одна з одною сферах зовнішньоекономічної та зовнішньополітичної діяльності. Проте розподіл повноважень при ухваленні рішень має

істотні відмінності. При розробці в рамках СЗПБ провідну роль відіграють Європейська Рада і Рада ЄС. Представництво інтересів ЄС покладено на головуючу державу, представники якої діють разом з Високим представником ЄС із закордонних справ і політики безпеки. З усіх попередньо невіршених питань, крім випадків термінового реагування, визначених у ст. 31 Договору про Європейський Союз [1, 55–56], рішення приймаються одногосно. Європейська Комісія діє в межах мандату, затвердженого Радою ЄС. Укладені угоди підлягають ратифікації державами-членами за національною процедурою.

Натомість у питаннях зовнішньоекономічного характеру рішення ухвалюються переважно кваліфікованою більшістю гососів. Проекти рішень готує Європейська Комісія, які згодом підлягають схваленню Європарламентом. Для контролю за законністю будь-яких угод може залучатися Суд ЄС. Таким чином, у зовнішньоекономічних питаннях органи ЄС мають приблизно таку саму компетенцію, як і у сфері забезпечення функціонування спільного ринку [7]. Наднаціональне законодавство забороняє державам ухвалювати конкуруючі регуляторні акти.

У питаннях зовнішньої політики органи Союзу наділені фактично необмеженими повноваженнями. Однак держави — члени ЄС теж зберегли можливість для реалізації самостійної зовнішньої політики, що зумовлює ефект уповільненості при узгодженні спільних рішень та розхитує їх монолітність. У цій царині провідні країни можуть зберігати значний ступінь автономії та діяти паралельно з керівними структурами Союзу. В ідеалі СЗПБ може виконуватися лише в режимі щільної координації, яка особливо обумовлена в багатьох статтях Договору про ЄС. Зміст установчих договорів виключає пряме підпорядкування окремих держав наднаціональним структурам, за винятком тих сфер відносин і випадків, які передбачають обов'язковість виконання спільних рішень. Водночас, як свідчить практика, норматив-

ні положення не здатні нейтралізувати неформальні залежності, хоча й можуть частково врівноважувати вплив країн-лідерів на кшталт Німеччини і Франції [33; 42; 48].

Лісабонський договір зберігає можливість автономного позиціонування держав — членів ЄС у багатьох питаннях спільної безпекової та оборонної політики (СБОП), як у питаннях участі у військових операціях, так і в їх фінансуванні, якщо видатки на них не виділяються з бюджету Союзу (ст. 41 Договору про ЄС) [1, 60–61]. Ще більшою мірою застосування принципу асиметрії участі держав-членів стосується використання цивільних та військових засобів, правил проведення військових операцій та діяльності Європейської оборонної агенції (ст. 42–44). У рамках Агенції створюються окремі групи, що об'єднують держави-члени, залучені до спільних проектів. У питаннях, передбачених ст. 1 і 2 Протоколу про постійну структурну співпрацю, Рада ЄС діє кваліфікованою більшістю. Згідно зі ст. 46 Договору про ЄС участь у гососванні беруть лише ті члени Ради, що представляють держави-члени, які є учасницями такої співпраці [1, 65].

Асиметрія участі держав-членів у різних формах співпраці й досі вважається проявом гнучкості, що сприяє єдності спільноти. Передбачені винятки (opt-outs) зумовлюють неучасть певних країн у виконанні статутних зобов'язань, зокрема вступ до єврозони. Окремі протоколи зумовлюють неучасть Данії у трьох сферах (впровадження євро, оборона, юстиція та внутрішні справи). Окремі положення щодо статусу нейтралітету стосуються Ірландії. Словаччина не бере участі у фінансуванні допомоги Греції, а Фінляндія отримала залогові гарантії в обмін на фінансування Європейського стабілізаційного механізму. Втім, як засвідчили дебати довкола спільного бюджету ЄС на 2014–2020 рр., такий підхід містить суттєві перешкоди на шляху федералізації Союзу та набуття ним спроможності швидкого, й тим більше, директивного ухвалення рішень. Таким чином, перспектива

ефективної реалізації ЄС своїх функцій як впливового суб'єкта міжнародної системи залежить насамперед від визначення внутрішньої конфігурації відносин, у тому числі відпрацювання різношвидкісної моделі подальшого розвитку зі “змінною геометрією” повноважень та продовженням їх перерозподілу на користь наднаціональних керівних органів.

Література

1. *Договір про Європейський Союз*. Консолідована версія в редакції Лісабонського договору // Конституційні акти Європейського Союзу (в редакції Лісабонського договору) / Пер. Г. Друзенка та С. Друзенко; за заг. ред. Г. Друзенка. — К.: К.І.С., 2010. — С. 31–71.
2. *Договір про функціонування Європейського Союзу*. Консолідована версія в редакції Лісабонського договору // Конституційні акти Європейського Союзу (в редакції Лісабонського договору). — К.: К.І.С., 2010. — С. 73–257.
3. *Майборода Д. Ю.* Саммиты КНР — ЕС // Проблемы Дальнего Востока. — 2010. — № 3. — С. 20–28.
4. *Пашковская И.* Европейский Союз: энергетическая политика в отношении новых независимых государств / Центр евро-атлантической безопасности; Инт. междунар. исслед. МГИМО (У) МИД России. — Аналит. доклад. — 2009. — Июль. — Вып. 1 (22). — М.: МГИМО (У) МИД России, 2009. — 79 с.
5. *Погорельская С.* Лиссабонский договор: проблемы политической консолидации ЕС // Мировая экон. и междунар. отношения. — 2010. — Июль. — № 7. — С. 40–54.
6. *Хартія засадничих прав Європейського Союзу* // Конституційні акти Європейського Союзу (в редакції Лісабонського договору). — К.: К.І.С., 2010. — С. 485–501.
7. *Энтин М. Л.* Европейский Союз как один из ведущих международных игроков // Вестник междунар. организаций: образование, наука, новая экономика. — 2009. — № 2. — С. 29–47.
8. *Adamski J. E.* Old Europe, New Security: Evolution for a Complex World / J. E. Adamski, M. T. Johnson, Ch. M. Schweiss (eds.). — Aldershot; England; Burlington, VT: Ashgate Publishing, Ltd., 2006. — 175 p.
9. *Biebuyck W.* European Imaginaries and the Intelligibility of Integration / W. Biebuyck // Journal of Contemporary European Studies. — 2010. — Vol. 18, No. 2. — P. 161–180.
10. *Biscop S., Andersson J. J.* The EU and the European Security Strategy: Forging a Global Europe / S. Biscop, J. J. Andersson (eds.). — New York: Routledge, 2008. — 204 p.
11. *Bretherton C., Vogler J.* The European Union as a global actor / C. Bretherton, J. Vogler. — London, New York: Routledge, 2006. — 273 p.
12. *Bretherton C., Vogler J.* Past its Peak?: the European Union as a Global Actor 10 Years after / C. Bretherton, J. Vogler // EU as a Foreign and Security Policy Actor / Ed. by F. Laursen. — Dordrecht, St. Louis, MO: RoL, 2009. — P. 23–43.
13. *Falkner R.* The political economy of “normative power” Europe: EU environmental leadership in international bio-technology regulation / R. Falkner // Journal of European Public Policy. — 2007. — Vol. 14, No. 4. — P. 507–526.
14. *Ferrero-Waldner B.* Opening address / The 2006 Brussels Conference “Towards an EU External Energy Policy”. 20–21.11.2006. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://ec.europa.eu/comm/external_relations/library/publications/28_towards_energy_policy.pdf
15. *Finnemore M.* International Norm Dynamics and Political Change / M. Finnemore, K. Sikkink // International Organization. — Autumn 1998. — Vol. 52. — № 4. — P. 887–917.
16. *Foreign and Security Policy: Speaking with one voice.* Last update: 03/02/2013. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://europa.eu/pol/cfsp/index_en.htm
17. *Gänzle S.* The European Union and global development: an “enlightened superpower” in the making? / S. Gänzle, S. Grimm, D. Makhan (eds.). — Houndmills, Basingstoke, Hampshire; New York: Palgrave Macmillan, 2012. — XX, 305 p.
18. *Global security in a multipolar world* / L. Peral (ed.); introd. by A. de Vasconcelos. — Chaillot Paper No. 118. — Paris: European Union Institute for Security Studies, October 2009. — 135 p.
19. *Haukkala H.* The European Union as a Regional Normative Hegemon: The Case of European Neighborhood Policy / H. Haukkala // Europe-Asia Studies. — November 2008. — Vol. 60. — No. 9. — P. 601–622.
20. *Howorth J.* The EU as a Global Actor: Grand Strategy for a Global Grand Bargain? / J. Howorth // Journal of Common Market Studies. — June 2010. — Vol. 48. — Issue 3. — P. 455–474.
21. *Laïdi Z.* The Normative Empire: The Unintended Consequences of European Power / Z. Laïdi. [Garnet Policy Brief No. 6]. — 2008. — February 6. — VIII p.
22. *Langenhove L. Van.* The EU as a global actor in a multipolar world and multilateral 2.0 environment / L. Van Langenhove; The Royal Institute for International Relations. Egmont paper 36. — Gent: Academia Press, March 2010. — 32 p.

23. Leonard M. Why Europe will run the 21st century / M. Leonard. — London: Fourth Estate, 2005. — 176 p.
24. Lucarelli S. External Perceptions of the European Union As a Global Actor / S. Lucarelli, L. Fioramonti. — London, New York: Routledge, 2010. — XVI, 233 p.
25. MacCormick N. Questioning Sovereignty: Law, State, and Nation in the European Commonwealth / N. MacCormick. — Oxford: Oxford University Press, 1999. — 222 p.
26. McCormick J. The European Superpower / J. McCormick. — Houndmills: Palgrave Macmillan, 2007. — XVIII, 212 p.
27. Manners I. The EU's Normative Power in a Changing World Politics / I. Manners // Normative Power Europe in a Changing World: A Discussion / A. Gerrits (ed.). — The Hague: Netherland Institute of International Relations Clingendael, 2009. — P. 9–24.
28. Manners I. The European Union as a Normative Power: A Response to Thomas Diez / I. Manners // Millennium—Journal of International Studies. — December 2006. — Vol. 35, No 1. — P. 167–180.
29. Merlingen M. Everything Is Dangerous: A Critique of “Normative Power Europe” / M. Merlingen // Security Dialogue. — December 2007. — Vol. 38, no. 4. — P. 435–453.
30. Micgiel J. S., Rosenthal G. G. The changing face of transatlantic relations / J. S. Micgiel, G. G. Rosenthal. [Columbia University. Institute for the Study of Europe]. — New York: Columbia University, 2004. — 156 p.
31. Morgan G. The Idea of a European Superstate: Public Justification and European Integration / G. Morgan. — Princeton: Princeton University Press, 2005. — 204 p.
32. Orbie J. Europe's Global Role: External Policies of the European Union / J. Orbie. — Hants, England: Aldershot; Burlington, Vt.: Ashgate Publishing, Ltd., 2008. — 267 p.
33. Rettman A. EU countries split on Ukraine treaty / A. Rettman / EUobserver.com. — 26.11.2012. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://euobserver.com/foreign/118316>
34. Romaniuk S. N. Not So Wide, Europe: Reconsidering the Normative Power of the EU in European Foreign Policy / S. N. Romaniuk // Romanian Journal of International Affairs. — 2010. — Vol. 10. — No. 2. — P. 52–68.
35. Rosecrance R. N. Paradoxes of European foreign policy: the European Union: a new type of international actor / R. N. Rosecrance. [EUI working paper, RSC No. 64/97]. — San Domenico, Italy: European University Institute, Robert Schuman Centre, 1997. — 12 p.
36. Rosecrance R. The European Union: a new type of international actor / R. Rosecrance // Paradoxes of European foreign policy / J. Zielonka (ed.). — The Hague, Boston: Kluwer Law International, 1998. — P. 15–23.
37. Serfaty S., Biscop S. A Shared Security Strategy for a Euro-Atlantic Partnership of Equals / S. Serfaty, S. Biscop. [A Report of the Global Dialogue between the European Union and the United States]. — Washington: CSIS, 2009. — 18 p.
38. Smith K. E. Paradoxes of European foreign policy: the instruments of European Union foreign policy / K. E. Smith. [EUI working paper, RSC No. 97/68]. — San Domenico, Italy: Robert Schuman Centre, 1997. — 29 p.
39. Smith M. A liberal grand strategy in a realist world? Power, purpose and the EU's changing global role / M. Smith // Journal of European Public Policy. — 2011. — Vol. 18, No. 2. — P. 144–163.
40. Smith M., Elgström O. The European Union's Roles in International Politics — Concepts and Analysis / M. Smith, O. Elgström (eds). — London, New York: Routledge, 2006. — 260 p.
41. Smith K. E. The making of EU foreign policy: the case of Eastern Europe / K. E. Smith. — New York: St. Martin's Press, 1999. — XII, 264 p.
42. Tassinari F. A. Synergy for Black Sea Regional Cooperation: Guidelines for the EU Initiative / F. Tassinari. [CEPS Policy Brief, 4 June 2006 / No. 105]. — Brussels: Centre for European Policy Studies, 2006. — 15 p.
43. Wivel A. Balancing against threats or bandwagoning with power? Europe and the transatlantic relationship after the Cold War / A. Wivel // Cambridge Review of International Affairs. — 2008. — Vol. 21, No. 3. — P. 289–305.
44. Zielonka J. (ed.). Paradoxes of European Foreign Policy / J. Zielonka. — The Hague, Boston: Kluwer Law International, 1998. — X, 171 p.
45. Zielonka J. Europe as a Global Actor: Empire by Example? / J. Zielonka // International Affairs. — May 2008. — Vol. 84. — No. 3. — P. 471–484.
46. Zielonka J. Europe as Empire: The Nature of the Enlarged European Union / J. Zielonka. — Oxford: Oxford UP, 2006. — 293 p.
47. Zielonka J. Explaining Euro-Paralysis: Why Europe Is Unable to Act in International Politics / J. Zielonka. — Basingstoke: Palgrave MacMillan, 1998. — 266 p.
48. Zutter E. De. Normative power spotting: an ontological and methodological appraisal / E. De Zutter // Journal of European Public Policy. — 2010. — Vol. 17, No. 8. — P. 1106–1127.

Перспектива ефективної реалізації ЄС своїх функцій як впливового суб'єкта міжнародної системи залежить насамперед від визначення внутрішньої конфігурації відносин, у тому числі відпрацювання різношвидкісної моделі подальшого розвитку зі "змінною геометрією" повноважень та продовженням їх перерозподілу на користь наднаціональних керівних органів.

Перспектива эффективной реализации ЕС своих функций как влиятельного субъекта международной системы зависит прежде всего от определения внутренней конфигурации отношений, включая отработку разноскоростной модели дальнейшего развития с "изменяемой геометрией" полномочий и продолжением их перераспределения в пользу наднациональных руководящих органов.

The prospect of effective implementation of the EU its functions as a player in the international system depends primarily on determining the internal configuration of relations, including mining multi-speed model for further development of "variable geometry" powers and extending their redistribution in favor of supranational governing bodies.

Надійшла 13 травня 2013 р.

**СУСПІЛЬНА ДУМКА ЯК ПОСЕРЕДНИК МІЖ ІНСТИТУТАМИ
ВЛАДИ ТА ГРОМАДЯНСЬКИМ СУСПІЛЬСТВОМ**

Наукові праці МАУП, 2012, вип. 3(38), с. 74–78

Досліджується взаємодія держави із громадянським суспільством, вплив суспільної думки на механізми державного управління та його ефективність.

Глибоке вивчення суспільної думки в сучасних умовах забезпечує належний рівень залучення громадськості та відчуття демократичної участі населення у політичному житті, особливо якщо громадяни знають, що влада постійно цікавиться їхнім ставленням до тих чи інших життєво важливих питань. Цінність такого явища, як участь населення у політичному житті, стає ще більшою, коли громадяни усвідомлюють не лише зацікавленість у своїх поглядах, а й те, що саме вони можуть впливати на остаточний вибір між альтернативами політичного рішення.

У зв'язку з цим останніми роками соціологічне вивчення суспільної думки набуло більш широкого використання, й тому щодо нього іноді висувуються критичні зауваження: мовляв, такі дослідження можуть не відповідати реальному стану справ. Подібні зауваження, зазвичай, надходять від тих політиків або вищих посадових осіб, які незадоволені результатами досліджень. А ці результати не гарантують, що відповіді опитаних надають неупереджену інформацію про їхні погляди. ЗМІ та спеціалісти з інформаційних технологій, які є споживачами інформації, нерідко намагаються досягти того, на що хоче звернути увагу респондентів впливова особа (урядова або бізнесова). Щоб уникнути такого стану речей, необхідно забезпечити обов'язкову участь професійних соціологів та соціологічних центрів у проведенні масових опитувань.

Не виключається й загроза того, що опитування можуть мати негативні наслідки для політичного процесу, змушуючи громадян змінювати свої погляди щодо політичних діячів та політичних проблем. Критика більше спрямована на опитування стосовно популярності кандидатів, які претендують на певну політичну посаду, особливо під час виборчої кампанії. Трапляється, що опитування може сформувати щодо певного питання думки, які є штучними або політично заангажованими: наприклад, вивчення суспільної думки може дати політикам та посадовим особам можливість маніпулювати ставленням широких верств населення, які отримують результати через офіційні джерела та засоби масової інформації.

В умовах сьогодення морально-етичний аспект діяльності дослідників та організацій, які займаються соціологічними дослідженнями, регламентується виключно Кодексом професійної етики соціологічних асоціацій України та Азербайджану, а цього, як свідчить досвід, не завжди вистачає. Усе відзначене говорить про те, що в сучасних умовах необхідно створити законодавчу базу, яка б давала можливість дослідникам працювати професійніше.

Нагадаємо, що в різних країнах існують структури, до яких входять консультанти-соціологи, які контролюють правильність проведення опитування, а отже й обґрунтованість отриманої інформації. У Польщі, на-

приклад, схожий підрозділ функціонує при канцелярії прем'єр-міністра. Завданнями підрозділу є аналіз результатів опитування, розробка зауважень щодо правильності їх проведення та надання урядові нових даних суспільної думки. У деяких країнах міністерства мають структури, що відповідають за проведення опитування (наприклад, у Канаді Міністерство урядових служб має підрозділ, який оцінює усі контракти на проведення опитувань суспільної думки перед тим як виставити їх на відкритий тендер).

Тож можна зробити висновок, що суспільна думка в сучасних умовах є посередником між інститутами влади та громадянським суспільством, тому її вивчення стає першочерговим завданням. Допоможуть у цьому процесі соціологічні методи, і насамперед опитування. Коли проводиться якісне соціологічне дослідження, серед переліку запитань мають бути такі: як уряди країн використовують вивчення суспільної думки, аби контролювати проведення реформ та впливати на них; наскільки уряди зацікавлені в результатах опитування з метою виявлення суспільної думки працівників (наприклад, державних службовців); чи береться до уваги думка споживачів, громадян, державних службовців? Дослідження потрібно проводити таким чином, щоб мати змогу проаналізувати діяльність економічних, політичних та суспільних установ; зробити висновок, наскільки громадяни довіряють таким установам, як оцінюють їх роботу, а також визначити рівень довіри населення до центральних органів державної влади, міліції, військових, парламенту, політичних партій, судових установ тощо.

Потрібно звернути увагу на необхідність визначення пріоритетів політики та відповіді на запитання: що саме є пріоритетами для населення? Які сфери найбільше потребують реформування? Чи надає населення перевагу запропонованим сферам або питанням (наприклад, сфера охорони здоров'я, система освіти, програми підтримки доходів, соціальний захист тощо)?

Слід зауважити, що в сучасних умовах вкрай важливо українським дослідникам від-

стежувати позицію населення щодо інтеграції до ЄС та вступу до НАТО. (Такий механізм опитування називається Центральнопівнічний Євробарометр.)

Дослідження (або опитування) не просто пропонують науково розроблену та репрезентативну доповідь про думку населення. Заміна опитування іншими засобами оцінки поглядів громадськості позначалась на кількох ключових характеристиках суспільної думки. На думку американського вченого А. Гінсберга, з одного боку, опитування може переконувати людей, яким запропоновано дати відповіді на запитання дослідження; з другого — опитування також впливає на тих людей, які потім ознайомлюються з результатами дослідження. Але найважливіше в опитуванні є накопичення та трансформація окремих поглядів у суспільну думку [1].

Слід зауважити, що будь-які реформи не є просто технічним питанням, тому вивчення суспільної думки у сфері адміністративних чи політичних, чи економічних реформ є вкрай важливим. Та ніде правди діти: адміністративна реформа зовсім не належить до тієї сфери політики, яка потенційно може зацікавити громадськість. Це означає, що вивчення суспільної думки в галузі державного управління має знайти своїх "реципієнтів". Однією з очевидних груп таких реципієнтів є адміністративні працівники й так звана управлінська еліта, які безпосередньо належать до адміністративних реформ. Невдалий досвід багатьох "вертикальних" реформ свідчить про таке: особам, які беруть участь у політичних та адміністративних змінах, дуже важливо розглядати адміністративні реформи як процес і знати думки тих людей, які ними займаються; опитування службовців до, під час та після запровадження урядових рішень є істотним фактором для успіху структурних та адміністративних реформ.

Але, звичайно ж, замало знати лише ставлення та думку працівників органів державного управління. Внаслідок того, що на державні організації впливають різні політичні, економічні та соціальні фактори, вивчення суспільної думки необхідно також пошири-

ти на різних “клієнтів” державного управління, до яких належать безпосередні клієнти організацій державної служби (наприклад, люди, які отримують соціальну допомогу, або суб’єкти економічної діяльності), громадяни, що фінансують державні послуги (платники податків), електорат та громадськість у цілому.

Необхідним інструментом для забезпечення демократичного процесу реформи державного управління є саме суспільна думка та механізми її аналізу й урахування. Ці механізми тільки розширюють інформаційну базу процесу прийняття рішень, якщо надають характерні, надійні й обґрунтовані дані. Дослідження слід використовувати не як інструмент контролю, а як можливість дещому навчитися, — з метою підтримки управління адміністративними змінами, що передбачає так звану відкриту культуру навчання осіб, які приймають політичні й адміністративні рішення.

Усе ж таки доволі невизначеним залишається питання про використання суспільної думки в контексті сучасних реформ соціального управління. Основним різновидом соціального управління, на думку українського вченого В. Бакуменка, є соціально-політична функція держави, зумовлена об’єктивними потребами забезпечення цілісності суспільства, його функціонування й поступального розвитку [2]. Дослідник О. Бабкіна дає визначення державному управлінню як підзаконній діяльності органів виконавчої влади, спрямованої на практичну організацію нормального життя суспільства та забезпечення особистої безпеки громадян, створення умов для їх матеріального, культурного та духовного розвитку [3]. Дослідник з питань державного управління Н. Нижник у праці “Системний підхід в організації державного управління” звертає увагу на те, що громадянське суспільство є відокремленою від держави структурою суспільства, площина приватного, реального життя, автономна сфера суспільного буття, яка не підлягає прямому контролю й регламентуванню з боку влади,

сфера безпосередніх та розмаїтих інтересів, їх вираження й здійснення. Разом з тим це є певним механізмом неформального соціального партнерства, яке уможливорює здійснення й баланс наявних інтересів. Воно передбачає свободу асоціацій, індивідів, коли добровільні об’єднання та організації виражають інтереси та прагнення різних прошарків населення [4]. У державі як організуючому елементі соціуму діють дві групи відносин: формалізовані та неформальні. Поняття “влада” представляє саме формалізовану сферу життя суспільства. Фахівець з державного управління О. Якубовський розглядає владу в системному тлумаченні, тобто виходячи з положення про те, що влада походить саме із суспільної системи, “здатності системи забезпечити її елементами прийнятих зобов’язань” [5], спрямованих на реалізацію колективних цілей.

У понятті “громадянське суспільство” (народ, суспільство, соціум) узагальнена неформальна сфера. Внутрішній потенціал, який виплескується у вигляді суспільної думки, акумулюється громадянським суспільством, що є центром артикуляції соціально-економічних проблем, які забезпечують життєдіяльність та розвиток цього соціуму і передбачають розв’язання їх державою.

Водночас, сучасна держава є формою суспільства, що скріплена системою суспільних відносин людей. Саме як форма суспільства, держава одночасно є і структурою, і механізмом суспільного самоврядування. На думку Г. Атаманчука, держава з’єднує людей та забезпечує їхню взаємодію між собою, вона пов’язана із взаємодією людей і через них організує та регулює суспільні процеси: виробничі, освітні, обслуговування тощо. З цим пов’язана відкритість держави суспільству та ступінь залучення людей до процесів взаємодії, що характеризують розвиненість як демократичного, так і правового суспільних інститутів [6].

Слід нагадати, що опрацьовувана нами категорія суспільної думки є засобом існування масової свідомості, у якій виявляється

ставлення (приховане або явне) різних груп людей до подій та процесів об'єктивної реальності, що торкаються життєво важливих інтересів та потреб. Сам термін та поняття “суспільна думка”, “громадянське суспільство” є відсутніми в Конституції як України, так і Азербайджану, однак поняття громадянського суспільства все ж таки стало універсальним соціологічним поняттям (як і поняття “суспільна думка”). Про це свідчить їх широке використання у виступах політичних лідерів країн. Така різнобічна увага фіксує принципове значення, що має формування інститутів громадянського суспільства для розвитку демократичної державності та державного управління у широкому сенсі в умовах системної трансформації. І все ж, незважаючи на таку значущість, категорії громадянського суспільства і суспільної думки є дослідженими не повною мірою.

Без визначення еволюційних тенденцій досліджуваного процесу стає неможливий розгляд відносин державної влади та суспільства в контексті розвитку суспільної думки. Погоджуючись із уявленням про еволюцію системи державного управління як природного процесу, обумовленого системними властивостями відносин державної влади та громадянського суспільства, варто розглядати відображення цих властивостей у процесі еволюційної трансформації досліджуваних відносин. Розвиток відносин державної влади та громадянського суспільства має свої цикли або періоди: від періоду виникнення до періоду становлення, далі розквіту, занепаду й, нарешті, зміни іншою структурою відносин.

Від того, як будувалася держава — “знизу вгору” чи “згори до низу”, багато в чому залежить характер взаємодії влади та суспільства. В Україні та Азербайджані політична ситуація складалася таким чином, що державне будівництво тривалий час йшло “згори до низу”, без урахування суспільної думки. У ході цього процесу використовувалися давно сформовані уявлення про роль та функції держави, що не давало змоги перебороти застарілий світогляд і не-

минуче відбивалося на результатах конкретного державного будівництва. Внаслідок цього протиріччя цих принципів проявилися істотно раніше, ніж структура досягла межі розвитку. А. Кравченко констатує цей факт даними дослідження думки громадян України у фокус-групах, згідно з якими громадяни оцінюють свій вплив на владні структури як практично нульовий, “причому рівень впливу не залежить від форми — будь-то звернення, петиція, мітинг, демонстрація або щось інше” [7]. Із системних позицій така ситуація в структурних взаєминах свідчить про послаблення внутрішньоструктурних зв'язків державної влади та громадянського суспільства в Україні та про наявність тенденцій до втрати цілісності системи державного управління. Існування подібних тенденцій у діючій структурі відносин державної влади та суспільства обумовлює необхідність розробки їх потенційної структури.

Стійкість системи державного управління у будь-якій країні, таким чином, визначається інтенсивністю взаємодії влади та суспільства, збільшенням зворотних зв'язків (висловлення через суспільну думку суспільних інтересів та потреб) у діяльності державного управління. Завданням влади як керуючого (спрямовуючого) суб'єкта системи є виявлення цих інтересів, їх легалізація, координація з боку влади, співвіднесення через суспільну думку з загальною системою цінностей (стратегією), що діє в суспільстві та державі.

Влада має сформувати модель державного управління, в основі якої лежить форма управління як процес взаємодії держави із суспільством. У тому випадку, коли сформована модель управління забезпечує через складові суспільної думки здатність до самовідтворення, така система державного управління стає природною, а соціальна система такою, що розвивається. Коли створена в державі модель управління не забезпечує самовідтворення державної системи, тоді державна модель стає не життєздатною і система деградує.

Відносини державної влади та громадянського суспільства, що визначають усю систему відносин у державі, у тому числі й міжособистісні, є основними в структурі державного управління як України, так й Азербайджану. Якщо взаємовідносини державної влади та суспільства будуються на основі суперництва, то в державі, в усіх її інститутах, у тому числі й у родині, проявлятимуться відносини суперництва, що представляють модель *розшарування соціуму*. Суспільна думка в такому випадку й надалі буде продукувати цю розшарованість. Якщо ж взаємовідносини державної влади та громадянського суспільства були побудовані на основі взаємодії, то аналогічні відносини проектуватимуться засобами суспільної думки на весь соціум.

Сучасні процеси системної трансформації держав підтверджують той факт, що подальші демократичні перетворення усіх суспільних інститутів є неможливими без висловлення та врахування суспільних інтересів, які містяться у суспільній думці.

Література

1. Гінсберг А. Громадськість у полоні: Як масова думка активізує державну владу: Пер. з англ. — Нью-Йорк: Вазіс Брукс, 1986. — С. 96.
2. Бакуменко В. Д. Теоретичні та організаційні засади державного управління: Навч. посіб. / В. Бакуменко, П. Надолішній. — К.: Міленіум, 2003. — С. 12. — (Сер. “Б-ка Акад. дистанц. освіти”).
3. Бабкіна О. В. Держава і громадянське суспільство: комунікаційні аспекти і протиріччя третього тисячоліття: PR в органах державної влади та місцевого самоврядування: Монографія. — Сімферополь: МАУП, 2003. — С. 17.
4. Нижник Н. Р. Системний підхід в організації державного управління: Навч. посіб. / Н. Нижник, О. Машков / За заг. ред. Н. Нижник. — К.: УАДУ, 1998. — С. 6.
5. Якубовський О. П. Державна влада і громадянське суспільство: система взаємодії / О. Якубовський, Т. Бутирська. — Одеса: ОРІДУ НАДУ, 2004. — С. 12.
6. Атаманчук Г. В. Теория государственного управления: Курс лекций. — М.: Юрид. л-ра, 1997. — С. 120—122.
7. Кравченко А. И. Социология / А. Кравченко. — М.: Академический проект, 2001. — С. 376.

Ефективна модель управління має забезпечувати через складові суспільної думки здатність до самовідтворення. Така система державного управління стає природною, а соціальна система такою, що розвивається.

Эффективная модель управления должна обеспечивать при помощи общественного мнения способность к самовоспроизведению. Такая система государственного управления становится естественной, а социальная система такой, что развивается.

Effective management model should provide elements of public opinion through the ability to reproduce, the system of public administration becomes natural and social system “that the developing world.”

Надійшла 24 квітня 2013 р.

УДК 347:008 (477)

А. В. КАЛЬЯНОВ

Донецький інститут МАУП

КУЛЬТУРНІ ПРАВА ГРОМАДЯН УКРАЇНИ В СУЧАСНОМУ ПРАВОВОМУ ПРОСТОРИ

Наукові праці МАУП, 2012, вип. 3(38), с. 79–88

У сучасний період трансформації суспільства в Україні істотно підвищується інтерес до вдосконалення чинного законодавства України щодо культурних прав і свобод людини. У цьому зв'язку досліджуються культурні права в сучасному національному та міжнародному правовому просторі. З'ясування ролі інформації в інноваційному й інвестиційному процесі є можливим, передусім, завдяки визначенню ключових мотивів, що спонукають суб'єкта до інноваційної діяльності.

Розбудова й оновлення українського суспільства в період нової та новітньої історії характеризується подальшим удосконаленням чинного законодавства щодо культурних прав і свобод людини та громадянина. Систему культурних прав і свобод становлять: право на освіту; право на свободу літературної, художньої, наукової і технічної творчості, захист інтелектуальної власності, авторських прав, моральних і матеріальних інтересів, що виникають у зв'язку з різними видами інтелектуальної діяльності; право особи на вільний і всебічний розвиток та користування рідною мовою [1].

Удосконалення системи культурних прав і свобод людини не зводиться лише до політико-правових змін у становищі, статусі й свідомості людей. Їх змістом є подібні перетворення в реальному житті людей у ситуаційному, юридичному, психологічному просторі [2; 3].

Отже, проблема культурних прав і свобод громадян порушена реальним соціальним прогресом нової і новітньої діб, їх потребами у реалізації різних видів культурних прав і свобод, самореалізацією особистості на гарантіях свободи, необхідністю у нових юридичних формах та методах упорядкування системи культурних прав і свобод людини і громадянина в сучасному соціумі.

Тією чи іншою мірою відносини в контексті реалізації культурних прав і свобод у сучасному вітчизняному та зарубіжному правовому просторі піддані правовому регулюванню, хоча вони щодо окремих діючих нормативно-правових актів є некомплексними, фрагментарними, недостатніми, не пов'язаними один з одним. У цьому зв'язку нагальною потребою держави та суспільства є створення культурного права як комплекс-

сного юридичного інституту, що має включати правові норми, які встановлюють принципи, форми, методи й засоби забезпечення культурних прав і свобод громадян.

Слід відзначити, що між юридичним правом, статусом та становищем особистості громадянина щодо його культурних прав і свобод існує подвійний зв'язок. З одного боку, реальні статус та становище людей у цій сфері впливають на формування юридичних норм. З другого — простежується наявний зворотний вплив, коли юридично встановлені норми та гарантії, що закріплені в чинних нормативно-правових актах різного рівня, скеровують розвиток культури суспільства та особистості у бажаному для держави напрямі й активно формують правосвідомість та правову культуру щодо реалізації культурних прав і свобод людини.

Головний зміст правового спрямування щодо офіційного закріплення культурних прав і свобод людини в чинному законодавстві, як важливого та невід'ємного складового елемента всієї системи прав, свобод та законних інтересів особи, полягає у творенні нових цінностей і пріоритетів, нових соціокультурних відносин, розподілі відповідальності між державними структурами, суспільством та людьми. Це дасть можливість створити такі суспільні структури, які забезпечували б збалансованість владних, управлінських та інших суспільних відносин щодо розвитку культури і реалізації культурних цінностей, прав і свобод людини, додали б необхідну соціальну ієрархію між ними, особливо поширену в публічній сфері соціуму, сприяли б побудові більш досконалих форм соціокультурних відносин як одного з головних елементів цивілізації та культури народів світу. Правова основа щодо вдосконалення цих процесів є високим гарантом нормативно-правового регулювання соціально-правового статусу людини і громадянина будь-якої держави, спрямованого на утвердження самоцінності особистості, задіяності всіх людських ресурсів для забезпечення збереження, розвитку та відтворення культурного

потенціалу в сучасному соціокультурному просторі [4].

Отже, специфіка, інтереси та культурні цінності громадян мають стати змістовною частиною та бути інтегрованими в егалітарну, правову та соціальну політику держави й забезпечити правове регулювання існуючих нагальних проблем щодо розвитку культури в сучасному суспільстві.

У сучасній теорії права культурні права і свободи людини та громадянина розглядаються як безпосередньо пов'язані зі змістом категорії “культура”, яка визначається як сукупність матеріальних і духовних цінностей, створених людством упродовж всієї історії, що є формами діяльності людей, які сприяють розвитку особистості та суспільства в цілому [1].

Удосконалення системи культурних прав і свобод громадян України, юридичне забезпечення можливостей їх реалізувати відбувається на національному і міжнародному рівнях. Світова спільнота та національні суспільства дедалі більше порушують і розглядають питання щодо врахування культурних прав, цінностей і свобод людини при законотворенні, про що свідчать численні міжнародні документи, які визнала та прийняла Україна стосовно Програми та стратегії інтеграції до Європейського Союзу [5].

Широкий діапазон культурних прав і свобод людини в сучасному соціально-правовому просторі привертає особливу увагу до існуючих проблем спеціалізованих установ Організації Об'єднаних Націй та ЮНЕСКО. Всі загальнообов'язкові документи, що готуються у структурах ООН, проходять попередню юридичну експертизу на предмет гарантування, захисту та охорони культурних прав людини і громадянина, тобто міжнародні нормативно-правові акти й рекомендації ООН у цій сфері є важливим політичним і правовим інструментом та підґрунтям для культурних зрушень у різних за рівнем розвитку країнах світу.

Відповідно до ст. 4 держави, які підписали Конвенцію з питань освіти, науки і культури про охорону всесвітньої культурної і юридичної спадщини, покладають на себе вияв-

лення, охорону, збереження, популяризацію і передачу майбутнім поколінням культурної спадщини, що міститься на їх території.

У цій Конвенції задеклароване зобов'язання безпосередньо впливати та сприяти дотриманню принципу гарантування та захисту культурних прав будь-якої особи.

Статут Організації Об'єднаних Націй з питань освіти, науки та культури до своїх цілей і обов'язків, згідно зі ст. 1, відносить сприяння зміцненню миру та безпеки шляхом розширення співпраці народів у сфері освіти, науки та культури в інтересах забезпечення загальної поваги до справедливості, законності та прав людини, основних свобод для всіх народів будь-якої раси, статі, мови, релігії [1].

Резолюція Ради Європи "Стратегія Ради Європи в галузі культури" у п. 3 визначає такі пріоритетні завдання щодо культурного співробітництва як провідного напрямку дотримання і гарантування культурних прав: сприяння демократичним цінностям і правам людини відповідно до культурного підходу; встановлення атмосфери довіри і взаємної поваги між народами та світовими спільнотами; розвиток відчуття культурної спільності нової Європи в усій її різноманітності.

Для забезпечення ефективної реалізації культурних прав і свобод громадян існує нагальна потреба у постійному підвищенні суспільного рівня правової свідомості та правової культури.

Відтак, важливу роль мають відігравати освітні інституції, неурядові громадські організації та засоби мас-медіа. Індивіди повинні бути поінформовані про свої права та мати можливість їх самостійно захищати [5].

Держави, які підписали Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права, відповідно до ст. 15, визнають право кожної людини на участь у культурному житті. Соціальний та культурний прогрес і розвиток мають бути спрямовані на постійне підвищення матеріального та духовного рівня життя всіх членів суспільства при повазі до реалізації культурних прав людини та основних її свобод шляхом гарантуван-

ня культурного розвитку кожної людини на участь у культурному житті [1].

Проведений нами аналіз діючих міжнародних нормативно-правових актів щодо забезпечення і реалізації культурних прав і свобод людини і громадянина свідчить про те, що найпоширенішими серед них є: декларації, що затверджені Генеральною Асамблеєю Організації Об'єднаних Націй (27,8 %); світові та європейські хартії (22,1 %); Конвенції, які прийняті Генеральною конференцією ООН, та європейські культурні конвенції (11,1 %); міжнародні пакти про економічні, соціальні, культурні, громадянські та політичні права (11,1 %); рекомендації, що ухвалені Комітетом Міністрів Ради Європи (11,1 %); заключний акт наради із безпеки та співробітництва в Європі (5,6 %); Стратегія Ради Європи в галузі культури (5,6 %).

Сучасний національний правовий простір щодо забезпечення та реалізації культурних прав і свобод особистості включає такі нормативно-правові акти: Конституцію України (Основний Закон), закони України (56,4 %); укази Президента України (17,9 %); постанови Верховної Ради України (7,69 %); Цивільний та Кримінальний кодекси (5,1 %); декларації про державний суверенітет України та з прав національностей України (5,1 %); постанови та розпорядження Кабінету Міністрів України (5,2 %). Ці дані наведені у таблиці 1.

Співвідношення між чинними законодавчими та підзаконними нормативно-правовими актами, що регламентують культурні права громадян України в сучасному правовому просторі держави, становить 2,25 : 1,00, тобто переважають законодавчі акти.

Зведені аналітичні дані щодо регламентації культурних прав і свобод особистості в національних та міжнародних нормативно-правових актах наведені у таблиці 2.

Найвищим законодавчо-правовим актом української держави, що визначає та захищає культурні права людини і громадянина, є Конституція України [6]. Зокрема, ст. 10 цього документа гарантує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сфе-

Питома вага міжнародних та національних нормативно-правових актів, які регламентують культурні права і свободи громадян в українському суспільстві

Найменування нормативно-правових актів	Абс.	%
I. Міжнародні нормативно-правові акти		
Заключний акт наради із безпеки та співробітництва в Європі	1	5,6
Декларації, що прийняті Генеральною Асамблеєю Організації Об'єднаних Націй	5	27,8
Міжнародні пакти, що затверджені Генеральною Асамблеєю Організації Об'єднаних Націй	2	11,1
Статут Організації Об'єднаних Націй	1	5,6
Резолюція Ради Європи "Стратегія Ради Європи в галузі культури"	1	5,6
Конвенції, що прийняті Генеральною конференцією Організації Об'єднаних Націй з питань освіти, науки та культури	2	11,1
Європейські хартії	4	22,1
Рекомендації самітів та конференцій, що ухвалені Комітетом Міністрів Ради Європи	2	11,1
Разом	18	100,0
II. Національні нормативно-правові акти		
Конституція України (Основний Закон)	1	2,6
Декларація про державний суверенітет України	1	2,6
Декларація прав національностей України	1	2,6
Закони України, у тому числі рамкові	22	56,4
Укази Президента України	7	17,9
Цивільний та Кримінальний кодекси	2	5,1
Постанови та розпорядження Кабінету Міністрів України	2	5,1
Постанови Верховної Ради України	3	7,7
Разом	39	100,0

рах суспільного життя на всій території України. Поряд з українською також гарантується вільний розвиток, використання і захист російської мови та інших мов національних меншин України. Згідно зі ст. 11 держава сприяє консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності усіх корінних народів та національних меншин. Ст. 12 засвідчує, що Україна дбає про задоволення національно-культурних і мовних потреб українців, які проживають за межами держави.

У Декларації про державний суверенітет України зазначено, що держава є "самостійною" у вирішенні питань науки, освіти, культурного та духовного розвитку української нації, гарантує всім націо-

нальностям, що проживають на території України, право на їх вільний національно-культурний розвиток. Держава забезпечує національно-культурне відродження українського народу, його історичної свідомості і традицій, національно-етнографічних особливостей, функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя. Вона виявляє своє піклування про задоволення національно-культурних, духовних і мовних потреб українських громадян.

Закон України "Основи законодавства України про культуру" сприяє реалізації суверенних прав громадян України у сфері культури. У ст. 2 Закону наведений перелік основних принципів культурної політики держави. Ст. 5 цього Закону визначає перелік видів прав громадян України у сфері культур.

Регламентация культурних прав і свобод особистості в національних та міжнародних нормативно-правових актах

Найменування нормативно-правового акту	Сутність культурних прав, які закріплює нормативно-правовий акт
1	2
Загальна декларація прав людини, що прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 10.12.1948 р.	Відповідно до положень ст. 27 кожна людина має право вільно брати участь у культурному житті суспільства, насолоджуватися мистецтвом, брати участь у науковому прогресі та користуватися його благами
Декларація про надання незалежності колоніальним державам та народам, що прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 14.12.1960 р.	Визначено право на самовизначення держав і народів, тобто про надання незалежності колоніальним державам і народам
Міжнародний пакт про громадянські та політичні права, затверджений резолюцією Генеральної Асамблеї ООН 16.12.1966 № 2200-XXI	Відповідно до ст. 1 цього документа всі народи мають право на самовизначення, на підставі чого вони забезпечують свій культурний розвиток, тобто вона гарантує дотримання принципу культурних прав і свобод людини і громадянина
Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права, затверджений резолюцією Генеральної Асамблеї ООН від 16.12.1966 р. № 2200-XXI	Відповідно до положень ст. 15 держави, які підписали цей міжнародний пакт, визнають право кожної людини на участь у культурному житті
Конвенція про заходи, спрямовані на заборону та попередження незаконного ввезення, вивезення та передачі права власності на культурні цінності, що прийнята Генеральною Асамблеєю ООН з питань освіти, науки та культури 14.11.1970 р.	Відповідно до ст. 4 держави, які підписали цю Конвенцію, покладають на себе зобов'язання забезпечувати виявлення, охорону, збереження, популяризацію і передачу майбутнім поколінням культурної спадщини, яка перебуває на їхній території. Це зобов'язання безпосередньо впливає та сприяє дотриманню принципу гарантування та захисту культурних прав будь-якої особи
Хартія соціального забезпечення, що прийнята на X Всесвітньому конгресі профспілок 15.02.1982 р.	Визначає одним з напрямів реалізації права кожної особи на користування досягненнями культури, розроблення та розвиток комплексної політики, спрямованої на організацію дозвілля в гідних умовах та без будь-якої дискримінації
Закон України "Про мови в Українській РСР" від 28.10.1989 р. № 8312-11	Закон закріплює статус державної мови України на законодавчому рівні, він передбачає відповідальність за публічне приниження чи зневаження, навмисне спотворення української або інших мов в офіційних документах
Декларація про державний суверенітет України, що прийнята Верховною Радою УРСР 16.07.1990 р. № 55-XII (розділ VIII)	Держава є самостійною у вирішенні питань освіти, науки, культурного і духовного розвитку української нації, гарантує всім національностям, що проживають на території Республіки, право їх вільного національно-культурного розвитку, забезпечує національно-культурне відродження українського народу, його історичної свідомості і традицій, виявляє піклування про задоволення національно-культурних, духовних і мовних потреб українців
Декларація прав національностей України, що прийнята 01.11.1991 р. № 1771-XII	Декларує сутність та зміст культурних прав особи через гарантування на державному рівні права створювати свої культурні центри, товариства, земляцтва, об'єднання, метою яких є діяльність, що спрямована на всебічний розвиток національної культури, проведення масових заходів, сприяння створенню національних газет, журналів, видавництв, музеїв, художніх театрів, колективів, кіностудій (ст. 6)

1	2
Закон України “Про освіту” від 23.05.1991 р. № 1060-XII	Преамбула цього закону визначає освіту основою інтелектуального, культурного, духовного, соціально-економічного розвитку суспільства і держави, а її метою є підвищення його освітнього рівня, забезпечення народного господарства кваліфікованими фахівцями. Право особи на освіту забезпечується розгалуженою мережею навчальних закладів, наукових установ, закладів післядипломної освіти
Закон України “Основи законодавства України про культуру” від 14.02.1992 р. № 2117-XII	Положення ст. 2 подають перелік основних принципів культурної політики держави, до яких належать: визнання культури як одного із головних чинників самобутності української нації та національних меншин, які проживають на території України; утвердження гуманістичних ідей, високих моральних засад у суспільному житті, орієнтація як на національні, так і на загальнолюдські цінності, визнання їх пріоритетності над політичними і класовими інтересами; збереження і примноження культурних надбань; розвиток культурних зв'язків з українцями, що проживають за кордоном, як основи збереження цілісності української культури; доступність культурних цінностей, усіх видів культурних послуг та культурної діяльності для кожного громадянина; забезпечення умов для творчого розвитку особистості, підвищення культурного рівня та естетичного виховання громадян; поєднання державних і громадських засад у забезпеченні розвитку культури Ст. 5 визначає перелік прав громадян України у сфері культури (право на свободу творчості, право на здійснення творчої та аматорської діяльності; право на створення закладів, підприємств та організацій культури, право на доступ до культурних цінностей; право на захист інтелектуальної власності; право на здобуття спеціальної освіти)
Закон України “Про національні меншини України” від 25.06.1992 р. № 2494-XII	Згідно ст. 6 культурні права національних меншин гарантуються шляхом визначення всім національним меншинам права на національно-культурну автономію, яке включає: користування і навчання рідною мовою чи вивчення рідної мови у державах, навчальних закладах або через національні культурні товариства, розвиток національних культурних традицій, використання національної символіки, відзначення національних свят, сповідування своєї релігії, задоволення потреб у літературі, мистецтві, засобах масової інформації, створення національних культурних і навчальних закладів та будь-яку іншу діяльність згідно з чинним законодавством
Закон України “Про систему суспільного телебачення і радіомовлення України” від 24.12.1993 р. № 3807-XII	Визначає всебічне задоволення суспільства в оперативній інформації, забезпечення плюралістичного характеру мовлення, зважаючи на національні традиції, морально-етичні принципи українського народу за допомогою системи суспільного телебачення і радіомовлення України
Закон України “Про авторське право і суміжні права” від 23.12.1993 р. № 3792-XII; Закон України “Про охорону прав на винаходи і корисні моделі” від 15.12.1993 р. № 3687-XII; Закон України “Про охорону прав на промислові зразки” від 15.12.1993 р. № 3688-XII; Закон України “Про приєднання України до договору Всесвітньої організації інтелектуальної власності про авторське право” від 20.09.2001 р. № 2733-III	Зазначені законодавчі акти охороняють особисті немайнові і майнові права авторів та їхніх правонаступників, пов'язаних зі створенням і використанням творів науки, літератури та мистецтва; авторське право та права виконавців, виробників фонограм і відеограм та організацій мовлення — суміжні права

1	2
Закон України “Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства” від 04.02.1994 р. № 3929-XII	Згідно зі ст. 15 іноземцям та особам без громадянства гарантують та забезпечують право на користування досягненнями культури нарівні з громадянами України
Закон України “Про бібліотеки і бібліотечну справу” від 27 січня 1995 р. № 32/95-ВР	Визначає статус бібліотек, правові та організаційні засади діяльності бібліотек і бібліотечної справи в Україні, гарантує право на вільний доступ до інформації, знань, залучення до цінностей національної та світової культури науки та освіти, що зберігаються в бібліотеках
Закон України “Про музеї та музейну справу” від 29.06.1995 р. № 249/95-ВР	Цей закон регулює суспільні відносини в галузі музейної справи, встановлює правові, економічні, соціальні засади наукового комплектування, вивчення, збереження та використання пам'яток природи, матеріальної і духовної культури, діяльності музейних закладів в Україні
Резолюція Ради Європи “Стратегія Ради Європи в галузі культури”, що прийнята 07.12.1995 р.	Відповідно до п. 3 Резолюція визначає пріоритетними такі завдання культурного співробітництва як одного з напрямів дотримання і гарантування культурних прав особи: сприяння демократичним цінностям і правам людини щодо загального культурного підходу; встановлення атмосфери довіри, взаємної поваги між народами і спільнотами; розвиток відчуття культурної спільноти нової Європи в багатстві її різноманітності
Конституція України від 28.06.1996 р., із змінами і доповненнями, внесеними Законом України від 08.12.2004 р. № 2222 — IV (ст. 10, 11, 12, 53, 54)	Ст. 10 гарантує на найвищому державному рівні всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України, гарантує порядок з українською вільний розвиток, використання і захист російської мови та інших мов національних меншин України. Відповідно до ст. 11 держава сприяє консолідації та розвитку української нації, історичної свідомості, традицій і культури, етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і меншин. Ст. 12 дбає про задоволення національно-культурних і мовних потреб українців, які проживають за межами держави. Ст. 53 гарантує кожній особі право на освіту. Відповідно до ст. 54 громадянам гарантується свобода літературної, художньої, наукової і технічної творчості, захист інтелектуальної власності, авторських прав, моральних і матеріальних інтересів, які виникають у зв'язку з різними видами інтелектуальної діяльності
Закон України “Про видавничу справу” від 05.06.1997 р. № 318/97-ВР	Визначає загальні засади видавничої справи, регулює порядок організації та провадження видавничої діяльності, розповсюдження видавничої продукції. Цей закон покликаний сприяти національно-культурному розвитку українського народу, громадян України всіх національностей, утвердженню їх духовності та моралі, доступу членів суспільства до загальнолюдських цінностей, захисту прав та інтересів авторів, видавців, виготовлювачів, розповсюджувачів і споживачів видавничої продукції
Закон України “Про професійних творчих працівників та творчі спілки” від 07.10.1997 р. № 554/97-ВР	Ст. 3 цього Закону регламентує такі напрями діяльності професійних творчих працівників: сприяння відродженню, розвитку та популяризації народної творчості, творчому використанню народних традицій у розвитку культури та мистецтві, збереженню та збагаченню історико-культурної спадщини та доквілля, проведенню масових культурно-просвітницьких заходів, а також утвердженню демократичних загальнолюдських цінностей; подання допомоги у навчально-виховній роботі педагогічним колективам у патріотичному, культурному та інтелектуальному розвитку дітей та молоді, у морально-етичному та естетичному вихованні; сприяння обміну культурними цінностями, співробітництво між діячами культури і мистецтва різних країн, національними і міжнародними організаціями культури та мистецтва; виховання поваги до історико-культурних цінностей українського та інших народів

Закон України “Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей” від 21.09.1999 р. № 1068-XIV	Цей закон регулює відносини, що пов’язані з вивезенням, ввезенням та поверненням культурних цінностей. Він спрямований на охорону національної культурної спадщини та розвиток міжнародного співробітництва України у сфері культури. Дія цього Закону не поширюється на сучасні сувенірні вироби, предмети культурного призначення серійного та масового виробництва. Відповідно до ст. 3 цього Закону визначаються 10 категорій культурних цінностей. Ст. 4 Закону визначає культурні цінності, що підлягають поверненню в Україну; ст. 5 розкриває механізм повернення культурних цінностей з території України; ст. 6 встановлює Правила ввезення в Україну, пересилання та вивезення за її межі зоологічних колекцій; ст. 7 визначає порядок заохочення осіб, які сприяють поверненню культурних цінностей в Україну
Закон України “Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності” від 15 вересня 1999 р. № 1045-XIV	Ст. 31 Закону визначає можливість профспілок та їх об’єднань брати участь у створенні умов для загальнодоступного користування громадянами надбаннями української національної культури, культур національних меншин, які проживають на території України, світової культури, свободи літературної, художньої, наукової, технічної творчості, соціального захисту працівників інтелектуальної сфери діяльності
Указ Президента України “Про програму інтеграції України до Європейського Союзу” від 14.09.2000 р. № 1072/2000	Визначає основні напрями співробітництва України з Європейським Союзом, у тому числі і культурного розвитку, тобто культурно-освітній напрям європейської інтеграції займає особливе місце та охоплює галузі середньої і вищої освіти, перепідготовку кадрів, науку, культуру, мистецтво, технічну і технологічну сфери
“Кримінальний кодекс України” від 05.04.2001 р. № 2341-III	Містить ряд статей, положення яких спрямовані на захист та охорону культурних прав людини від злочинних посягань. Зокрема, ст. 176 передбачає кримінальну відповідальність за порушення авторського права і суміжних прав, ст. 177 — за порушення прав на об’єкти промислової власності, ст. 183 — за порушення права на здобуття освіти
Закон України “Про народні художні промисли” від 21.06.2001 р. № 2547-III	Цей закон регулює правові, організаційні та економічні відносини у галузі народних художніх промислів, визначає статус суб’єктів народних художніх промислів, засади їх діяльності і спрямований на охорону, відродження, збереження та розвиток промислів як важливої складової духовної культури українського народу. Охорона, відродження, збереження і розвиток народних художніх промислів є обов’язком держави
Закон України “Про вищу освіту” від 17.01.2002 р. № 2984-III	Передбачає врегулювання суспільних відносин у галузі навчання, виховання, професійної підготовки громадян України, встановлює правові, організаційні, фінансові та інші засади функціонування системи вищої освіти, створює умови для самореалізації особистості, забезпечення потреб держави і суспільства у кваліфікованих фахівцях
Указ Президента України “Про додаткові заходи щодо посилення турботи про захисників Вітчизни, їх правового і соціального захисту, поліпшення військово-патріотичного виховання молоді” від 21.02.2002 р. № 157/2002	Ст. 4 цього Указу передбачає доручення Міністерству культури і мистецтв України розглянути питання щодо створення на громадських засадах військово-шефських комісій при Міністерстві і відповідних підрозділах обласних, Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій для організації військово-патріотичного виховання, культурного обслуговування військовослужбовців та членів їх сімей. Ст. 6 передбачає заходи, спрямовані на поліпшення військово-патріотичного виховання молоді на бойових традиціях українського народу; посилення уваги до підтримання в належному стані пам’ятників, обелісків, братських могил та інших військово-виховань

1	2
Постанова Кабінету Міністрів України “Про утворення Державної служби охорони культурної спадщини” від 30.03.2002 р. № 446	Згідно із зазначеною постановою Кабінету Міністрів України передбачено утворення у складі Міністерства культури і мистецтв Державної служби охорони культурної спадщини як урядового органу державного управління. Цією самою постановою затверджено Положення про Державну службу охорони культурної спадщини, яке регламентує її діяльність
Закон України “Про пріоритетні напрями інноваційної діяльності в Україні” від 16.01.2003 р. № 433-IV	Ст. 2 цього закону дає визначення інноваційної культури як складової інноваційного потенціалу, що характеризує рівень освітньої, загальнокультурної, соціально-психологічної підготовки особистості та суспільства в цілому до сприйняття і творчого втілення в життя ідеї розвитку економіки країни на інноваційних засадах. У ст. 8 Закону визначаються пріоритетні напрями інноваційної діяльності, у тому числі розвиток інноваційної культури суспільства шляхом підтримки національної книговидавничої справи; освітніх та науково-популярних видань; розвитку освітніх і науково-популярних програм у засобах масової інформації; створення центрів дистанційного навчання із застосуванням сучасних телекомунікаційних технологій; сучасних комп’ютерних технологій для навчання і наукових процесів
Цивільний кодекс України, прийнятий Верховною Радою України 16.01.2003 р. № 435-IV (ст. 300)	Фізична особа має право на збереження своєї національної, культурної, релігійної, мовної самобутності, вільний вибір форм та способів прояву своєї індивідуальності, якщо вони не суперечать моральним засадам суспільства
Підсумкова декларація Варшавського саміту 16–17.05.2005 р.	Визнає одним із дієвих та корисних напрямів будівництва більш гуманної та відкритої Європи захист та заохочення культурного різноманіття, що залежить від охорони культурних прав кожної без винятку людини
Закон України “Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків” від 08.09.2005 р. № 2866-IV	Ст. 3 цього Закону визначає напрями державної політики щодо забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків, їх рівної участі у прийнятті суспільно-важливих рішень; виховання і пропаганду серед населення України культури гендерної рівності, поширення просвітницької діяльності у цій сфері. Ст. 21 встановлює забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків у здобутті освіти, вихованні культури гендерної рівності, рівного розподілу професійних і сімейних обов’язків

Згідно зі ст. 300 Цивільного кодексу України фізична особа має право на збереження своєї національної, культурної, релігійної, мовної самобутності, а також право на вільний вибір форм та способів прояву своєї індивідуальності, якщо вони не заборонені законом та не суперечать моральним засадам суспільства.

Декларація прав національностей України розкриває сутність і зміст культурних прав особи через гарантування на державному рівні права створювати свої культурні центри, товариства, земляцтва, об’єднання, метою яких є діяльність щодо розвитку національної культури, проведення масових

заходів, сприяння створенню національних газет, журналів, видавництв, музеїв, художніх колективів, театрів, кіностудій.

Закон України “Про вищу освіту” спрямований на врегулювання суспільних відносин у галузі навчання, виховання, професійної підготовки громадян України [8].

Згідно з Указом Президента України “Про стратегію інтеграції України до Європейського Союзу” визначені основні напрями співробітництва України з Європейським Союзом, у тому числі і культурного розвитку. Культурно-освітній напрям європейської інтеграції займає особливе місце та охоплює галузі середньої і вищої освіти, перепідготов-

ку кадрів, науку, культуру, мистецтво, технічну і технологічну сфери.

Згідно з Постановою Кабінету Міністрів України “Про утворення Державної служби охорони культурної спадщини” від 30 березня 2002 р. № 446 передбачено утворення у складі Міністерства культури і мистецтв Державної служби охорони культурної спадщини як урядового органу державного управління, що діє відповідно до затвердженого Положення про його діяльність.

Таким чином, аналіз всього спектру культурних прав і свобод громадян України, що містяться у чинних національних та міжнародних нормативно-правових актах, свідчить про наявність у правовому просторі значних доробок щодо гарантування, захисту та охорони культурних прав і свобод людини та громадянина. На жаль, ще не відбувається їх повної реалізації у діяльності державних органів, громадських неурядових організацій та посадових осіб. Тому потрібні перспективні кроки щодо практичної реалізації правових положень і вимог, спрямованих на більш повне втілення культурних прав і свобод громадян України.

Література

1. Строган А. Ю. Культурні права особи в національних та міжнародних нормативно-правових актах: порівняльний аналіз // Економіка та держава. — 2008. — № 8. — С. 95—97.
2. Болотіна Н. Б. Соціальне законодавство України. Гендерна експертиза. — К.: Логос, 2001.
3. Карпачова Н. І. Стан дотримання та захисту прав і свобод людини в Україні: Перша щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. — К., 2000.
4. Шконда В. В., Кальянов А. В. Проблеми розвитку людського потенціалу на сучасному етапі. Монографія. — Донецьк: Донбас, 2012. — 211 с.
5. Більш ніж сусіди. Розширений Європейський Союз та Україна — нові відносини: Заключний звіт. — Варшава: Фонд ім. Стефана Баторія, К.: Міжнар. фонд “Відродження”, 2004. — 106 с.
6. Україна. Закони. Чинне законодавство України: За станом на 1 липня 2003 року / Уклад. Ю. П. Єлісовенко. — К.: Махаон, 2003. — 800 с.
7. Україна. Закони. Нове законодавство України / Уклад. Ю. П. Єлісовенко. — К.: Махаон, 2003. — 600 с.
8. Инновационные технологии в гуманитарном вузе / В. И. Носков, А. В. Кальянов, О. В. Мирошниченко. — Донецьк: ООО “Лебедь”, 2002. — 288 с.

Досліджено зміст і структуру міжнародних та національних нормативно-правових актів, які регламентують культурні права і свободи громадян в українському суспільстві. Визначено співвідношення між чинними законодавчими та підзаконними нормативними актами в сучасному правовому просторі держави, показано необхідність більш повної практичної їх реалізації щодо втілення культурних прав і свобод у діяльність державних органів, громадських організацій та посадових осіб.

Исследованы содержание и структура международных и национальных нормативно-правовых актов, регламентирующих культурные права и свободы граждан в украинском обществе. Определено соотношение между действующими законодательными и подзаконными нормативными актами в современном правовом пространстве государства, показана необходимость более полной практической их реализации по воплощению культурных прав и свобод в деятельность государственных органов, общественных организаций и должностных лиц.

The content and structure of international and national normative and legislative acts which regulate cultural rights and freedoms of citizens in Ukrainian society are analyzed, correlation between legislation in force legal normative acts in modern legal state environment is determined, the necessity of their more full practical realization for implementation of cultural rights and freedoms in the activity of state bodies, social organizations and officials is revealed.

Надійшла 16 липня 2013 р.

ПРО ДЕРЖАВНІ ГАРАНТІЇ У ТРУДОВИХ ВІДНОСИНАХ В УКРАЇНІ

Наукові праці МАУП, 2012, вип. 3(38), с. 89—93

Розглянуто роль держави в трудових відносинах як гаранта їх стабільності, тривалості обов'язковості, якості, запропоновано конкретні зміни до законодавства України про працю.

Сутність трудового права — створення правового підґрунтя для ефективного захисту інтересів людини праці в суспільно-трудовах відносинах. Метою норм трудового права є регламентація тривалих трудових відносин у процесі праці, встановлення мінімальних гарантій, захисних процедур. Основний принцип трудового права передбачає створення умов з недопущення погіршення правового стану працівника порівняно з рівнем, встановленим законодавством, а також закріплення правової можливості поліпшення цих умов шляхом встановлення додаткових соціально-трудовах пільг найманим працівникам у процесі укладання колективної угоди сторонами трудових правовідносин.

Гарантії, що надаються державою учасникам трудових правовідносин через їх нормативне регулювання, можна поділити на дві групи:

- що безпосередньо зазначені в Конституції [1], конкретних статтях і розділах КЗпП [2] та поточних законах України;
- що впливають із нормативного регулювання конкретних сфер трудових відносин через захисні (охоронні) норми.

Розглянемо їх за певними критеріями. В першу чергу в науці трудового права прийнято вважати, що зміст правового статусу сторін трудових відносин визначається передусім обсягом прав та обов'язків суб'єктів трудових відносин, а оскільки вони між со-

бою кореспондуються майже у повному обсязі, в процесі їх реалізації, то й сприймаються як рівні за обсягом. Тобто реалізуються права та обов'язки сторін рівною мірою, якщо не брати до уваги специфіку виконуваних функцій суб'єктами. Тому під час нашого подальшого аналізу слід враховувати цей фактор у випадках, коли правовою нормою не встановлено чіткого розподілу особливостей реалізації своїх прав і обов'язків сторонами трудових правовідносин.

Кодекс законів про працю України побудовано таким чином, що державні гарантії сторонам трудових відносин встановлені безпосередньо в самому нормативно-правовому акті. Про які безпосередні гарантії йдеться: гарантії забезпечення громадян на працю [2, ст. 5—1]; гарантії при укладенні, зміні та припиненні трудового договору [2, ст. 22]; мінімальна заробітна плата є державною соціальною гарантією [2, ч. 4 ст. 95]; гарантії і компенсації [2, гл. 8 ст. 118—129]; гарантії при покладанні на працівників матеріальної відповідальності за шкоду, заподіяну підприємству, установі, організації [2, гл. 9 ст. 130—138]; гарантії при прийнятті на роботу і заборона звільнення вагітних жінок і жінок, які мають дітей [2, ст. 184]; гарантії особам, які виховують малолітніх дітей без матері [2, ст. 186—1]; гарантії діяльності профспілок [2, ст. 248]; гарантії для працівників підприємств, установ, організацій, обраних до профспілкових органів [2, ст. 252].

Це повний перелік гарантій сторонам трудових відносин, що безпосередньо встановила держава в кодифікованому законі про працю. Вважаємо, це дуже мало для кодифікованого нормативно-правового акта. У такому документі має бути або окремих розділ у загальній частині, або в кожній главі міститись окрема стаття, що відкриватиме його і встановлюватиме державні гарантії правового регулювання конкретного інституту трудового права. Усі права та обов'язки сторін трудових відносин, механізм правового регулювання, особливості реалізації повноважень сторонами, порядок застосування правових велінь, тощо мають узгоджуватись і впливати з гарантій, встановлених державою. Слід передбачити місце для вияву ініціативи сторін трудових відносин, зробивши однією з гарантій можливість сторін виходити за межі державного регулювання, за умови поліпшення становища найманих працівників порівняно з гарантіями, що надаються чинним законодавством, у порядку і контексті процедури укладення або зміни колективного договору.

Враховуючи цей чинник, однією з головних державних гарантій має стати обов'язковість укладення колективних договорів на всіх підприємствах, організаціях, установах, у яких працюють більше 10-ти найманих працівників. Це єдиний правильний шлях дотримання соціальної справедливості в трудових відносинах на конкретному підприємстві, організації, установі, оскільки якість змісту колективного договору залежить від трудового колективу і роботодавця рівною мірою. А із змісту зобов'язальних відносин, що випливають з колективного договору, залежатиме і якість трудового договору конкретного працівника цього підприємства, організації, установи. Нарешті, колективно-договірні зобов'язання більшою мірою піддаються оперативному регулюванню сторонами залежно від конкретної економічної ситуації, що склалась для підприємства, організації, установи, ніж будь-який інший механізм правового регулювання трудових відносин. Для цього потрібно лише подолати упередженість сторін трудових відносин

щодо колективного договору, яка впливає з недовіри один одному. Потрібно лише один раз домовитись і виконувати досягнуті домовленості в рамках і способом, встановлених законодавством України [3]. Зважаючи на зазначене, пропонуємо внести зміни до ст. 2 чинного Закону України “Про колективні договори і угоди”, ст. 11, гл. 2 КЗпП України і передбачити в проекті Трудового кодексу України таке формулювання: “Колективний договір укладається на підприємствах, в установах, організаціях незалежно від форм власності і господарювання, які використовують найману працю і мають права юридичної особи, — обов'язково.

Колективний договір може укладатися в структурних підрозділах підприємства, установи, організації в межах компетенції цих підрозділів.

Відповідальність за відсутність колективного договору на підприємстві, установі, організації покладається на власника або уповноважений ним орган”.

Таким чином, держава гарантує можливість сторонам самим регулювати трудові відносини на певному виробництві й відповідати за їх якість, що, у свою чергу, підвищить відповідальність суб'єктів за якість правового регулювання трудових правовідносин у цілому.

Загалом, навіть державні гарантії, що склали вичерпний перелік у КЗпП України, за винятком тих, що передбачені ст. 184, або зовсім не виконуються роботодавцями, або виконуються в неналежному обсязі. Цьому сприяють і недоліки законотворчої роботи, що відобразились у чинному КЗпП України. Так, ст. 5—1 і ст. 22 КЗпП встановлено гарантію, яка забороняє необґрунтовану відмову у прийнятті на роботу. Законодавець не дає дефініцію поняттю “необґрунтована відмова у прийнятті на роботу”. Це стосується форми чи змісту? Якщо форми, то знов необхідно вести мову про форму трудового договору. Якби законодавець чітко й однозначно, без будь-яких винятків, встановив виключно письмову форму трудового договору, яка б свідчила про наявність й обсяг трудових відносин між суб'єктами трудових право-

відносин, то не виникало б і непорозумінь, а найголовніше — не складався ланцюг непорозумінь з вільного трактування норм, передбачених трудовим законодавством. Недомовленість — це те саме, що й недоробленість: намір є, а результату нема, принаймні зрозумілого, позитивного, прийняттого учасниками трудових відносин. Якщо мова йде про зміст, то треба дати детальний перелік, які обставини відмови в прийнятті на роботу вважаються законодавством необґрунтованими. Частина друга ст. 22 КЗпП України не вносить жодних прояснень щодо цієї проблеми. Інший приклад. Держава гарантує отримання працівником мінімальної заробітної плати. Приблизно у тому самому напрямі пропонується встановлювати державні гарантії у сфері оплати праці проектом Трудового кодексу України. Проект закону України: “Про внесення змін до деяких законодавчих актів України” (щодо мінімальних розмірів оплати праці та гарантій їх забезпечення) вводить такі поняття, як: “Стаття 3-1. Гарантії забезпечення мінімальної заробітної плати”, “Стаття 3-2. Гарантована заробітна плата”. Звісно, це деякий крок уперед, порівняно з кодифікованим законом і проектом, але теж не зовсім зрозуміло, що мається на увазі в першому випадку і в другому, і головне, як вони узгоджуватимуться [4].

Виходячи з змісту ч. 1 ст. 21 трудовий договір, як угода сторін, передбачає обов’язок працівника виконати роботу, визначену цією угодою, а роботодавець зобов’язується виплачувати працівникові заробітну плату, передбачену законодавством, колективним договором, угодою сторін (трудовим договором). Зауважимо, роботодавець за цією угодою має сплатити працівнику заробітну плату в повному обсязі, що передбачено трудовим договором. Не мінімальну заробітну плату, не тарифну ставку, а в повному обсязі, згідно з ч. 2 ст. 94 КЗпП, ч. 5 ст. 95 КЗпП, ст. 2 Закону України “Про оплату праці”. Більше того, заробітна плата конкретного працівника за трудовим договором не може бути меншою ніж це передбачено законодавством, або колективним договором. Далі логіка говорить, що мінімальною гарантією

оплати праці повинна бути ставка, встановлена єдиною тарифною сіткою (ЄТС), додавши до цього так звані обов’язкові виплати [5, ст. 2]. Про це говорить логіка нормальної людини після ознайомлення з вимогами трудового законодавства. Але, як уже зазначалося, і саме трудове законодавство часто вносить плутанину в процес правового регулювання оплати праці, встановлюючи певні гарантовані пороги оплати праці, організаційно-господарські умови її оплати тощо. Держава як суб’єкт міжнародного права, відповідно до взятих зобов’язань, має гарантувати тільки одне — виплату заробітної плати найманому працівнику у повному обсязі у встановленому порядку і строки незалежно від форми власності і виду діяльності підприємства, на якому він працює [6].

Виходячи з цього, пропонуємо внести в чинне законодавство і передбачити в проекті трудового кодексу таку статтю: “Заробітна плата. Заробітна плата — це винагорода, обчислена, як правило, у грошовому виразі, яку власник або уповноважений ним орган виплачує працівникові за виконану ним роботу.

Своєчасна виплата заробітної плати у повному обсязі гарантується державою.

Розмір заробітної плати залежить від складності та умов роботи, що виконується, професійно-ділових якостей працівника, результатів його праці і максимальним розміром не обмежується.

Питання державного і договірного регулювання оплати праці, прав працівників на оплату праці та їх захисту визначаються цим Кодексом, Законами України та іншими нормативно-правовими актами”.

Послаблення механізму державного регулювання у сфері охорони праці призвело до порушення вертикалі державного управління у сфері охорони праці, зниження ефективності та координації діяльності центральних і місцевих органів виконавчої влади щодо створення безпечних і здорових умов праці. Охорона праці це той напрям, де державні гарантії, сформульовані у правових приписах, повинні мати здебільшого імперативний характер, що зменшило б кількість порушень до мінімуму. Однак, голова Державного комі-

тету України з промислової безпеки, охорони праці та гірничого нагляду у своєму виступі на парламентських слуханнях сказав: "...причиною досить високого рівня виробничого травматизму в Україні є недотримання роботодавцями вимог законодавства та невідповідність чинного законодавства з питань промислової безпеки та охорони праці сучасним ринковим умовам. Згідно зі статтею 13 Закону України "Про охорону праці" на роботодавця покладена відповідальність за створення на робочому місці безпечних умов праці. Одним із заходів впливу на роботодавця для забезпечення безпечних умов праці є притягнення його до адміністративної відповідальності. ...роботодавцю вигідніше сплатити штраф, аніж спрямовувати кошти на придбання нового устаткування, засобів індивідуального захисту або на навчання працівників безпечним методам праці. Тому кількість порушень законодавства про охорону праці з року в рік зростає" [7].

Якщо законодавець не встановлює захисту в частині реалізації сторонами державних гарантій, то цим він дає можливість самостійно трактувати не тільки обсяг цих гарантій, а й доцільність їх дотримання загалом. Цивілізована держава не може дозволити собі ігнорування, чи в якийсь інший спосіб невиконання встановлених нею державних велінь, оскільки їх порушення, по суті, є антидержавним діянням, намаганням посягати на встановлений порядок у трудових відносинах, а якщо так, то ці діяння мають визнаватись злочинними, спрямованими не тільки проти конкретного суб'єкта трудових відносин, а й проти державної соціально-економічної політики. А це вже злочин проти держави. У зв'язку з цим, пропонуємо передбачити в кримінальному кодексі України відповідальність власника або уповноваженого ним органу за невиконання, або неналежне виконання державних гарантій найманим працівникам. Санкції можна передбачити від штрафів до позбавлення волі на певний строк, з позбавленням права обіймати відповідні керівні посади. Можна з упевненістю прогнозувати, що такий підхід держави до захисту своїх інтересів у трудових відносинах

з метою їх стабілізації і надання цивілізованої форми дисциплінував би учасників цих відносин й істотно посприяв удосконаленню ринку праці й зміцненню економіки України.

Основні засади реформування законодавства України про працю мають виходити з необхідності попередження порушення трудових прав працівників; забезпечення адекватності законодавчо визначених трудових прав та гарантій і можливості їх реалізації, комплексного підходу, соціальної справедливості тощо. Ними повинні бути:

- оптимальне збалансування захисної та виробничої функцій трудового права, за допомогою яких має бути забезпечена рівновага інтересів найманих працівників і роботодавців. У сучасних умовах вони спрямовані на забезпечення охорони прав та інтересів сторін трудового договору;
- безумовне дотримання встановлених соціальних стандартів у сфері праці із забезпеченням виконання вимоги ч. 3 ст. 22 Конституції (при прийнятті нових законів не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод);
- використання досвіду МОП, законодавства ЄС у процесі підготовки Трудового кодексу [8] з метою забезпечення відповідності законодавства України про працю міжнародним правовим нормам;
- збільшення частки зобов'язально-договірного регулювання трудових відносин, передусім — колективно-договірного, з максимальним використанням механізмів соціального партнерства. Рівень гарантій трудових прав і надалі мають визначатися державою з метою недопущення послаблення правової захищеності працівників;
- належне забезпечення диференціації правового регулювання праці для максимального врахування у Трудовому кодексі особливостей трудових відносин працівників малого і середнього бізнесу, і тих, що працюють у нетипових формах зайнятості;

- мінімальне використання бланкетних норм у процесі правового регулювання трудових відносин. Нормативні положення Трудового кодексу мають бути нормами прямої дії, а не відсильними, мова — зрозумілою для всіх учасників трудових відносин;
- чітке визначення компетенції державних органів, які здійснюють регулювання трудових відносин, забезпечення жорсткого державного та громадського контролю за дотриманням положень міжнародних зобов'язань України у сфері праці, законодавства про працю, колективних та індивідуальних трудових договорів;
- встановлення державних гарантій як підґрунтя правового регулювання трудових правовідносин і забезпечення їх неухильного виконання сторонами трудових правовідносин.

Отже все, що було зазначено вище, стосується становища, коли держава сприймається як утворення, всередині якого відбуваються процеси, що пов'язані з виробництвом матеріальних або духовних благ і які вона має регулювати. Тобто це той випадок, коли держава є третьою стороною. Але держава часто сама діє як власник засобів виробництва і наймає працівників з тією самою метою. Тож як сторона трудових правовідносин, держава через уповноважені нею органи, повинна неухильно дотримуватись встановлених пра-

вил і порядку і бути взірцем їх виконання. До речі, як це і є в розвинених країнах світу.

Література

1. Конституція України // ВВР України. — 1996. — № 30. — Ст. 43, 141.
2. Кодекс законів про працю України з постанейними матеріалами: У 2-х ч. / Уклад. В. С. Ковальський, Л. П. Ляшко. — К.: Юрінком Інтер, 2006. — 1168с.
3. Закон України “Про колективні договори і угоди” від 01.07.1993 // ВВР України. — 1993. — № 36. — Ст. 361.
4. Проект закону України “Про внесення змін до деяких законодавчих актів України”. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://mlsp.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article;jsessionid=D3BAE21D317C6081719407F759D72E96?art_id=126998&cat_id=102036
5. Закон України “Про оплату праці” від 24.03.1995 №108/95 // ВВР України. — 1995. — № 17. — Ст. 121.
6. Про захист заробітної плати. Конвенція міжнародної організації праці від 08.06.1948, № 95. Редакція від 23.06.1992. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/993_146
7. Про стан промислової безпеки та охорони праці. Парламентські слухання у Верховній Раді України від 17 листопада 2010 року. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://portal.rada.gov.ua/news/Novyny/Parlamentski_slukhannya/35721.html
8. Про прийняття за основу проекту Трудового кодексу України. Постанова Верховної Ради України від 20 травня 2008 року № 283-VI. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/283-vi>

Розглянуто значення держави як головного гаранта реалізації сторонами трудових правовідносин та їх змісту у повному обсязі, виходячи з концепції соціальної справедливості. Наведено бачення наріжних засад реформування трудового законодавства і пропозиції щодо внесення змін та доповнень до чинного законодавства України про працю.

Рассмотрено значение государства как основного гаранта реализации сторонами трудовых отношений и их содержания в полном объеме, исходя из концепции социальной справедливости. Представлено видение краеугольных основ реформирования трудового законодательства и предложения по внесению изменений и дополнений в действующее законодательство Украины о труде.

Value of the state is considered as the main guarantor of the parties of labor relations and their content in its entirety based on the concept of social justice. The vision of cornerstone principles of labor law reform presented and the proposals for amendments to the current legislation of Ukraine on labor.

Надійшла 4 лютого 2013 р.

ЕВОЛЮЦІЯ ДЕРЖАВНО-ЦЕРКОВНИХ ТА КАНОНІЧНИХ АКТИВ ТА ЇХ СПІВВІДНОШЕННЯ У ПРАВОВІЙ СИСТЕМІ ВІЗАНТІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

Наукові праці МАУП, 2012, вип. 3(38), с. 94—100

Розглядаються стан та співвідношення державно-церковних та канонічних актів у правовій системі Візантійської імперії. Правові колізії у церковно-канонічному праві визначені проблемою пріоритетності цих двох основних груп норм.

Система нормативно-правових актів Візантійської імперії має дещо розгалужений характер і включає в себе різноманітні підсистеми. Державно-церковні та канонічні акти займають тут окреме місце з огляду на їх значущість у державотворчих процесах. Водночас виникає ряд питань концептуального характеру, насамперед щодо співвідношення (узгодженості, домінування, пріоритетності) норм державно-церковного та канонічного (внутрішньоцерковного) права. Упродовж усього періоду існування системи візантійського права існувала проблема пріоритету цих двох основних груп норм, що викликало до життя правові колізії.

Проаналізуємо стан розвитку державно-церковних та канонічних актів та визначимо їх співвідношення у правовій системі Візантії.

Характеризуючи міру наукового розроблення проблеми, зазначимо наявність значної кількості праць, дотичних цій проблематиці. Насамперед зазначимо дослідження Н. Барабанова, О. Каждана, О. Ліпшиц, Є. Медведєва, М. Морозова, В. Сметаніна, Ф. Успенського, В. Ципіна, К. Хвостової. Вивчення питань церковно-канонічного права загалом та, зокрема, Візантійської імперії має проблеми методологічного характеру. Це зумовлено остаточною невизначеністю співвідношення та змістовного

наповнення понять “церковне право”, “канонічне право”, “державно-церковне право”, “церковно-канонічне право”. Вже далматинський єпископ Никодим розглядав канонічне право (на його думку, для Східної Церкви це були акти, видані до IX ст., які увійшли в канонічні збірники) як складову церковного права. До церковного права він включає й акти Церкви, видані згодом, а також закони та інші державні акти, які мали обов’язковий характер для Церкви [27, 10]. На нашу думку, такий розрив між актами, які були кодифіковані до IX ст., та наступними актами церковних інститутів Візантії (рішеннями Вселенських та помісних соборів, рішеннями та розпорядженнями патріархів, митрополитів, єпископів, Синоду тощо) штучний. Натомість рішення органів державного управління щодо Церкви істотно відрізняються від канонічних актів і становлять підсистему церковного (державно-церковного) права, яка, у свою чергу, разом з канонічним правом об’єднується в систему церковно-канонічного права. Вже В. Сметанін зауважував відмінності між церковним і канонічним правом, оскільки церковне право санкціонувалося імператором, тоді як канонічне — Церквою [40, 63]. На питанні першості канонічного/світського права ранньої Візантії зупинився А. Митрофанов [24], визначаючи ці дві групи норм права як цілком

самостійні підсистеми системи церковно-канонічного права.

В. Бенешевич (1874–1937), розглядаючи й аналізуючи Номоканон у 14 титулах, відзначає творчий характер пам'ятки. На його думку, вільне живе прагнення до вдосконалення має бути визнано характерною особливістю роботи цього періоду над збіркою XIV титулів і збіркою правил. Дослідник підкреслює, що діяльність над упорядкуванням пам'ятки була здійснена усередині Церкви [5, VIII]. В. Бенешевичу належать публікації важливих джерел канонічного права — Синагоги в 50 титулів Іоанна Схоластика і Синтагми в XIV титулів. Дослідник ставив перед собою завдання з'ясувати повну відсутність імператорських новел з церковних справ у цих пам'ятках [44, 29]. Л. Костогризова Ісагогу (Епанагогу) та Василіки розглядала як законодавче втілення ідеалу церковно-державних відносин у Візантійській імперії. Дослідниця цілком слушно визначає доцільність вивчення норм, які регулювали взаємини держави і Церкви у державі ромеїв з огляду на унікальність останньої. Церковно-державні взаємини вона вивчала саме крізь призму (аналітичний огляд) законодавства імператорів, намагаючись з'ясувати причини появи тих чи інших законів. З цією метою вона здійснила системний аналіз законодавства візантійських імператорів IV–X ст., визначила місце церковного законодавства у Візантійській правовій системі, особливості та основні етапи його еволюції, вплив на правові системи сусідніх держав і народів [16]. Шарль Діль цілком слушно розглядав особливості церковно-канонічних норм у контексті системи державного управління Візантійської імперії [10; 11].

На потрійній єдності державних і церковних настанов, а також пізньої античної правової традиції наголосила К. Хвостова, розглядаючи їх у контексті розуміння візантійцями соціально-економічних процесів у пізній Візантії XIV–XV ст. [43, 5].

За твердженням А. Митрофанова, канонічне право Східної Церкви було загалом кодифіковано та юридично інтерпретовано упродовж IV–XI ст. Кодекси канонічного

права східних нехалкідонських церков він згадує лише побіжно у контексті впливу Східної Церкви. На його думку, Трулльський Собор 692 р. повністю затвердив перелік канонічних актів, які сформували право Східної Церкви, і додав до нього нові 102 церковні правила. Згодом цей корпус був доповнений постановами II Нікейського Собору 787 р. і константинопольських фотіанських соборів другої половини IX ст. А. Митрофанов звернув увагу на особливості регламентування допуску рабів і колонів-адскриптиців до єпископату в канонічному праві та законодавстві Юстиніана [20; 21], нормативного регламентування сімейного статусу кліриків у ранньому візантійському законодавстві [22, 6–8], їхній соціальний статус [23].

Певні аспекти висвітлював у своїх працях і автор цього дослідження, характеризуючи державно-церковні й канонічні акти у загальному масиві джерел із церковно-правової історії Візантії [30], особливості нормотворчої діяльності Східної Церкви [37], акти щодо церковного і монастирського землеволодіння [38], адміністративно-судових привілеїв Східної Церкви [28; 29]. Нами розглядалося і нормативно-правове регулювання окремих церковних інститутів [36], інституту єпископа [31] та монастиря [34]. Предметом окремого дослідження стали й нормативно-правові акти щодо єретиків наприкінці IV–XI ст. [32].

Нормативно-правові акти в системі церковно-канонічного права могли бути канонічного, церковного (державно-церковного) та змішаного характеру. Важливе значення як джерело з історії формування системи церковно-канонічного права мають рішення і постанови вселенських та місцевих соборів [4; 33].

Канонічне право також відображено у постановах патріархів [14, 6]. Нормотворчою інстанцією виступає єпископ, однак сфера діяльності його актів обмежується підпорядкованою єпархією. Канонічна нормотворчість поступово витіснила зі сфери діяльності християнських громад звичаєві норми [44, 42–44].

З розвитком церковно-канонічного права як цілісної системи посилюється потре-

ба у її кодифікації. Кодифікація мала місце як усередині канонічного, так і державно-церковного права. З часом посилюються спроби провести спільну кодифікацію обох підсистем, упорядкувавши та узгодивши дію норм обох підсистем права. Її наслідком мала бути поява актових збірок змішаного (церковно-канонічного) характеру, куди входили як канонічні акти, так і рішення, розпорядження, накази імператорів у церковній сфері. Це було зумовлено доцільністю спрощення її практичного застосування. Відповідно, змішані збірки отримали назву номоканони (з грецької νομοι — закони і κανονες — канони) [44, 88].

Спеціальної уваги заслуговує діяльність комісії під головуванням Трибоніана, створеної за дорученням імператора Юстиніана. Її головне завдання полягало в узгодженні двох потоків правотворчості — законодавчої діяльності імператорів і праць класичних юристів в єдину збірку нормативних актів, придатних для практичного застосування. Робота проходила в кілька етапів і тривала упродовж 529–534 рр. У структурному плані створеної комісії Зведення складалося з кількох частин. Його центральну частину займали Дигести (Пандекти). Вони були підготовлені комісією у складі 15 осіб, куди включили 4 професори (Теофіл, Кратин, Дорофей і Анатолій), які представляли Константинопольську і Берітську академії, й 11 адвокатів. Усього в Дигестах 7 частин і 50 книг, які поділяються на 432 титули і 9123 фрагменти з наведенням імені кожного юриста і назви його твору. Дигести були опубліковані 16 грудня 529 р. і за два тижні були введені у дію [17, 180–181]. Цитування Дигесту нами здійснюється за зразком, здебільшого прийнятим у юридичній літературі — спочатку буква D (Digesta), згодом номер книги, титулу, фрагмента, параграфа (наприклад D.1.1.1.2) [8; 9]. Кодекс Юстиніана вийшов першим виданням, яке не дійшло до нас, у квітні 529 р. і другим — у листопаді 534 р. Він складався з 12 книг і містив 4,6 тис. конституцій римських імператорів. Раніша від усіх (Конституція Адріана) датується 117 р. н. е., найпізніша (Конституція Юсти-

ніана) — 5 листопада 534 р. Згодом у Зведення стали включати Новели — імператорські акти, видані Юстиніаном після другої редакції кодексу (534 р.). У більшості Новел вирішувалися питання державного і церковного управління. Ці новели збиралися, систематизувалися і видавалися за наступників Юстиніана [17, 181–182]. Ареал поширення дій цих новел міг відрізнятися — від конкретного регіону до всієї імперії. Показовою у цьому плані є VII Новела Юстиніана від 535 р. Сфера її чинності охоплювала як столицю та сусідні міста, так і провінції — Схід, Іллірик, Єгипет, Лікаонію, Лікію, Африку, а також західні області — “від Стародавнього Риму до кордонів океану”. Закон поширювався на церкви, які були у підпорядкуванні єпископів та інших патріархів, тобто був всеохоплюючим [42, 268].

Упродовж усього періоду існування системи візантійського права існувала проблема пріоритету серед двох його основних груп норм (законів і канонів), що породжувало чисельні правові колізії [40]. Відповідно, не завжди належна увага приділялась світському праву, яке регламентувало діяльність Церкви. Крім того, маловивченим залишається вплив пізньоантичних правових актів [2]. Пізньоантична правова традиція постійно впливала на творчий синтез законів і канонів. Така потрійна єдність знайшла свій вираз у підписі імператора Мануїла Комнина, присвяченій питанням шлюбу й адресованій Патріарху Михаїлу III Анхіальському [43, 5]. В основі юридичної пам’ятки, виданої Хараламбосом Папастатисом, лежить збірка звичаєвого права Церкви перших чотирьох століть її існування, звичаїв пастирської практики [19].

123-тя Новелла Юстиніана (*De diversis ecclesiasticis capitibus*) регулює внутрішньо-церковну діяльність: порядок обрання та рукоположення на єпископа, розмір відповідних внесків, церковне судочинство, віковий ценз єпископів та кліриків, устрій монастирів [44, 84]. Візантійські нормативно-правові акти, зокрема Кодекс Юстиніана, стали важливою складовою західноєвропейської правотворчості [15, 126]. Окремо було видано Еклогу, візантійське законодавче зведення

VIII ст. [46]. Ідея божественного походження імператорської влади звучить у преамбулі Еклоги серед ключових параметрів легітимності цього владного інституту [45, 30]. Увага інститутові Патріарха приділена, поряд з імператором та іншими посадовими особами, і в Епаназі (титули 2–7). Згодом йшлося про посади інших священнодіючих (титули 8–10) [1, 26].

Канонічне право відображено і в творах різних каноністів, серед яких виокремлюють Іоанна Апокавка і Димитрія Хоматіана, які мешкали у XIII ст. До юридичних творів слід зарахувати анонімний трактат “Про посадових осіб Константинопольського двору і про посади Великої Церкви”, які помилково приписували куропалату Георгію Кодіну (твір Псевдо-Кодіна). Складений у середині XIV ст., трактат є джерелом для вивчення візантійської адміністрації [14, 6–7; 33]. Канонічні акти торкаються інших сфер суспільного життя. Так, збірка канонічного права, складена Властарем у 1335 р., стосується випадків шлюбів між рабами [6, 48]. Формування інституту приватної власності в аграрній сфері, яке було вкрай актуальним для монастирського і церковного землеволодіння, відображує “Землеробський закон”, який дійшов до нас у різних версіях [18].

Дія норм державно-церковного і канонічного права спрямовувалася на формування у Візантійській державі адекватної внутрішнім та зовнішнім викликам і загрозам правової системи. Підвищення ефективності, насамперед психологічної, норм права тісно пов'язано з діяльністю щодо формування у візантійському суспільстві потреби у самовихованні, самовдосконаленні. Не випадково Церкві тут відведено провідну роль. Її метою є формування у людини стійкої потреби в конструктивному самоаналізі, пошуку оптимальних форм і шляхів соціально-позитивної самореалізації, гармонічна реалізація у соціальному та правовому середовищі. Не випадково окремі канонічні акти прямо направлені на закріплення соціально адекватного комплексу мотивів, певних життєвих цінностей і потреб, причому як у середовищі кліру, так і широкого загалу. Висока ефективність

права невіддільна від духовного здоров'я суспільства і окремої особистості [12, 34–36]. Тому з поглибленням кризових явищ у візантійській державі дієвість окремих актів поступово знижується, втрачається контроль державних інститутів за дотриманням їх чинності. Це викликало спробу влади виробити нові збірки норм, упорядкувати старі, використати положення звичаєвого і канонічного права як чинники легітимізації правового простору.

Серед низки нормативно-правових актів візантійської влади, які ілюструють її ставлення до Церкви — укази імператорів щодо надання різноманітних пільг Церкві, розпорядження різних чиновників щодо об'єднання монастирів [26, 126]. Так, декрет Юстиніана з золотою печаткою надавав привілеї монастирю Святої Катерини на Синаї [7, 75]. Різноманітні акти, які передбачають надання привілеїв адміністративно-судового та фінансово-податкового характеру, дають нам можливість визначити особливості еволюції інституту екскурсії [35]. На XIII ст. припадає архів богородичного монастиря Лемвіотисси, що був розташований біля Смірни. Першою половиною XIV ст. датується основна маса актів з архівів різних афонських монастирів (Хіландарського, Зографського, Івірського, Ватопедського, Русичського), картулярій Менікейського монастиря [14, 5]. Важливе значення мають монастирські статuti. Поряд з конкретними соціально-економічними та політико-правовими здобутками Церкви й окремих монастирів вони фіксують загальну ситуацію, боротьбу різноманітних угруповань у середині Візантійської православної Церкви. Так, у Статуті, наданому в 1406 р. імператором Мануїлом II Палеологом монахам Афонської гори, говориться, що в її обителях “зневажена більша частина правил іночого життя з огляду на безладдя часу і справ” [39, 89]. Серед пізньовізантійських типіків можна виділити статут Михаїла VIII Палеолога для монастиря Святого Димитрія [14, 7]. Статuti писали засновники монастирів. Такий типік поділявся на дві частини — літургічну і дисциплінарну (пролог). Остання знайомить

нас як з внутрішнім розпорядком монастиря, так і з історією його зовнішнього життя. У типіці Пакуріана міститься тільки пролог [3, 63–64]. У Статуті, написаному Михаїлом Аталіатом у 1077 р. для монастиря Всемилоствитого Спаса у м. Редесто (Македонія), викладалися норми щодо внутрішнього устрою монастирів, монастирської власності, насамперед нерухомості, прибутків та видатків [41, стлп. 147]. Евергетидський Статут передбачав щомісячний несподіваний обшук монастирських келій. Відповідні дії і перевірки передбачав Статут Ніла Тамасійського [13, 55].

Окремо відзначимо кадастрові описи — практики (описи земельних володінь з метою їх оподаткування). Якщо хрисовули відображають публічно-правові відносини між центральною владою та окремим монастирем як власником, користувачем чи розпорядником певної території чи привілею, то практики дають нам можливість визначити особливості податкової організації монастирського володіння [25, 6–7].

Отже, аналіз наявної наукової літератури та джерел державно-церковного і канонічного права Візантії дає підстави стверджувати про їх репрезентативність для неупередженого й комплексного вивчення їх як цілісної системи. Це дає можливість простежити у Візантійській імперії загальний хід формування системи церковно-канонічного (державно-церковного і канонічного права), а також її особливості. Автор визначає церковно-канонічне право як умовний термін для спільного позначення державно-церковних актів (актів органів державної влади Візантії щодо Церкви) та канонів (рішень церковних органів (інституцій) — Соборів, Патріарха, синодів, єпископів).

У системі державно-церковного і канонічного права Візантії окреме місце займають нормативно-правові акти, спрямовані на регламентацію діяльності Церкви, закріплення за нею конкретних фінансових (податкових) і адміністративно-правових (судових) привілеїв. Їх умовно можна поділити на державно-церковне законодавство (акти органів державної влади, що регламентували

права та обов'язки церкви, насамперед Константинопольського Патріархату) і канонічні акти (прийняті церковними інституціями). Ці акти засвідчують існування системи державно-церковного і канонічного права Візантії, яка регламентувала діяльність як церковних, так і світських установ, творчо розвинула пізньоантичну правову традицію, інтегрувавши в сутність базових інститутів християнські цінності. І державно-церковні, і канонічні акти могли мати як локальний, так і загальний характер. Тривала постійна кодифікація державно-церковних та канонічних актів, наслідком якої стала поява різноманітних збірок.

Потребують додаткового дослідження питання, пов'язані з поглибленням регіональних особливостей дії норм державно-церковного і канонічного права, особливості розширеного коментування візантійських правових збірок.

Література

1. Азаревич Д. История византийского права. — Ярославль: Тип. Г. В. Фальк, 1877. — Ч. II. — С. IV+IV+176 с.
2. Астапенко П. Н. Римское императорское законодательство IV века о церкви и формирование канонического права: Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. — М.: Юрид. ин-т МВД РФ, 1999. — 189 с.
3. Арутюнова В. А. К вопросу об “*ἀνυρτοί*” в “Типике” Григория Пакуриана // ВВ. — Т. XXIX. — 1968. — С. 63–76.
4. Барабанов Н. Д. Трулльский собор и проблема народной религиозности в Византии // Византия: культура и трансляция культур: Тез. докл. IX науч. Сюзюмовских чтений (24–27 авг. 1997 г.) // Отв. за вып. А. И. Романчук. — Екатеринбург: Урал. гос. ун-т, 1997. — С. 3–5.
5. Бенешевич В. Н. Канонический сборник XIV титулов со второй четверти VII века до 833 г. К древнейшей истории источников права греко-восточной церкви. — СПб., 1905. — XIII+334 с.
6. Браунинг Р. Рабство в Византийской империи (600–1200 гг.) // ВВ. — Т. XIV. — 1958. — С. 38–55.
7. Геростергиос А. Юстиниан Великий — император и святой / Пер. с англ. М. Козлова. — М.: Изд-во Сретенского монастыря, 2010. — 448 с.
8. Дигесты Юстиниана: Избранные фрагменты // Пер. и прим. И. С. Петерского; отв. ред. Е. А. Скрипилев. — М.: Наука, 1984. — 456 с.

9. *Дигесты Юстиниана*. — Т. I. — Книги I — IV: Пер. с лат. / Отв. ред. Л. Л. Кофанов. — М.: Статут, 2002. — 584 с.; Т. 2. — 2003. — 622 с.; Т. 3. — 2003. — 780 с.; Т. 4. — 2004. — 780 с.; Т. 5. — Полутом 1. — 2004. — 613 с.; Т. 5. — Полутом 2. — 2004. — 601 с.
10. Диль Ш. Юстинианъ и византийская цивилизация в VI веке: Пер. с франц. — СПб., 1908. — XXXIV + 687 с.
11. Диль Ш. Основные проблемы византийской истории: Пер. с франц. и предисл. Б. Т. Горянова; под ред. С. Д. Сказкина. — М.: Гос. изд-во иностр. лит., 1947. — 184 с.
12. Жинкин С. А. Эффективность права: антропологическое и ценностное измерение: Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. — 12.00.01 / Краснодар: Кубанский гос. ун-т, 2009. — 41 с.
13. Каждан А. П. Византийский монастырь XI—XII вв. как социальная группа // ВВ. — Т. 31. — 1971. — С. 48—70.
14. Каждан А. П. Источники / А. П. Каждан // История Византии. — В 3 т. — Т. 3 // Отв. ред. Г. Г. Литаврин. — М.: Наука, 1967. — С. 5—14.
15. Казбекова Е. В. Вклад Иннокентия IV в развитие канонического права XIII в. (на материале новелл) // СВ. — Вып. 64. — М.: Наука, 2003. — С. 105—126.
16. Костогрызова Л. Ю. Эволюция церковно-государственных отношений в Византии в законодательстве императоров IV — начала X в.: Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. — Екатеринбург: УГЮА, 2007. — 215 с.
17. Кучма В. В. Государство и право Древнего мира и Средних веков: В 2 ч. — Волгоград: Изд-во Волгоградского ун-та, 2001. — 548 с.
18. Липшиц Е. Э. К истории “Земледельческого закона” в Византии и в средневековых балканских государствах // ВВ. — Т. XIX. — 1968. — С. 53—62.
19. Медведев И. П. Заметка о двух греческих юридических рукописях из ленинградских собраний // ВВ. — Т. 52. — 1991. — С. 136—140.
20. Митрофанов А. Ю. Каноническое право и законодательство Юстиниана о допуске рабов и колонवादскриптицев в епископат // История и культура средних веков: актуальные проблемы: Тез. докл. XXI межвуз. конф. студ., аспирантов и мол. ученых 26—30 ноября 2001 г. — СПб., 2002. — С. 3—4.
21. Митрофанов А. Ю. Практика епископского поставления по законодательству Юстиниана Великого // Человек, природа, общество. Актуальные проблемы: Мат. 12 междунар. конф. мол. ученых 27—30 декабря 2001 г. — СПб., 2001. — С. 384—394.
22. Митрофанов А. Ю. Ранневизантийское законодательство IV—V вв. о семейном статусе клириков // Средневековая Европа: Проблемы истории и культуры: Тез. докл. ежегод. межвуз. конф. “Проблемы социально-политической истории и культуры средних веков”, 2002—2004 гг. — СПб., 2006. — С. 6—8.
23. Митрофанов А. Ю. De statutis clericorum: социальный статус клириков в ранней Византии IV—VI вв. по правовым источникам // Человек, природа, общество. Актуальные проблемы. Мат. 13 междунар. конф. молодых ученых 26—30 декабря 2002 г. — СПб., 2002. — С. 338—350.
24. Митрофанов А. Ю. Ecclesia in republica aut res publica in ecclesia: Проблема первенства канонического и светского права в ранней Византии // Средневековая Европа: Проблемы истории и культуры: Тез. докл. ежегод. межвуз. конф. “Проблемы социально-политической истории и культуры средних веков”. 2002—2004 гг. — СПб., 2006. — С. 75—77.
25. Морозов М. А. Монастыри средневековой Византии: Хозяйство, социальный и правовой статусы. — СПб.: СПбГУ, 2005. — 174 с.
26. Науменко В. Е. К вопросу о церковно-административном устройстве Таврики в VIII—IX вв. (по данным Notitiae episcopatum) // АДСВ. — Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2003. — Вып. 34. — С. 123—145.
27. Никодим. Православное церковное право / Пер. с серб. Мил. Г. Петровича / Никодим. — СПб., 1897. — IX+708 с.
28. Омельчук В. В. Адміністративно-судові привілеї Візантійської православної Церкви // Судова апеляція. — 2013. — № 1 (30). — С. 29—36.
29. Омельчук В. В. Адміністративно-судові та фінансово-податкові привілеї візантійських монастирів // Фінансове право. — 2013. — № 2 (24). — С. 42—46.
30. Омельчук В. В. Джерела з церковно-правової історії Візантійської імперії // Наук. записки Ін-ту законодавства ВР України. — 2013. — № 1. — С. 22—27.
31. Омельчук В. В. Інститут єпископа у системі церковно-канонічного права Візантії: судові та правозахисні функції // Наук. праці НАУ. — Юрид. вісн.: Повітряне і космічне право. — 2013. — № 1 (26). — С. 34—38.
32. Омельчук В. В. Нормативно-правові акти проти єретиків у структурі норм церковно-канонічного права Візантійської імперії (кінець IV—XI ст.) // Держава і право. — 2013. — Вип. 59. — С. 48—55.
33. Омельчук В. В. Особливості еволюції канонічних актів у правовому просторі Візантійської імперії // Наук. записки Ін-ту законодавства ВР України. — 2012. — Вип. 6. — С. 17—21.
34. Омельчук В. В. Особливості еволюції правового статусу монастирів у Візантійській імперії // Університетські наукові записки: Часопис ХVІІ. — № 1 (45). — 2013. — С. 36—42.
35. Омельчук В. В. Податкові та адміністративні привілеї церкви і монастирів Візантійської імперії // Наук. записки Ін-ту законодавства ВР України. — 2012. — Вип. 5. — С. 52—54.
36. Омельчук В. В. Порядок регламентування діяльності окремих церковних інститутів у правовій системі Візантійської імперії // Наук. записки Ін-ту законодавства ВР України. — 2013. — Вип. 2. — С. 23—28.
37. Омельчук В. В. Церковна ієрархія та нормотворчість у Візантійській імперії // Правничий часопис ДонНУ. — 2012. — № 2. — С. 232—240.

38. Омельчук В. В. Церковно-монастирське землеволодіння у Візантійській імперії та його правові гарантії // Підприємництво, господарство і право. — 2013. — Вип. 2 (206). — С. 7—11.
39. Сметанин В. А. О специфике перманентной войны в Византии в 1282—1453 гг. // АДСВ. — Свердловск, 1973. — Вып. 9. — С. 89—101.
40. Сметанин В. А. Узловые проблемы византийского права // АДСВ. — Екатеринбург: Урал. гос. ун-т: Волот, 1999. — Вып. 30. — С. 62—64.
41. Соколов И. Атталиат Михаил // Православная богословская энциклопедия: Под ред. А. П. Лопухина. — Т. 2. — Петроград, 1901. — Стлп. 143—148.
42. Удальцова З. В. Церковная политика Юстиниана. Народно-еретические движения в империи // История Византии. — В 3 т. — Т. 1 / Отв. ред. З. В. Удальцова. — М.: Наука, 1967. — С. 267—281.
43. Хвостова К. В. Социально-экономические процессы в Византии и их понимание византийцами-современниками (XIV—XV вв.). — М.: Наука, 1992. — 191 с.
44. Цыпин В. Курс церковного права: Учеб. пособие. — Клин: Христианская жизнь, 2004. — 703 с.
45. Чичуров И. С. Политическая идеология Средневековья (Византия и Русь). — М.: Наука, 1991. — 176 с.
46. Эклога. Византийский законодательный свод VIII века: Пер. и коммент. Е. Э. Липшиц. — М.: Наука, 1965. — 225 с.

Відзначено репрезентативність для неупередженого і комплексного вивчення як цілісної системи наявної наукової літератури та джерел державно-церковного і канонічного права Візантії, що дає можливість простежити у Візантійській імперії загальний хід формування системи церковно-канонічного (державно-церковного і канонічного права), а також її особливості. Запропоновано визначати церковно-канонічне право як умовний термін для спільного позначення державно-церковних актів (актів органів державної влади Візантії щодо Церкви) та канонів (рішень церковних органів (інституцій) — соборів, Патріарха, синодів, єпископів).

Отмечена репрезентативность для беспристрастного и комплексного изучения как целостной системы имеющейся научной литературы и источников государственно-церковного и канонического права Византии, что дает возможность проследить в Византийской империи общий ход формирования системы церковно-канонического (государственно-церковного и канонического права), а также ее особенности. Предложено определять церковно-каноническое право как условный термин для общего обозначения государственно-церковных актов (актов органов государственной власти Византии относительно Церкви) и канонов (решений церковных органов (институтов) — соборов, Патриарха, синодов, епископов).

Representativeness marked for an impartial and comprehensive study as an integrated system available scientific literature and sources of state and church and Byzantine canon law, which allows to trace the Byzantine Empire general course of formation of church canon (church-state and canon law) and its characteristics. Proposed to define church canon law as a suspended sentence for common designation of church-state acts (acts of public authorities on Byzantine Church) and canons (church making bodies (institutions) — cathedrals, the Patriarch, synods, bishops).

Надійшла 6 серпня 2013 р.

НАПРЯМИ ВДОСКОНАЛЕННЯ ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВИХ ЗАСАД ЩОДО РЕАЛІЗАЦІЇ АДМІНІСТРАТИВНИХ ПРОЦЕДУР У ПРОКУРОРСЬКІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

Наукові праці МАУП, 2012, вип. 3(38), с. 101—104

Зазначена тема є предметом зацікавленості громадськості та пильної уваги її досліджень фахівців. Саме погляди на шляхи вдосконалення роботи органів прокуратури щодо розгляду звернень громадян та аналіз пропозицій з усунення недоліків і прогалин у регламентації діяльності прокуратури в чинному нормативно-правовому полі є предметом дослідження.

В умовах сучасного мінливого світу одним з вирішальних факторів стабільності в суспільстві є рівень довіри громадян до органів влади. При цьому довіра населення залежить від оперативності реагування органів влади як на загальні проблеми, так і на проблеми кожного окремо взятого громадянина. За таких реалій діяльність щодо реалізації адміністративних процедур як складова діяльності органів прокуратури потребує глибокого системного переосмислення. Трансформація правового статусу української прокуратури, зокрема характеру її співвідношення і взаємодії з органами законодавчої, виконавчої та судової влади, вимагає відповідних змін у її організаційній структурі, оскільки функції органу влади та його структура перебувають у тісному органічному зв'язку [1].

Одним із найважливіших видів адміністративних проваджень, що здійснюються органами прокуратури з метою виявлення порушень закону, усунення порушень закону, поновлення порушених прав громадянина та притягнення винних осіб до відповідальності, є провадження за заявами та скаргами громадян. Наразі існує ряд перепон на шляху реалізації органами прокуратури місії забезпечення прав громадянина. Їх визначення, виокремлення та пошук шляхів вирішення є важливим завданням на шляху вдосконален-

ня організаційно-правових засад щодо реалізації адміністративних процедур у прокурорській діяльності.

Зазначена проблематика неодноразово розглядалась і аналізувалась такими авторами, як В. І. Антипов, В. Е. Беянович, А. І. Гіль, І. В. Кременовська, А. Н. Мудров, В. П. Пшонка, Є. Ю. Сибірцева, Д. С. Сірик, Я. М. Толочко, Є. О. Шевченко, М. К. Якимчук. Водночас, деякі основоположні моменти, серед яких чільне місце посідає усунення недоліків в організації роботи органів прокуратури, зокрема щодо забезпечення прав громадян, реалізації представницької функції прокуратури, та у сфері особливостей розмежування повноважень прокуратур міст з районним поділом, лишилися поза увагою дослідників і потребують детального наукового опрацювання.

Констатуючи ретельну регламентацію процедурних питань роботи зі зверненнями громадян в органах прокуратури, слід зазначити, що численні нормативно-правові акти не приділяють достатньої уваги питанням забезпечення прав громадян-заявників під час розгляду їх звернень. Так, відповідно до ст. 18 Закону України “Про звернення громадян” громадянин, який звернувся з заявою чи скаргою до органів державної влади, місцевого самоврядування, підприємств, установ та

організацій, посадових осіб, має право особисто викласти аргументи особі, яка перевіряла заяву чи скаргу, та брати участь у перевірці поданої скарги чи заяви; знайомитися з матеріалами перевірки; висловлювати усно або письмово вимогу щодо дотримання таємниці розгляду скарги чи заяви; вимагати відшкодування збитків, якщо вони стали результатом порушень встановленого порядку розгляду звернень [2]. Водночас, незважаючи на законодавче закріплення зазначених прав, необхідно звернути увагу на прогалини в можливості їх реалізації. З цього приводу В. І. Антипов зазначає, що особисте викладення аргументів може відбуватися лише у випадку прийому відповідною особою заявника; право участі заявника у перевірці поданого ним звернення має бути обмежене етичними, економічними та іншими факторами. Так, навряд чи можна задовольнити вимогу заявника забезпечити його участь у здійсненні перевірочних заходів в іншому населеному пункті; не може заявник брати участь в опитуванні особи, яка не погоджується дати пояснення у присутності інших осіб. Тож громадянин має право брати участь у перевірці поданої ним скарги чи заяви у формі та обсягах, які можливо забезпечити економічно, технічно та організаційно і в тих межах, які не перешкоджають встановленню істини [3]. Водночас, як зазначає Є. О. Шевченко, доцільною є участь заявника під час перевірки скарг про порушення права власності на землю, про порушення вимог екологічної безпеки під час діяльності суб'єкта господарювання. Зазвичай, проведення вимірів та досліджень на місцях у присутності заявника дає йому можливість переконатися у безпідставності своїх тверджень про неправомірні дії осіб та порушення його прав [4].

Серед недоліків організації роботи органів прокуратури щодо розгляду звернень громадян потрібно виокремити також невикористання повноважень щодо вимоги від керівників та колегіальних органів виконання їх обов'язків з контролю або нагляду за діяльністю установ, підприємств, організацій незалежно від форм власності, які є підпорядкованими і підконтрольними, а також

відрядження фахівців для здійснення різнопланових перевірок та експертиз [5].

Тобто до безпосереднього розгляду в органах прокуратури приймаються заяви та скарги громадян, які не мають чітких приводів для невідкладного втручання з боку прокуратури. Зазвичай, прийняття таких заяв до безпосереднього розгляду обумовлене недостатньою обізнаністю щодо відповідних повноважень інших контрольно-наглядових органів. У зв'язку з цим постає необхідність розробки методичних рекомендацій для працівників прокуратури щодо вирішення зазначених питань.

Доволі важливим моментом в організації адміністративних повноважень прокуратури, на наше переконання, залишається питання визначення та закріплення в Законі України "Про прокуратуру" [5] повноважень прокуратур міст з районним поділом. У чинному Законі України "Про прокуратуру" відсутнє чітке розмежування повноважень прокуратури міста, району та прокуратури міста з районним поділом. Однак, таке розмежування повноважень знайшло своє відображення у наказі Генеральної прокуратури України "Про особливості організації роботи прокуратур міст з районним поділом" від 11 липня 2012 р. № 1/2гн [6]. Таким чином прокуратури міст з районним поділом були наділені додатковими адміністративними повноваженнями, які, на жаль, поки що не знайшли свого відображення у Законі України "Про прокуратуру". Тому було б доцільно закріпити у проекті закону "Про прокуратуру" окремою статтею повноваження прокуратур міст з районним поділом.

Не позбавлена істотних недоліків і прогалин також участь прокуратури в провадженні у справах щодо адміністративних правопорушень. Зокрема, в главі 21 КпАП України не враховано можливість участі прокурора в подібному провадженні, оскільки представник прокуратури як такий не згадується у числі учасників провадження у справах про адміністративні правопорушення. Крім того, законодавчо не закріплено чіткого переліку обов'язків прокурора щодо цього виду проваджень, не встановлено форму повідомлен-

ня прокурора про факт складення протоколу про адміністративне корупційне правопорушення. Констатуємо, що КпАП України містить імперативну норму щодо обов'язковості участі прокурора в окремих видах провадження (ч. 2 ст. 250 КпАП України) [7]. Власне, провадження у справах про адміністративні правопорушення, що мають здійснюватись згідно зі ст. 172-2, 172-3, 172-4, 172-5, 172-6, 172-7, 172-8, 172-9, передбачають обов'язкову участь прокурора при розгляді справи судом, що зумовлено прийняттям Закону України "Про засади запобігання і протидії корупції" [8]. Законодавством не встановлено, проте, вимог до дій суду, як і відповідальності прокурора за невиконання такого обов'язку, що, природно, зумовлює проблеми на практиці [9]. Вирішення подібних проблем щодо участі прокурора в адміністративно-деліктному провадженні потребує внесення змін до КпАП України, і врахування у новому кодифікованому акті.

Як слушно вважає О. С. Іщук [10], доцільним також є "віднесення до системи адміністративно-юрисдикційних проваджень і провадження щодо реалізації наглядової діяльності органами прокуратури за законністю застосування правових норм у сфері адміністративної юрисдикції". Там же справедливо зазначається, що "виконання представницьких повноважень органів прокуратури регламентується у загальному вигляді відповідними нормами Закону України "Про прокуратуру".

Більше того, представницька функція прокуратури не повинна обмежуватися лише судовою сферою. Під час реалізації власних адміністративних повноважень органи прокуратури можуть представляти інтереси окремих громадян, територіальних громад, або ж виступати від свого імені. Це стосується як здійснення контрольно-наглядової, так і організаційно-розпорядчої діяльності органів прокуратури. У зв'язку з цим доцільно було б врахувати можливість здійснення позасудового представництва органів прокуратури у новому проекті Закону України "Про прокуратуру".

Розгляд напрямів удосконалення організаційно-правових засад щодо реалізації адміністративних процедур у прокурорській діяльності був би неповним без розгляду питання формування якісного професійного складу органів прокуратури, який розпочинається з процесу відбору і підготовки (навчання) майбутніх працівників прокуратури. Зважаючи на важливість практичної спрямованості підготовки фахівців для органів прокуратури та підтримання обізнаності професорсько-викладацького складу в актуальних проблемах практики функціонування прокуратури України, на наш погляд, доцільно поширити практику закордонного стажування викладачів і науковців вищих навчальних закладів, з якими Генеральною прокуратурою України укладено угоди про підготовку фахівців для органів прокуратури, та регламентувати зазначене питання шляхом розробки і видання відповідного спільного нормативно-правового акту Генеральної прокуратури України та Міністерства освіти і науки України.

Отже, варто наголосити, що в часи усталення політичної, соціальної та економічної ситуації у державі інститут прокуратури має діяти як структура, що наділена комплексною функціональністю. Функціональне вдосконалення має здійснюватись не шляхом усунення окремих її функцій, а шляхом їх конкретизації у чинному законодавстві. Реформування органів прокуратури України, тобто її наближення до демократичних зарубіжних державних інституцій, не може ігнорувати наявних місцевих умов і має здійснюватись у спосіб, за формою і методами, які є закономірними і планомірними, уникаючи хаотичності, штучності та неузгодженості кроків реформування між собою.

Література

1. Мудров А. Н. Проблемы реформирования прокуратуры в соответствии с Конституцией Украины // Проблемы організації прокуратури й оптимізації її діяльності в сучасних умовах: Зб. наук. праць. — Х., 1998. — С.19—23.

2. Закон України “Про звернення громадян” від 02.10.1996, № 393/96 // ВВР України. — 1996. — № 47. — Ст. 256.
3. Антипов В. И. Закон Украины “Об обращении граждан”: Науч.-практ. комментарий и рекомендации по применению. — К.: Правові джерела. — 1997. — 88 с.
4. Шевченко Є. О. Прокурорський нагляд за додержанням законодавства про звернення громадян: Дис. ... канд. юрид. наук. — Х.: Нац. юрид. акад. ім. Я. Мудрого. — 1997. — 200 с.
5. Закон України “Про прокуратуру” від 05.11.1991, № 1789-XII // ВВР України. — 1991. — № 53. — Ст. 793.
6. Наказ Генеральної прокуратури України “Про особливості організації роботи прокуратур міст з районним поділом” від 11 липня 2012 року № 1/2 гн.
7. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 07.12.1984 р., № 8074-10. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/80731-10>
8. Закон України “Про засади запобігання і протидії корупції” від 07.04.2011, № 3206-VI. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3206-17/page>
9. Шемякін О. В. Участь прокурора в провадженні у справах про адміністративні правопорушення // Вісн. Запорізького нац. ун-ту. — 2012. — № 2 (1). — С. 206—215.
10. Іщук О. С. До питання про визначення адміністративно-юрисдикційних проваджень. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.pravoznaves.com.ua/period/article/3325/%CE>

Становлення політичної, соціальної та економічної стабільності в державі є підставою для існування інституту прокуратури як структури, що наділена комплексною функціональністю. Реформування органів прокуратури України, тобто її наближення до демократичних зарубіжних державних інституцій, не може ігнорувати наявних місцевих умов і має здійснюватись у спосіб, за формою і методами, які є закономірними і плановірними.

Становление политической, социальной и экономической стабильности в государстве является основанием для существования института прокуратуры в качестве структуры, наделенной комплексной функциональностью. Реформирование органов прокуратуры Украины, то есть ее приближение к демократическим зарубежным государственным институтам, не может игнорировать местных условий и должно осуществляться способом, по форме и методам, которые являются закономерными и планомерными.

The formation of the political, social and economic stability in the country is the basis for the institute prosecution as structures endowed with complex functionality. Reform of the Procuracy of Ukraine, referring to its approach to democratic foreign public institutions can not ignore existing local conditions and should be done in a way in shape and by methods that are natural and planned.

Надійшла 13 серпня 2013 р.

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ДІЯЛЬНОСТІ СУБ'ЄКТІВ ОХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ТА ШЛЯХИ ЙОГО ВДОСКОНАЛЕННЯ

Наукові праці МАУП, 2012, вип. 3(38), с. 105—109

З аналізу стану правового регулювання суб'єктів охоронної діяльності стає зрозумілим, що в чинному законодавстві міститься цілий ряд протиріч і неузгодженостей щодо компетенції, підстав, умов і порядку застосування фізичної сили, спеціальних, технічних засобів і вогнепальної зброї, а також здійснення контролю за діяльністю її суб'єктів. Природно, цікавими є напрями вдосконалення правових засад для забезпечення ефективної діяльності недержавних охоронних структур.

В Україні має місце тенденція щодо заострення ситуації на ринку надання охоронних послуг. Цьому сприяє відсутність у чинному законодавстві чітких критеріїв для розмежування об'єктів охорони між суб'єктами охоронної діяльності. Більше того, наділення суб'єктів державної охорони правом займатися комерційною діяльністю з використанням при цьому адміністративного ресурсу, тобто, по суті, бути одним із суб'єктів ринку охоронних структур, призводить до негативних наслідків. На практиці це спричиняє конфлікти, непорозуміння та судові тяганини, що, в кінцевому рахунку, негативно впливає на забезпечення охорони й безпеки значної кількості фізичних і юридичних осіб та їх власності. У свою чергу, конфліктні ситуації в охоронній сфері створюють труднощі для здійснення державного контролю, породжують корупцію, що, зрештою, не сприяє цілям, для досягнення яких і створені охоронні організаційні структури різних форм власності.

Охоронна діяльність є специфічним та особливим видом діяльності, яка пов'язана з ризиком для життя не тільки для самих працівників охорони, а й для оточуючих. При її здійсненні необхідна певна спеціалізація і відповідний рівень підготовки фахівців, без яких протидіяти кваліфікованим злочинним по-

сяганням на життя підприємців та їхню власність неможливо. Внаслідок певної специфіки, охоронна діяльність виправдано викликає підвищену увагу законодавця та керівників правоохоронних органів. Це приводить до встановлення підвищених вимог до суб'єктів цього виду діяльності, особливо недержавної форми власності та жорсткої правової регламентації її організації і здійснення.

Охоронна діяльність в Україні потребує вдосконалення правового регулювання. У чинному законодавстві міститься цілий ряд протиріч і неузгодженостей, які стосуються компетенції, підстав, умов і порядку застосування фізичної сили, спеціальних, технічних засобів та вогнепальної зброї, а також здійснення контролю за суб'єктами охоронної діяльності.

Нормативно-правова неврегульованість дає можливість розвитку недобросовісної конкуренції. Прийнятий Закон України "Про охоронну діяльність" [1] мав на меті подолати правову прогалину в сфері її законодавчого регулювання і закріпити правові форми господарювання на засадах конкурентоспроможності цієї сфері. Прийняття цього закону було обумовлено необхідністю законодавчого забезпечення охоронної діяльності на підставі положень Конституції України [2],

у тому числі щодо рівноправного розвитку всіх форм власності та захисту конкуренції на ринку надання охоронних послуг. Цей Закон мав закласти ядро правової основи охоронного законодавства і бути засадничим законом щодо всіх інших законів, які регулюють окремі види охоронної діяльності.

Розробка й ухвалення Закону України “Про охоронну діяльність” мала сприяти визначенню поняття “охоронної діяльності”, її правових засад, цілей, завдань, принципів, видів, а також кола суб’єктів, які її здійснюють, їх повноважень. Також передбачалася значна робота із приведення у відповідність до його положень галузевих законів, що регулюють окремі види охоронної діяльності, закріпити в них специфіку кожного виду охорони та підготувати низку нових законів.

Необхідно було б внести зміни до Положення “Про Державну службу охорони при Міністерстві внутрішніх справ”, затверджене Постановою Кабінету Міністрів України “Про заходи щодо вдосконалення охорони об’єктів державної та іншої власності” від 10 серпня 1993 р. № 615 [3]. Це стосується саме тієї її частини, яка надає відомчій охороні право здійснювати на договірній основі охорону об’єктів іншої, поряд з державною, форм власності.

На жаль, і до сьогодні чіткі критерії для віднесення об’єктів інших форм власності до об’єктів захисту з боку державної служби охорони відсутні. Це створює об’єктивні передумови для появи на ринку охоронних послуг ще одного суб’єкта в особі відповідних державних органів із усіма негативними наслідками. Так, по-перше, у чинному законодавстві таке поняття, як “міліція охорони ДСО”, відсутнє. Тому, відповідно до Закону “Про міліцію” [4], співробітники ДСО жодного відношення до міліції мати не можуть. По-друге, на сьогодні відсутній будь-який документ, що регламентує включення структурного підрозділу міліції — “міліцію охорони” — до складу заснованої МВС комерційної організації ДСО. На порушення чинного законодавства, ДСО віднесена до державних установ, що здійснюють некомерційну гос-

подарську діяльність. Разом з тим, метою її господарської діяльності з надання охоронних послуг і є отримання прибутку.

Слід зазначити, що зміст правового регулювання діяльності Державної служби охорони визначається повнотою та внутрішньою узгодженістю правових норм. При цьому повнота розглядається у двох аспектах. Перший — пов’язаний з повнотою охоплення правовим регулюванням тих чи інших службових відносин. Другий — характеризує повноту правових актів, обсяг і комплексність їх змісту. У зв’язку з цим, важливі питання організації та функціонування Державної служби охорони при МВС України мають бути закріплені у новому Положенні про неї. Чітке визначення статусу ДСО, його точне визначення та однозначне розуміння дасть можливість демонополізувати ринок охоронних послуг.

Залишення за ДСО права на створення в установленому порядку суб’єктів, і так само виступати засновником (учасником) та самим бути суб’єктом господарювання, є недоцільним. Це порушує принцип, за яким державним органам займатися підприємницькою діяльністю заборонено. Про це свідчить ст. 43 ч. 4 Господарського кодексу України [5], відповідно до положень якої здійснення підприємницької діяльності органами державної влади та органами місцевого самоврядування, діяльність яких пов’язана з організацією і виконанням заходів охорони та безпеки, а також розробкою, виробництвом, реалізацією, монтажем, профілактичним обслуговуванням, використанням, ремонтом технічних засобів охоронного призначення, яке надано ДСО ст. 5 п. 2 Положення “Про ДСО при МВС України” [3], не дозволяється.

У зв’язку з викладеним, доцільно надати ДСО функції по здійсненню охорони особливо важливих об’єктів (перелік таких об’єктів затверджений Постановою КМУ 10.08.1993 р. № 615) [6] та об’єктів підвищеної небезпеки підприємств, які мають стратегічне значення для економіки та безпеки держави (їх перелік затверджений Постановою КМУ від 26 серпня 2009 р. № 918 [7]), і, таким чином, розме-

жувати сферу діяльності суб'єктів державної і недержавної охорони.

Аналіз нормативно-правових актів, що регламентують охоронну діяльність в Україні, а також інших зарубіжних країн, дає підстави відзначити такі варіанти створення правових засад для діяльності суб'єктів недержавної охорони.

По-перше — правове регулювання охоронної діяльності, яка здійснюється недержавними суб'єктами, має здійснюватися виходячи з того, що вона може бути визнана лише додатковою щодо правоохоронної діяльності державних органів та однією з організаційних форм забезпечення правопорядку в суспільстві.

По-друге — правове регулювання охоронної діяльності недержавними суб'єктами має здійснюватися відповідно до концепції, положення якої повинно закріпити її як один із видів підприємницької діяльності, але в специфічній сфері.

По-третє — визначення змісту, порядку діяльності і статусу недержавних охоронних структур на основі визнання їх як “приватну поліцію”, яка покликана передусім надавати охоронні послуги фізичним і юридичним особам за допомогою недержавних сил охорони.

При наданні підрозділами ДСО платних послуг по охороні власності та громадян, вони фактично стають суб'єктами підприємницької діяльності з надання таких послуг. Враховуючи, що співробітники ДСО носять міліцейську форму, то питання рівня озброєності її підрозділів розглядається в загальному розрізі озброєності охоронних підприємств. Чинне законодавство України не забороняє суб'єктам державної охорони для виконання покладених на них завдань, у тому числі і для здійснення договірної діяльності з надання охоронних послуг, застосовувати вогнепальну зброю, спеціальні засоби, а також засоби індивідуального захисту, активної оборони та фізичного впливу. Разом з тим, підрозділи ДСО не є спеціальними органами, яким надано право носіння та застосування вогнепальної зброї.

Не відповідає Конституції України і норма Постанови Верховної Ради України “Про

право власності на окремі види майна” від 17.06.92 р. № 2471-XII [8]. Постановою встановлюється перелік видів майна, яке не може бути у власності громадян та юридичних осіб недержавної форми власності. Це стосується права власності на засоби індивідуального захисту, у тому числі шоломи та бронежилети. Така позиція виходить із конституційної норми про право кожного на захист свого життя та здоров'я, життя та здоров'я інших осіб від протиправних посягань.

Включення зазначених засобів індивідуального захисту до переліку видів майна, яке не може бути у власності громадян, є невинуватим. По-перше, ці засоби не можуть відігравати активну роль, а лише пасивну функцію захисту людини та юридичних осіб. По-друге, поділ юридичних осіб щодо можливості мати такі засоби самозахисту за формою власності не відповідає букві і духу Конституції України.

Доцільно законодавчо визначити види спеціальних засобів індивідуального захисту (шоломи, бронежилети) та активної оборони (гумові кийки, наручники, електрошокові пристрої) і порядок їх набуття недержавними суб'єктами, які здійснюють охоронну діяльність. Адже на сьогодні суб'єкти охоронної діяльності, які є юридичними особами, можливості та права їх набувати для виконання своїх обов'язків не мають.

В Україні вже тривалий час точиться дискусія про необхідність прийняття Закону “Про зброю” [9]. Саме його положеннями можна було б дозволити громадянам та охоронним підприємствам України мати короткоствольну вогнепальну зброю. Цей захід значно посилив би можливості кожного громадянина захистити себе від протиправних посягань. Щодо охоронних підприємств, то суб'єктів підприємницької діяльності, які надають послуги з охорони власності, та громадян необхідно поставити у рівні умови на ринку охоронних послуг з тими суб'єктами, які вже мають право на застосування вогнепальної зброї.

У багатьох державах законодавством це дозволено. Так, наприклад, це стосується та-

ких країн, як США, Бельгія, Німеччина, Литва, Російська Федерація та цілий ряд інших. Тому зтягування розгляду та прийняття Верховною Радою України Закону України “Про зброю” щодо забезпечення особистої безпеки працівників недержавних охоронних структур та створення рівних конкурентних умов для всіх суб’єктів ринку охоронних послуг є не виправданим.

На сьогодні у Верховній Раді України на розгляді проекти законів України “Про зброю” № 3069 від 22.08.2008 р. [9] та “Про обіг зброї невійськового призначення” № 2105 від 09.02.2009 р. [10]. Проте, коли їх розглядатимуть, поки що невідомо. Але навіть ці законопроекти не можуть стати засобом повного розв’язання проблеми. Подолання прогалин і недоліків законодавства у сфері охорони вбачається передусім у необхідності мати чітку концептуальну основу, покликану забезпечити підготовку взаємопов’язаних єдиною ідеєю пакету законів.

Комплексний, цілісний підхід до розв’язання проблеми вимагає настільки ж цілісної законодавчої політики, в якій закони, що регулюють охоронну діяльність, мають ґрунтуватися на єдиній концептуальній основі та бути пов’язаними між собою єдиним методологічним підходом. Інакше кажучи, має бути, нарешті, побудована сувора ієрархічна система розробки законодавства у сфері охорони, яка б передбачала спочатку прийняття інституціональних законів, що закладають принципи охоронної діяльності, а потім — галузевих, які повинні регулювати окремі види охорони [11].

Тому правове регулювання охоронної діяльності в Україні потребує єдиної концепції державної політики формування і функціонування конкурентоспроможного ринку цього виду послуг. У її розробці повинні взяти участь всі зацікавлені сторони — охоронні структури всіх форм власності і МВС рівною мірою. На заключному етапі, необхідно вирішити на законодавчому рівні питання про дозвіл на застосування зброї для здійснення охоронної діяльності недержавними охоронними структурами.

Література

1. Закон України “Про охоронну діяльність” // ВР України; 22.03.2012 № 4616-VI. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/4616-17>
2. Конституція України // ВР України; Конституція, 28.06.1996 № 254к/96-ВР. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>
3. Постанова Кабінету Міністрів України “Про заходи щодо вдосконалення охорони об’єктів державної та інших форм власності” від 10 серпня 1993 р. № 615 // Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. — 8 січня 2009. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/615-93-%D0%BF>
4. Закон України “Про міліцію” // ВР УРСР; Закон від 20.12.1990 № 565-XII ВР. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/565-12>
5. Господарський кодекс України, Верховна Рада України; Кодекс України, Закон, Кодекс від 16.01.2003 № 436-IV. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/436-15>
6. Про внесення змін до постанови Кабінету Міністрів України від 10 серпня 1993 р. № 615 Кабінет Міністрів України; Постанова, Перелік від 26.08.2009 № 918. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/918-2009-п>
7. Наказ Міністерства внутрішніх справ України “Про затвердження Ліцензійних умов провадження господарської діяльності з надання послуг, пов’язаних з охороною державної та іншої власності, надання послуг з охорони громадян” від 1 грудня 2009 р. № 505 (зареєстровано в Міністерстві юстиції України 25 грудня 2009 р. за № 1248/17264) // Офіційний веб-сайт Верховної Ради України 3 лютого 2009. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z1248-09>
8. Постанови Верховної Ради України “Про право власності на окремі види майна” від 17.06.92 р. № 2471-XII. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2471-12>
9. Проект Закону України “Про зброю” № 3069 від 22.08.2008 р. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/JF2D9001.html
10. Проект Закону України “Про обіг зброї невійськового призначення” № 2105 від 09.02.2009 р. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/JF1MН001.html
11. Шестаков В. И. Концепция правового регулирования охранной деятельности в Российской Федерации // Хранитель. — 2008. — № 22.

Комплексний, цілісний підхід до розв'язання проблеми вимагає настільки ж цілісної законодавчої політики, завдяки якій закони, що регулюють охоронну діяльність, мають ґрунтуватися на єдиній концептуальній основі та бути пов'язаними між собою єдиним методологічним підходом, у межах якого утвориться суворі ієрархічна система розробки законодавства у сфері охорони, що передбачатиме прийняття першочергових інституціональних законів, де будуть закладені принципи охоронної діяльності, а далі — галузевих, спрямованих на врегулювання окремих видів охоронної діяльності.

Комплексный, целостный подход к решению проблемы требует столь же целостной законодательной политики, благодаря которой законы, регулирующие охранную деятельность, должны базироваться на единой концептуальной основе и быть связанными между собой единым методологическим подходом, в рамках которого образуется строгая иерархическая система разработки законодательства в сфере охраны, предусматривающая принятие первоочередных институциональных законов, где будут заложены принципы охранной деятельности, а затем — отраслевых, направленных на урегулирование отдельных видов охранной деятельности.

An integrated, holistic approach to solving the problem requires an equally coherent legislative policy by which laws governing security activity must be based on a single conceptual framework and be bound by a common methodological approach, the foundation of which formed a strict hierarchical system development legislation health, which include taking immediate institutional laws, which will be laid down the principles of security, and after that — industry aimed at resolving certain types of security activities.

Надійшла 12 серпня 2013 р.

СПІВВІДНОШЕННЯ ПРАВА ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ ТА ПРАВА ВЛАСНОСТІ: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ

Наукові праці МАУП, 2012, вип. 3(38), с. 110—115

З підвищенням значущості інформації інтелектуальна власність стала стверджуватися як один з найважливіших інтелектуальних ресурсів господарської діяльності суспільства. Завдяки бурхливому розвитку наукової, технічної і художньої творчості, інтернаціоналізації господарських зв'язків, інтелектуальна власність стала таким самим об'єктом права власності, як і засоби виробництва.

До проблем інтелектуальної власності зверталися здебільшого фахівці з цивільного права, такі як: О. А. Підпригора, О. О. Підпригора, О. М. Мельник, С. М. Клейменова, І. Р. Калаур, В. Г. Олюха, О. С. Кравченко, О. М. Пастухов та ін. Представники науки адміністративного права і процесу також вивчали проблеми інтелектуальної власності, наприклад Г. В. Корчевний та Н. П. Дригаль. Проблемам правового регулювання господарсько-договірних відносин в Україні присвячена праця О. А. Беяневича “Господарський договір та способи його укладання”. Проте, навчальна література з господарського права, в основному, не містить жодної інформації щодо інтелектуальної власності, наприклад, — це підручники з “Господарського права” О. М. Віника, В. С. Щербини та Л. А. Жука. До того ж, автори наукової та навчальної літератури з інтелектуальної власності здебільшого є представниками науки цивільного права. Тому помітних зрушень у вдосконаленні господарсько-правового регулювання інтелектуальної діяльності в Україні немає. Таким чином, проблема, що розглядається, є актуальною та потребує детального дослідження, особливо нині в період зміни системи адміністративно-правового управління на принципово новий вид державного впливу на господарську діяльність.

На сьогодні в науковій літературі містяться розходження в юридичній оцінці правомочностей “права власності”, “виключних прав”, “права інтелектуальної власності”. Висловлюються думки про те, зазначає авторський колектив навчального посібника “Право інтелектуальної власності” [1, 15], що право інтелектуальної власності — це умовна назва, оскільки це не право власності, а лише виключне право на використання результату творчої діяльності. З таким твердженням важко погодитися. По-перше, таким визначенням права автора насправді дуже звужені. Навіть Положення про відкриття, винаходи і раціоналізаторські пропозиції в СРСР 1973 р. визнавало за винахідниками право на розпоряджання (п. 23 Положення). Відповідно до наведеної точки зору винахідник (чи будь-який інший автор) такого права на розпоряджання не має.

Ст. 419. Цивільного Кодексу України [2] визначає співвідношення права інтелектуальної власності та права власності. А саме, право інтелектуальної власності та право власності на річ не залежать одне від одного. Перехід права на об'єкт інтелектуальної власності не означає переходу права власності на річ. Перехід права власності на річ не означає переходу права на об'єкт інтелектуальної власності. Ці положення знайшли відо-

браження лише у цивільному законодавстві. Тому, вважаємо за доцільне порівняти право інтелектуальної власності і право власності з позиції господарського права.

Право інтелектуальної власності — це сукупність правових норм, що регулюють суспільні відносини, які виникають з приводу створення, оформлення, використання й охорони результатів інтелектуальної діяльності. Право власності — це право суб'єкта на володіння, користування і розпорядження належним йому майном. Зміст права інтелектуальної власності залежить від об'єкта власності. Особливість об'єкта інтелектуальної власності полягає в тому, що він має здатність до тиражування і його копією можуть володіти треті особи від імені власника цього результату. Крім того, володіння може бути володінням фактичного володільця чи власника і похідне володіння, що здійснюється третіми особами від імені власника.

Результати технічної творчості перебувають у виключному володінні їх творців до їх кваліфікації відповідним державним органом в Україні. Після кваліфікації пропозиції як результату інтелектуальної діяльності складається патентний опис цього результату, який стає загальнодоступним. Описом може володіти будь-яка особа — це також буде похідне володіння сутністю технічного рішення. При цьому володіти рішенням можна, а використовувати — лише з дозволу автора чи його правонаступників.

Проте і серед технічних рішень є такі, якими володіє виключно сам його автор, наприклад секрети виробництва (ноу-хау). Вони являють собою знання та досвід науково-технічного, господарського, виробничого, організаційного, фінансового та іншого характеру, що, як правило, не є загальновідомими і придатними для використання у будь-якій сфері діяльності. Згідно зі ст. 505 Цивільного Кодексу України [2] комерційною таємницею є інформація, яка є секретною в тому розумінні, що вона в цілому чи в певній формі та сукупності її складових є невідомою та не є легкодоступною для осіб, які зазвичай мають справу з видом інформації, до якого вона нале-

жить, у зв'язку з цим має комерційну цінність та була предметом адекватних існуючим обставинам заходів щодо збереження її секретності, вжитих особою, яка законно контролює цю інформацію. Комерційною таємницею можуть бути відомості технічного, організаційного, комерційного, виробничого та іншого характеру, за винятком тих, які, відповідно до закону, не можуть бути віднесені до комерційної таємниці. Ноу-хау не є загальновідомим, зазначає О. А. Чобіт, якщо зміст його не розкритий для невизначеного кола осіб настільки, що існує можливість його самостійного використання [3, 14–15]. Тобто володільцем ноу-хау є завжди сам автор, який може передавати його третім особам і тоді вони здійснюють володіння від імені автора.

Творами науки, літератури і мистецтва до їх оприлюднення володіння здійснюється авторами. Після опублікування твору чи оприлюднення право володіння на копії переходить до невизначеного кола інших осіб, проте — це володіння похідне. Воно виникає внаслідок видачі дозволу автором чи його правонаступником на опублікування чи інше доведення твору до широкого загалу. Ст. 3 Закону України “Про авторське право і суміжні права” [4] закріплює перелік видів виконавської діяльності. Крім того, у декларації ВОІВ [5] вживається термін “володіння авторським правом”. У ній стверджується, що володільцем авторського права на твір, принаймні з початку його створення, є його творець, тобто автор твору.

Таким чином, результати інтелектуальної діяльності можуть знаходитися у фактичному володінні їх творців. Вони зберігають за собою володіння навіть тоді, коли його результат переходить до третіх осіб.

Право користування об'єктами права інтелектуальної власності полягає в тому, що суб'єкт цього права має законну підставу вилучати із належного йому результату інтелектуальної діяльності всі корисні якості. Отже, право користування належить власнику цього об'єкта чи його правонаступникам.

Використання винаходу та інших результатів технічної творчої діяльності здійсню-

ється, зазвичай, шляхом упровадження їх у виробничу діяльність. Внаслідок такого впровадження, з одного боку, ефективність діяльності господарюючого суб'єкта зростає, а з другого, воно приносить прибуток власнику зазначеного результату. Тобто результати технічної творчості можуть використовувати або самі їх автори, або спадкоємці, або ж за ліцензією автора інші особи. Крім того, автор твору чи його правонаступники можуть також видавати дозвіл — ліцензію на використання зазначених творів іншими особами шляхом випуску в світ, розмноження.

Способи використання об'єктів інтелектуальної власності залежать від характеру об'єкта та доцільності. Так, згідно зі ст. 15 Закону України “Про авторське право і суміжні права” [4] автору або іншій особі, яка має авторське право, належать виключні права на використання твору в будь-якій формі і будь-яким способом. Закон України “Про авторське право і суміжні права” передбачає широке коло об'єктів літературної і художньої творчості, зумовлює різноманітність способів їх використання, а отже й широкий перелік способів, якими можна використати результати авторського права. Істотне значення для визначення способу використання об'єкта інтелектуальної діяльності є доцільність його використання та ефективність. Адже ряд результатів технічної творчості не застосовується через недоцільність використання у господарській діяльності.

Використання результатів інтелектуальної діяльності здійснюється, як правило, на платній основі. Користувач має сплатити власнику результату певну винагороду. Ця особливість належить не лише до права інтелектуальної власності. Адже об'єкти звичайного права власності за загальним правилом передаються іншим особам у користування за плату. Особливість використання результатів інтелектуальної діяльності, яка не властива об'єктам звичайного права власності, полягає в тому, що результат творчості може бути використаний лише за дозволом його творця чи правонаступника. Хоча чинне законодавство і передбачає ряд випадків, коли

використовувати результат інтелектуальної діяльності можна без дозволу його власника (вільне використання), а також допускає примусове ліцензування об'єктів інтелектуальної діяльності.

Таким чином, право використання результату інтелектуальної діяльності є найширшою правомочністю суб'єкта права власності загалом і суб'єкта права інтелектуальної власності зокрема. На нашу думку, правомочність суб'єкта власності, як право використання об'єкта на свій розсуд, нічим не відрізняється від правомочності суб'єкта права інтелектуальної власності. Через використання власник об'єкта інтелектуальної власності одержує очікувані ним плату, прибуток тощо. Правомочності володіння і користування часто передаються власником іншим особам, які здійснюють зазначені правомочності від імені власника.

Право розпорядження — це правомочність, яка, на нашу думку, властива праву інтелектуальної власності. Правом розпорядження в суб'єктивному розумінні є закріплена в нормах права можливість визначити юридичну чи фактичну частку майна. Право розпорядження суб'єкта права інтелектуальної власності полягає в тому, що він визначає правову частку результату своєї творчості.

Право розпорядження реалізується шляхом припинення або обмеження належного власнику права власності, яке він може передати. А саме, своє право власності на майно, у тому числі і на об'єкти інтелектуальної власності, власник може продати, подарувати іншим особам. Крім того, відповідно до ст. 401–405 ЦК України [2] діяльність власника може бути обмежено або припинено, або власника можуть зобов'язати допустити обмежене користування його майном іншими особами. Але це припинення чи обмеження примусове, воно може бути вчинене і самим власником. Власник може сам встановити сервітут на користь іншої особи, чим обмежує своє право власності. Наприклад, ст. 30 Закону України “Про охорону прав на винаходи і корисні моделі” [6] закріплює примусове відчуження прав на винахід (корисну

модель). Право розпорядження майном власник може також передавати іншим особам. Проте, право розпорядження за загальним правилом здійснює особисто власник, хоча чинне законодавство передбачає винятки, коли розпорядження майном здійснюють інші особи, які стосуються також і права інтелектуальної власності.

Власник результатів інтелектуальної власності також може вчиняти будь-які правочини, спрямовані на розпорядження об'єктом права власності. Так, відповідно до ст. 28 Закону України “Про охорону прав на винаходи і корисні моделі” [6] власник патенту може передавати на підставі договору право власності на винахід (корисну модель) будь-якій особі, яка стає його правонаступником.

Крім того, ст. 16 Закону України “Про охорону прав на знаки для товарів і послуг” [7] встановлює, що свідоцтво надає його власнику право використовувати знак та інші права, визначені цим Законом. Ст. 15 Закону України “Про авторське право і суміжні права” [4] передбачає, що володілець виключного права може ним розпорядитися на свій розсуд. Проведений аналіз законодавчих актів про інтелектуальну власність свідчить, що вони містять норми, за якими патентовласники наділені такою правомочністю, як право розпорядження.

Отже, суб'єкту права інтелектуальної власності, як і будь-якому власнику, надається право вчиняти будь-які правові угоди на відчуження належного йому результату. Суб'єкт права інтелектуальної власності користується такою самою правомочністю розпоряджатися об'єктом інтелектуальної власності, як і будь-який інший суб'єкт права власності.

Таким чином, у змісті правомочностей володіння, користування, розпорядження суб'єкта права власності і суб'єкта права інтелектуальної власності принципової різниці немає. Суб'єктивне право інтелектуальної власності — це право суб'єкта на володіння, користування і розпорядження належним йому результатом інтелектуальної діяльності. Тому в законодавстві України про

інтелектуальну власність доцільно закріпити право власності не лише на об'єкти науково-технічної творчості, а й на решту результатів інтелектуальної діяльності, адже така розбіжність неприпустима.

Проте, між цими двома видами права власності існує чимало істотних відмінностей, зазначає авторський колектив навчального посібника “Право інтелектуальної власності” [1, 13–14]. Право власності, як правило, не обмежене будь-яким строком, а право інтелектуальної власності встановлюється лише на певний строк. На окремі об'єкти (винаходи, корисні моделі, промислові зразки тощо) правова охорона встановлюється лише після кваліфікації пропозиції як винаходу чи іншого об'єкта та його державної реєстрації, а встановлення звичайного права власності на матеріальний об'єкт спеціальної кваліфікації не потребує. Найістотніша відмінність між зазначеними правами власності полягає в тому, що звичайне право власності встановлюється на матеріальні об'єкти — предмети навколишнього середовища. Об'єктами права інтелектуальної власності можуть бути лише нематеріальні об'єкти — речі, які в римському приватному праві називались безтілесними. Зазначені об'єкти можуть стати інтелектуальною власністю лише за умови, якщо вони здатні матеріалізуватись, втілитись у матеріальних носіях. Істотною відмінністю права інтелектуальної власності від звичайного права власності є здатність об'єкта інтелектуальної власності до тиражування, чого не можна сказати про матеріальні об'єкти власності.

Інтелектуальна власність потребує спеціального регулювання враховуючи її нематеріальний характер. Як правильно зазначається у навчальному посібнику “Інтелектуальна власність” [8, 9–10], інтелектуальна власність має свою істотну специфіку, що полягає в нематеріальній природі об'єктів права інтелектуальної власності, творчому характері праці щодо їх створення, тобто це інститут власності на нематеріальні блага його суб'єктів. І тут не зовсім застосовна класична тріада правомочностей власника, що

здійснює звичайні майнові права, оскільки, відчужуючи, наприклад, об'єкт своєї інтелектуальної власності, його творець не позбавляється тим самим усяких прав на нього, а набувач не одержує можливості за своїм розсудом змінювати цей об'єкт і взагалі вважати його винятково своїм. Тим більше, що у власність інших осіб переходять, як правило, не об'єкти права інтелектуальної власності, а матеріальні носії науково-технічних ідей і художніх образів (конкретні картини, видання, технічна документація).

Права авторів, винахідників та інших мають бути визнані правами *sui generis*, зазначає О. П. Сергєєв [9, 13–14], тобто правами особливого роду, які перебувають поза класичним поділом цивільних прав на речові, зобов'язальні та особисті. Так, один із творців цієї теорії, бельгійський юрист Пікард, писав, що права на винахід, промисловий зразок, товарний знак, фірмове найменування та інше становлять особливу інтелектуальну власність і право на неї істотно відрізняється від права власності на речі.

Справді, існує поняття безстроковості дії особистих немайнових прав, тобто права творця результату інтелектуальної діяльності на авторство, ім'я та інше, проте не є безстроковим право на обнародування і право на відкликання. Право власності, по суті, є безстроковим і не залежить від територіальних обмежень. Права творців з моменту створення результатів інтелектуальної діяльності не залежать від обмежень у часі та просторі. Проте лише майнові права є обігоздатними, а особисті немайнові — ні. Тож вони не можуть охоплюватися терміном “власність”. Це радше належність, що відображає якісну характеристику особи, професійну чи фахову кваліфікацію та ін.

Право інтелектуальної власності, зазначає авторський колектив навчального посібника “Право інтелектуальної власності” [1, 14], — це право володіння, користування і розпоряджання результатом інтелектуальної діяльності на свій розсуд. Противники цього поняття зазвичай вважають, що неправильно ототожнювати правовий ре-

жим матеріальних речей і нематеріальних об'єктів, яким, по суті, є результати інтелектуальної діяльності.

Таким чином, заслуговує на підтримку точка зору науковців, які наполягають на подвійній природі права інтелектуальної власності. Адже на практиці правовий режим інтелектуальної власності відрізняється від правового режиму, який розповсюджується, наприклад, на нерухоме майно. З одного боку, творцю результату інтелектуальної діяльності належить право на його використання, яке носить виключний характер і, в принципі, може вільно передаватися іншим особам. Це право належить до майнових прав і за рядом ознак справді подібне до права власності. З другого боку, творець має сукупність особистих немайнових прав, які не можуть відчужуватися. Майнові та особисті права між собою взаємопов'язані та створюють сукупність прав інтелектуальної власності.

Література

1. *Право інтелектуальної власності України*: Навч. посіб. для студ. юрид. вузів і факультетів ун-тів / За заг. ред. О. А. Підпригорі. — К.: Юрінком Інтер, 1998. — 331 с.
2. *Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. № 435-IV // ВВР України. — 2003. — № 40—44. — Ст. 356.*
3. Чобіт О. А. Ноу-хау та договір на його передачу. Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. — Х., 1994. — 18 с.
4. Закон України “Про авторське право і суміжні права” від 23 грудня 1993 р. № 3792-XII // ВВР України. — 1994. — № 13. — Ст. 64.
5. *Всесвітня декларація з інтелектуальної власності // Интеллектуальная собственность. Авторское право и смежные права. — 2002. — № 4. — С. 14—18.*
6. Закон України “Про охорону прав на винаходи і корисні моделі” від 15 грудня 1993 р. // ВВР України. — 1994. — № 7. — Ст. 32.
7. Закон України “Про охорону прав на знаки для товарів і послуг” від 15 грудня 1993 р. // ВВР України. — 1994. — № 7. — Ст. 26.
8. *Інтелектуальна власність*: Навч. посіб. для студ. усіх спеціальностей денної та заочної форм навчання. У 2-х ч. Ч. 1 / За заг. ред. В. Б. Юскаєва. — Суми: Вид-во СумДУ, 2009. — 158 с.
9. Сергєєв О. П. *Право інтелектуальної власності у Російській Федерації*: Підруч. — М.: Теис, 1996. — 704 с.

Порівняльний аналіз права інтелектуальної власності і права власності з позиції господарського права доводить, що інтелектуальна власність і власність перебувають у процесі постійного розвитку й удосконалення. Майнові та особисті права між собою взаємопов'язані та створюють сукупність прав інтелектуальної власності.

Сравнительный анализ права интеллектуальной собственности и права собственности с позиции хозяйственного права доказывает, что интеллектуальная собственность и собственность находятся в процессе постоянного развития и совершенствования. Имущественные и личные права между собой взаимосвязаны и создают совокупность прав интеллектуальной собственности.

Comparative analysis of intellectual property rights and property rights from the perspective of economic law shows that intellectual property and ownership in the process of continuous development and improvement. Property and personal rights are interrelated with each other and create a set of intellectual property rights.

Надійшла 25 липня 2013 р.

СПІВВІДНОШЕННЯ ЛЕГІТИМНОСТІ ТА СТАБІЛЬНОСТІ ПУБЛІЧНОЇ ВЛАДИ В СУЧАСНІЙ ДЕРЖАВНО-ПРАВОВІЙ НАУЦІ

Наукові праці МАУП, 2013, вип. 3(38), с. 116—120

Дослідження кореляції між процесами легітимації державної влади, рівнем її легітимності й стабільністю її організації та функціонування звертається до сучасних державно-правових теорій, у яких фактор легітимності розглядається як одна з головних умов стабілізації публічної влади та налагодження ефективних зв'язків між державою і громадянським суспільством. Розглядається ситуація, що виникла у зв'язку з поширенням травматичної зброї.

Серед сучасних теоретиків, які вперше піддали змістовному державно-правовому аналізу проблему співвідношення легітимності та стабільності як публічної влади, так і системи державної влади в цілому, передусім потрібно відзначити ім'я американського дослідника С. М. Ліпсета. Про вплив його праці “Політична людина”, яка вперше побачила світ у 1959 р., і після цього багато разів перевидавалась, свідчить бодай те, що К. Стром охарактеризував її як ключову, де досліджено всю сукупність передумов формування й розвитку демократичних державно-правових режимів [1, 27]. Справді, розробляючи власну модель функціонування демократичних державно-правових режимів, а також властивих для них процесів, С. М. Ліпсет зазначав, що двома ключовими поняттями, поза якими в жодному разі не можна говорити про настання стабільності, є легітимність та ефективність [2, 64]. Саме це і стало тим основним теоретико-методологічним поштовхом, який змусив його докладно розробляти питання співвідношення легітимності та стабільності публічної влади.

Однак, приступаючи до критичного аналізу теорії С. М. Ліпсета, а також усіх тих імплікацій, що в ній містяться, потрібно зробити кілька важливих уточнень. По-перше,

в ході нашого дослідження ми насамперед звертатимемось до демократичних систем державної влади, які визначаються різним ступенем як демократизму, так і стабільності. У цьому плані, не можна не погодитись з тезою О. Гребіневич, яка відзначає певну яскраво виражену специфіку процесів легітимації в суспільствах з демократичними державно-правовими режимами [3, 99—126]. По-друге, у разі звернення до недемократичних державно-правових режимів, можна засвідчити те, що змінюється не лише характер та джерела легітимності, але і той сенс, що вкладається в поняття “стабільність”. У цьому плані, як зазначає В. Кот, у процесі демократичної легітимації формується така органічна цілісність державної та суспільної спільноти, яка здатна самостійно мобілізувати суспільні ресурси і досягати політичних цілей [4, 109]. Тому, говорячи про “стабільність демократії”, як правило, йдеться не про специфічну консервацію тієї чи іншої “демократичної еліти”, або тих чи інших інститутів, а про динамічну модель, коли до влади можуть прийти ті чи інші сили, але при цьому, з одного боку, процедура отримання влади є цілком демократичною, а з другого боку — самі ці сили не можуть змінювати або трансформувати на власний розсуд демократичні

основи організації системи державної влади. У результаті чого, як відмічає К. Касторіадіс, стабільність демократії має бути витлумачена насамперед у процесуальних, або точніше — в процедурних, термінах [5, 47–50], оскільки демократичні інститути можуть зазнавати змін. Так само може змінюватись форма правління, тип партійної системи, спосіб державного устрою, тип виборчої системи тощо. Але, попри всі ці трансформації, незмінною залишається демократична процедура. На відміну від цього, за недемократичних режимів політична спільнота формується штучними методами, коли основним інструментом конституювання певної цілісності виступає вже не право, справедливість, інтереси загального блага, а тільки політичне насилля, суть якого полягає у “пригніченні людини владою” [6, 105]. Тому цілком виправдано видається думка про те, що в умовах демократії легітимність завжди має внутрішній характер і, так би мовити, “визріває в суспільстві”, тоді як в авторитарних і тоталітарних політичних режимах легітимність практично завжди нав’язується суспільству. В результаті чого, сама ця легітимність трансформується у звичку коритися будь-яким рішенням держави без внутрішньої рефлексії щодо доцільності таких рішень. По-третє, проблема демократичної стабільності не може бути описана в термінах абсолютної підтримки державної влади чи “абсолютної легітимності”. Тобто, як зауважує С. Рябов, демократична легітимність не означає, що державну владу підтримують усі без винятку громадяни, оскільки в суспільстві завжди має бути присутня певна опозиція [7, 7]. Саме цю тезу, хоча і дещо в іншій формі, формулює російський дослідник В. Сергєєв, який пише, що демократична легітимність неможлива без існування опозиції, без тих специфічних “позицій” громадян, які не збігаються з волею більшості [8, 172].

На початкових етапах формування демократичного державно-правового режиму важливою метою є політична консолідація, яка в ідеалі має супроводжуватись максимально широкою підтримкою дій державної влади чи демократичної еліти. Але згодом

ця пряма кореляція дещо видозмінюється, оскільки демократично легітимною є не така державна влада, яку підтримують усі без винятку громадяни, а така, щодо якої можуть формуватись альтернативні точки зору при визнанні як прибічниками державної влади, так й опозицією, необхідності дотримання певних мінімальних демократичних процедур взаємодії. У цьому сенсі гранично важливо, щоб сам дискурс стабілізації не був сприйнятим як заклик до політичної уніфікації та тотального визнання легітимності державної влади. Адже, говорячи про демократичну стабільність мається на увазі не “єдність уніфікованого”, а “єдність різноманітного”. Фактично про цю специфіку демократичної легітимації пише Ю. Габермас, коли зазначає, що вона формується у вільному комунікативному просторі, у якому жоден з типів дискурсу не може заздалегідь вважатися панівним. До того ж, у випадку демократичної легітимації, як правило, йдеться про інституційну легітимацію. Тому, навіть не підтримуючи владну еліту, опозиція жодною мірою не делегітимізує державну владу, оскільки вона діє в межах існуючого інституційного поля публічної влади і використовує ті механізми впливу на публічну владу, які гарантовані політичної опозиції.

Відповідно до сформульованої С. М. Ліпсетом моделі стабільність публічної влади постає як результат оцінки двох процесів. Першим з них є оцінка ефективності державної влади. Під ефективністю маються на увазі реальні дії державної влади, а також та міра, якою вона здатна виконувати покладені на неї функції. Іншим процесом є легітимація. Її сенс полягає у тому, що державна влада має бути здатною породжувати та підтримувати віру в те, що існуючі інститути є найбільш адекватними для цієї конкретної системи державної влади і державного управління. Але незважаючи на те, що формально С. М. Ліпсет пише про два аспекти державної стабільності, насправді вони є тісно пов’язаними. Відзначаючи ці два аспекти стабільності публічної влади, С. М. Ліпсет звертає увагу на один важливий аспект. Справа у тому, що за способом свого існування ефек-

тивність та легітимність є дещо відмінними. А саме: легітимність є величиною розвитою, тоді як ефективність, як правило, розглядається в інституційному аспекті. Це означає, що легітимність у багатьох випадках залежить не лише від того, наскільки успішною є влада, а й від того, наскільки притаманне державній владі розуміння основних цінностей збігається з тим розумінням, яке сформувався на загальносуспільному рівні. Як приклад, С. М. Ліпсет наводить державно-правовий досвід існування Веймарської Республіки. Якщо керуватись лише показником ефективності її дій, то в цілому її слід визнати доволі ефективною, а отже й легітимною. Однак, у реальності, ані армія, ані аристократи, ані переважна більшість німецьких громадян не сприймали цю владу як належну.

Утім, вже на цьому етапі можна побачити, що запропонована С. М. Ліпсетом модель має певні вразливі сторони. Зокрема, наполягаючи на відносній автономності показників легітимності та ефективності, він практично унеможливає відповідь на запитання, чому в однакових умовах зменшення рівня стабільності, зниження одних показників (легітимності) приводить до якісної зміни політичної системи і сутнісної зміни політичного режиму, тоді як зниження інших показників (ефективності) можуть спричинити лише якісні (інституційні) зміни самої системи державної влади, але ніколи не приводять до сутнісної зміни державно-правового режиму. Зазначимо, що спробу чітко розмежувати ефективність та легітимність ставить під сумнів Дж. Ді Палма, який, досліджуючи демократичні транзити, демонструє, що доволі часто ці поняття дуже складно розділити [9, 144–153]. У цьому контексті маємо всі підстави для того, щоб говорити про два цілком конвертабельні поняття. Більше того, саме по собі поняття ефективності, незважаючи на свій доволі чіткий теоретичний зміст, який характеризує державну владу з погляду співвідношення витрат та результатів державно-управлінського процесу, може бути розглянуто як одна з конститuentів щодо поняття легітимності. Справді, пишучи про легітимність державної влади, С. М. Ліпсет

має на увазі насамперед емоційно-афективне ставлення до державної влади та існуючих державних інститутів. Але не можна заперечувати й того, що легітимність має в собі ще й раціональну складову. Ця раціональна складова може формуватись під впливом достатньо великої кількості чинників. Наприклад, дехто може сприймати владу як легітимну, оскільки на основі власних знань цей громадянин усвідомлює, що ця інституційна структура влади здатна якомога краще забезпечити верховенство права, пріоритет прав і свобод людини та громадянина, законність, добробут тощо. Однак не викликає сумніву, що вирішальним фактором раціональної легітимації влади є саме оцінка ефективності її діяльності. Це означає, що громадяни формують своє свідоме ставлення до державної влади та чинних політичних інститутів, спираючись на об'єктивну оцінку діяльності органів державної влади. Тому можна цілком певно твердити, що оцінка ефективності діяльності державної влади постає як один з факторів формування її раціонально легітимного образу. Зважаючи на це, можна трансформувати вихідну формулу потрібної кореляції С. М. Ліпсета (“політична стабільність – легітимність – ефективність”) до більш простої формули – “політична стабільність – легітимність”.

Найбільший рівень політичної стабільності, відповідно до цієї моделі, досягається у випадку, коли позитивна динаміка легітимності збігається з позитивною динамікою інституційної ефективності. Як приклад подібних систем публічної влади, С. М. Ліпсет називає такі країни, як США, Великобританія, Швеція та ін. Якщо порівняти системи організації державної влади та форми правління у кожній із зазначених країн, то потрібно відзначити ряд фундаментальних відмінностей між ними. Але, з погляду рівня стабільності, вони є однаковими, оскільки в них спостерігається поєднання доволі високого рівня ефективності всіх державно-правових інститутів при глибокій упевненості громадян, що саме ці інститути здатні забезпечити суспільний поступ та гарантувати добробут для максимально можливої кількості громадян.

У цьому випадку, говорячи про “стабільність” системи публічної влади, маються на увазі два аспекти. По-перше, якими б не були державно-правові конфлікти, жоден з них не ставить під сумнів доцільність та необхідність існування ряду невід’ємних від демократичного державно-правового режиму інститутів – політичних партій, вільних асоціацій, виборів, незалежних ЗМІ, незалежної судової влади, представницького законодавчого органу тощо. По-друге, незалежно від причин виникнення державно-правового конфлікту та його типу, в системі публічної влади існують механізми розв’язання подібних конфліктів не шляхом знищення однієї зі сторін конфлікту, а шляхом пошуку не тільки легального, а й легітимного рішення. Тобто стабільність системи публічної влади формується як забезпечення сталості основних державно-правових інститутів при паралельному формуванні механізмів розв’язання державно-правових конфліктів. Зрозуміло, що фактор легітимності відіграватиме в цьому процесі одну з головних ролей, оскільки як сталість державно-правових інститутів, так і механізми їх врегулювання, мають сприйматись суспільством як справедливі, належні та доцільні.

Таким чином, досліджуючи феномен легітимності державної влади, можемо обґрунтовано говорити про його безпосередній зв’язок зі стабільністю. З цього погляду, ознака легітимності державної влади водночас постає і як необхідна умова, і як одна з ознак стану стабільності публічної влади. Звісно, що відносно цієї тези може бути висловлене одне істотне зауваження. Його суть полягає у тому, наскільки справедливо та науково коректно розглядати фактор легітимності демократичної державної влади як умову стабільності в цілому? Відповідь на це запитання не може бути надана, якщо не брати до уваги тип державно-правового режиму. Для демократичних систем організації та функціонування публічної влади характерні такі властивості, як: визнання народу джерелом влади; виборність та змінюваність вищих органів державної влади, їх підзвітність виборцям; розподіл державної влади на законодавчу, виконавчу й

судову; конституційне визнання, закріплення та реальне гарантування основних особистих, економічних, політичних та інших прав і свобод людини та громадянина; захищеність особи від свавілля та беззаконня, можливість реально захищати свої права, свободи та законні інтереси від будь-яких посягань, у тому числі з боку державних органів та посадових осіб; існування ряду політичних, у тому числі й опозиційних, партій; невтручання держави в приватне життя громадян; гласність у діяльності держави [10, 102]. Тобто в умовах демократії, попри збереження розбіжності між державою та суспільством, принципово не можна говорити про їхню розірваність. Більше того, політичне життя та політичні відносини в демократичній політичній системі якраз і формуються як такі, що реалізуються не в самій державі, а між державою та суспільством. У цьому сенсі, в умовах демократії поняття “стабільність системи публічної ладі” завжди описує не лише державу і лише суспільство, взяті самі по собі, а процес їхньої взаємодії. Тому є всі підстави стверджувати не тільки про загальний вплив легітимності як специфічного феномену суспільного життя на стабільність публічної влади, а й про зв’язок між легітимністю державної влади та її стабільністю.

Отже, по-перше, ознака легітимності державної влади постає одночасно і як необхідна умова, і як одна з ознак стану стабільності системи публічної влади. По-друге, високий рівень підтримки державної влади та її політики не може бути витлумачений як певна “консервація” легітимності та нівеляція потреби у постійній легітимації державної влади. У цьому сенсі, стабільність системи публічної влади повинна тлумачитись виключно як усталеність інституційних зв’язків, цілей і цінностей державно-правового розвитку, тоді як самі еліти можуть змінювати одна одну, а отже й пріоритети державної політики. З процесуального погляду, це жодним чином не несе загрози стабільності демократичної системи публічної влади. По-третє, варто наголосити, що серед загальних механізмів забезпечення стабільності публічної влади демократичного типу двома осно-

вними виступають: механізм гарантування ефективності дій державної влади та механізм її постійної легітимації, що реалізується не тільки через відповідні форми, а й у ході повсякденної діяльності держави щодо реалізації своїх базових функцій.

Література

1. *Reexamining Democracy* / Ed. By G. Marks, L. Diamond. — London: Sage Publications, 1992.
2. *Lipset S. M. Political Man. The Social Bases of Politics* / S. M. Lipset. — Baltimore: The Johns Hopkins U.P., 1988.
3. Гребіневич О. М. Легітимативні процеси в суспільстві ліберально-демократичної культури // Філософська думка. — 2005. — № 6. — С. 99—126.
4. Кот В. С. Концептуалізація політичного со-общества // Полит. исследования. — 2006. — № 1. — С. 104—109.
5. Касторіадіс К. Демократія як процедура і як режим // Політика та етика. — К.: Укр. філос. фонд, 1999. — С. 47—50.
6. Межуев В. М. Насилие и свобода в политическом контексте // Политические исследования. — 2004. — № 3. — С. 104—113.
7. Рябов С. Г. Державна влада: проблеми авторитету й легітимності. — К.: НІСД, 1996.
8. *Новые демократии и/или новые автократии: Материалы “круглого стола”* // Полит. исследования. — 2004. — № 1. — С. 169—177.
9. *Di Palma G. To Craft Democracies. An Essay on Democratic Transitions* / G. Di Palma. — Los Angeles: University of California Press, 1990.
10. Теория государства и права / Под ред. В. К. Бабаева. — М.: Юрист, 2002.

Стабільність системи публічної влади повинна тлумачитись виключно як усталеність інституційних зв'язків, цілей і цінностей протягом державно-правового розвитку, тоді як самі еліти можуть змінювати одна одну, а отже й пріоритети державної політики.

Стабильность системы публичной власти должна истолковываться исключительно как устойчивость институциональных связей, целей и ценностей на протяжении государственно-правового развития, тогда как сами элиты могут сменять друг друга, а значит и приоритеты государственной политики.

The stability of public authorities should be interpreted exclusively as sustainability of institutional relationships, goals and values throughout state-legal development, while most elite can change each other, and thus public policy priorities.

Надійшла 12 червня 2013 р.

ПРОЕКТ ПРОГРАМИ ЛЕГАЛІЗАЦІЇ ДИСТАНЦІЙНИХ ФОРМ ЗАЙНЯТОСТІ В УКРАЇНІ

Наукові праці МАУП, 2013, вип. 3(38), с. 121–126

У зв'язку з усе більшим поширенням в Україні дистанційних форм зайнятості, виникає питання їх легалізації та соціального захисту дистанційних працівників, тому дослідження цієї теми набуває особливої теоретичної та практичної значущості.

Відповідно п. 1 ст. 5 та п. 1 ст. 6 Закону України “Про зайнятість населення” держава гарантує вільне обрання місця застосування праці та виду діяльності [1]. Оскільки держава гарантує безоплатне сприяння у працевлаштуванні, то це повинно стосуватись і дистанційного працевлаштування, яке останнім часом динамічно розвивається у зв'язку з швидким розвитком Інтернет-технологій та їх доступністю. На тлі світової економічної кризи зростає кількість осіб, які шукають собі роботу в інтернет-просторі не лише в межах України, а й за кордоном. Слід врахувати, що Україна має значний інтелектуальний потенціал, характерною рисою якого є працелюбство та наполегливість, тому українські працівники бажані на різних теренах міжнародного ринку праці.

На сьогодні дистанційна форма зайнятості відповідає потребам працівників, роботодавців і держави як учасника й регулятора соціально-трудових відносин. Разом з тим, працюючи дистанційно, багато з учасників дистанційного ринку праці залишаються “в тіні”, оскільки такий вид зайнятості, незважаючи на його широке застосування, в Україні не легалізований, не врегульований законодавчо та не адаптований до міжнародного простору.

З кожним роком кількість дистанційних працівників зростає, але ще більше — бажаних працювати дистанційно, вони станов-

лять потенціал дистанційної зайнятості. При цьому держава не отримує значних коштів у вигляді податків, але зобов'язана буде в майбутньому утримувати на мінімальній пенсії осіб, які зараз не мають легальної роботи.

Отже, зміна структури зайнятості в Україні — це реальність, факт. А легалізація дистанційних форм зайнятості є актуальною проблемою для України, оскільки для держави впровадження дистанційних форм зайнятості дасть можливість зменшити соціальне напруження, частково розв'язати проблеми з безробіттям, особливо в економічно депресивних районах, працевлаштувати незахищені верстви населення (молодь; малозабезпечені; інваліди; матері, які доглядають дітей, та ін.), сприяти самозайнятості населення, збільшити ВВП, запровадити нові інформаційно-комунікативні технології зайнятості, частково ліквідувати тіньовий сектор та ін.

Особливої актуальності цій темі додає і ситуація на ринку зайнятості України, де кількість зареєстрованих безробітних у січні лютому 2013 р. становила 691,7 тис. осіб, з них набули статус безробітного з початку року 184,9 тис. осіб, скорочення чисельності працюючих відбулося в усіх регіонах України, а станом на 1 березня 2013 р. на одну вакансію у середньому по Україні претендувало 10 осіб, які шукали роботу[2].

Питаннями нестандартної зайнятості приділяли увагу вчені І. Бородін, М. Мельничук,

С. Мороз, В. Процевський, Я. Свічкарева та ін., але оскільки ринок праці є динамічним явищем, то питання дистанційної зайнятості постійно потребують додаткової регламентації з урахуванням нових тенденцій.

Потрібна спільна робота державних органів, замовників та виконавців дистанційної роботи. Пропонуємо розглянути таку спільну роботу у вигляді проекту Програми легалізації дистанційних форм зайнятості в Україні.

Загальне завдання Проекту

Легалізація дистанційної зайнятості в Україні та забезпечення рівності прав і можливостей дистанційних працівників на відкритому ринку праці.

Проект програми легалізації дистанційних форм зайнятості в Україні

Мета Проекту

Створення системи правового врегулювання трудової діяльності громадян України, які працюють дистанційно, їх соціальний захист та виведення із тіньового сектору.

Очікуваний результат Проекту

Створення механізму дистанційної зайнятості з основним важелем регулювання — Державною службою зайнятості України.

Напрями діяльності

1. Створення при Державній службі зайнятості України інформаційно-консультаційного центру управління дистанційною зайнятістю.
2. Здійснення аналізу законодавства України з огляду на дистанційне працевлаштування та приведення його у відповідність до міжнародних стандартів.
3. Легалізація дистанційних працівників шляхом введення в українське законодавство нової категорії працівників — дистанційні працівники та законодавче урегулювання їхньої праці.
4. Налагодження співпраці між основними зацікавленими сторонами дистанційної зайнятості.
5. Розроблення **Моделі** дистанційного працевлаштування.
6. Створення **Методології** Державної служби зайнятості України щодо надання послуг з дистанційної зайнятості.

7. Проведення апробації розроблених Моделі та Методології в пілотних проектах (м. Київ).

8. Поширення Моделі та Методології в інших регіонах України.

9. Надання допомоги в організації дистанційної зайнятості та самозайнятості з інформуванням суспільства.

10. Створення системи громадського регулювання дистанційною зайнятістю.

11. Коригування політики у сфері зайнятості населення та трудової міграції з урахуванням потреб дистанційного працевлаштування.

Інформаційно-консультаційний центр управління дистанційною зайнятістю створюється при центрах зайнятості як координаційний орган сприяння зайнятості та виступає посередником між дистанційним працівником та роботодавцем і оператором у відносинах з державою зі сплати податків, безпеки та легальності.

Інформаційно-консультаційний центр управління дистанційною зайнятістю розробляє Модель та Методологію дистанційної зайнятості, до яких мають входити такі компоненти.

Модель дистанційного працевлаштування:

- 1) реєстрація дистанційних працівників, які звертаються за сприянням у працевлаштуванні;
- 2) облік роботодавців та суб'єктів господарювання, на базі яких можуть бути створені дистанційні місця роботи;
- 3) облік тих, хто надає послуги з посередництва у дистанційному працевлаштуванні в Україні та за кордоном;
- 4) взаємодія між усіма учасниками дистанційної зайнятості та регулювання в цій сфері.

Рекомендації щодо функцій Інформаційно-консультаційного центру управління дистанційною зайнятістю:

1. Установити ознаку “дистанційне робоче місце” Єдиної інформаційно-аналітичної системи (ЄІАС) в службі зайнятості України.
2. Створення інформаційного середовища (відеоінформування, форуми и т. п.) з

- вільним доступом для інформування зацікавлених осіб про вакансії, професійний відбір, професійне навчання працівників (у тому числі шляхом видачі ваучерів).
3. Розробка програми дистанційного навчання як для роботодавців, так і для дистанційних працівників.
  4. Прогнозування потреб економіки відповідно до ситуації на ринку праці та перспектив його розвитку з подальшим перерозподілом професійного навчання дистанційних працівників за секторами економіки відповідно до їх можливостей.
  5. Пошук нових форм дистанційної зайнятості.
  6. Оцінювання конкурентоспроможності дистанційного працівника.
  7. Проведення роботи зі створення на підприємствах, в установах та в організаціях нових робочих місць для дистанційної роботи.
  8. Заохочення роботодавців, які зберігають діючі та створюють нові робочі місця для дистанційної роботи, в тому числі сприяння підприємницькій діяльності для відкриття власної справи бажаючих застосовувати дистанційну роботу.
  9. Для додаткового стимулювання мотивації до застосування дистанційної зайнятості: поширити на дистанційні форми зайнятості компенсацію витрат, у тому числі реалізацію п. 1 ст. 26 Закону України “Про зайнятість населення”: *“роботодавцю, який працевлаштовує на нове робоче місце громадян відповідних категорій, та яким надано статус безробітного, за направленням територіальних органів центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері зайнятості населення та трудової міграції, строком не менше ніж на два роки щомісяця компенсуються фактичні витрати у розмірі єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування за відповідну особу за місяць, за який він сплачений”* та ін. [1].
  10. Надання професійного інформування та професійного консультування з загальних питань.
  11. Допомога дистанційникам у вирішенні питань правового і соціального захисту та інформування їх про механізм добровільної участі у загальнообов'язковому державному соціальному страхуванні.
  12. Застосовувати до дистанційної зайнятості вимоги Закону України “Про зайнятість населення” про те, що “послуги з посередництва у працевлаштуванні на роботу за кордоном надаються відповідно до заявок іноземного роботодавця (його контрагента) щодо вільних робочих місць (вакансій) і лише в межах, укладених іноземними суб'єктами господарювання зовнішньоекономічних договорів (контрактів) про надання посередницьких послуг у сфері працевлаштування з метою сприяння підписанню трудового договору (контракту найму). Обов'язковим додатком до зовнішньоекономічного договору (контракту) про надання посередницьких послуг у сфері працевлаштування за кордоном є проект трудового договору, завірений іноземним роботодавцем” [1].
  13. Підготувати та розмістити на своєму сайті інструкцію дистанційному працівнику та типові трудові договори для укладення з дистанційним працівником в електронному вигляді (для тих, хто не бажає створювати юридичну особу). Трудовим договором передбачити порядок та терміни виконання робіт, їх здавання та приймання, оплату, забезпечення потрібним обладнанням та ресурсами, компенсації витрат дистанційного працівника, детально описати суть роботи, критерії якості, указати канали зв'язку з іншими співробітниками та ін. При цьому необхідно прописати умови охорони праці, соціального захисту, медичного страхування з урахуванням умов роботи дистанційного працівника, режим його праці та відпочинку. При укладенні трудового договору в електронному вигляді документи мають на-

- даватися теж в електронному вигляді, а роботодавець зобов'язаний надсилати один екземпляр договору працівнику рекомендованим листом. Також можуть надсилатися копії наказів на прийом та звільнення.
14. Розробити уніфіковані договори для дистанційної роботи громадян України в міжнародному просторі.
  15. Створити єдину Реєстраційну базу електронних договорів на дистанційне виконання робіт із зазначенням реквізитів сторін та можливістю отримання виписок на будь-яку дату.
  16. Передбачити систему фінансових гарантій на зразок системи Escrow.com, яка виступає гарантом укладання великої угоди. Продавець і покупець укладають контракт, в якому обумовлюються умови, на яких ескроу-агент відпускає гроші на користь продавця.
  17. Придбати спеціалізовану програму для відправки звітності із сайту центру зайнятості та організувати допомогу для підключення до системи здачі електронної звітності, яка дасть можливість сформулювати для дистанційних працівників електронну звітність у вигляді файлу за єдиними затвердженими форматами в усі органи, як-то податкову, статистичну, до Пенсійного фонду, Фонду соціального страхування та ін.
  18. Для підписання звітів та інших документів дистанційним працівникам потрібно придбати електронний цифровий підпис. Тим паче набуває популярності новий вид сервісу від податкової — безкоштовна видача бажаним посилені сертифікатів відкритих ключів, а це — можливість використовувати всі переваги систем електронного звітування та повністю уникати прямих контактів з працівниками ДПСУ. Безкоштовний електронний підпис податкова видає всім бажаним безкоштовно, але потрібно і безкоштовне або пільгове обслуговування дистанційників та створення **єдиної** бази цифрових підписів.
  19. Як експеримент, здійснити запровадження комп'ютеризованої бази даних замість трудових книжок, що дасть можливість підраховувати трудовий стаж на будь-який момент часу на підставі персональних даних працівника та підтверджувати його стаж роботи шляхом отримання відповідних виписок.
  20. Створити спрощений механізм реєстрації робочих місць зі створенням єдиної бази, а не за місцем перебування платника податку.
  21. Організувати публічні інструменти консультування з дистанційної зайнятості, наприклад, онлайн-консультування, багатоканальний телефон, електронна пошта, ICQ та, відкритий для всіх бажаних, форум з пропозиціями дистанційної роботи як роботодавця, так і працівника. На сьогодні форум є одним з найефективніших способів технічної підтримки й отримання консультацій. На форумах можна знайти відповідь на типові запитання, а також поставити складні. При цьому на неякісних неправильну відповідь — негайно відреагують небайдужі учасники форуму. Готовність людей коментувати та допомагати дає можливість оперативно знаходити найоб'єктивніші способи розв'язання тих чи інших проблем. Форум це не лише база даних практичних і теоретичних знань, а й соціальне середовище, де можна відстежувати найцікавіші новини, пов'язані з дистанційною зайнятістю, та залишати свої враження від роботодавців, тут можна розміщувати офіційні прес-релізи компаній роботодавців, інформацію про підтвердження ділової репутації чи, навпаки, про сумнівні фірми.
- З найскладніших питань на форумі мають консультувати та надавати роз'яснення фахівці безпосередньо від центру зайнятості, юрисконсультанти, психологи та ін.
- Для організації дистанційної роботи працівникам можна застосовувати інтернет-додатки, такі як Skype, Google Talk, Google Docs, Gizmo Jajah, TeamWork Live, Central-

Desktop, QuickBase ActiveCollab LiveMeeting, webEx, GoToMeeting, BudgetConferencing та ін., а також віддалений доступ — TeamViewer, RDP, VPN і т. п. Зняття ж мовних бар'єрів можливе за допомогою різних електронних перекладачів.

Отже, щоб бажаючи працювати дистанційно могли вільно вливатися в систему трудових відносин, потрібно розробити механізм, який забезпечить захист прав віддалених працівників, описати відповідні правила та норми як для дистанційних працівників, так і для роботодавців, та закріпити їх юридично (в тому числі локальними нормативними актами, які будуть типовими): від укладення трудового договору, електронного підпису до електронної трудової книжки, електронної оплати, електронної звітності та інших аспектів. У всіх інших аспектах, включаючи гарантії трудового законодавства, працівник буде мати ті самі права, що й будь-який інший співробітник роботодавця.

Дистанційну зайнятість потрібно піддати комплексному правовому регулюванню з боку трудового, адміністративного та цивільного законодавства. Щоб не трапилось юридичних колізій, потрібно внести доповнення до Кодексу законів про працю України, Господарського та Цивільного кодексів України, законів України “Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття”, “Про зайнятість населення”, “Про організації роботодавців”, “Про збір та

облік єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування”, “Про соціальний діалог в Україні”, “Про професійний розвиток працівників”, “Про охорону праці” та ін.

Україна має укласти міжнародні договори для випадків, коли роботодавець і працівник є громадянами різних країн, в яких передбачити можливість компенсації ПДВ для юридичних осіб та врегулювати податок на прибуток з фізичних осіб у сфері дистанційної зайнятості. Уряди різних країн мають виробити спільні програми для врегулювання дистанційної зайнятості на законодавчому рівні з описами “прозорих” схем оподаткування.

У законодавстві Республіки Казахстан, Литовської Республіки норми, що регулюють дистанційну роботу, закріплені в Трудовому кодексі, в Греції — це Закон № 2639.

Отже, питання дистанційної зайнятості потребує ґрунтовного опрацювання.

Література

1. Закон України “Про зайнятість населення” від 05.07.2012 № 5067-VI: за станом на 20 березня 2013 р. / ВР України. — Офіц. вид. — К.: Парлам. вид-во, 2012. — 154 с.
2. Інформаційна записка про стан ринку праці та діаграми Державної служби зайнятості України. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.dcz.gov.ua/control/uk/statdatacatalog/list>

З позицій забезпечення рівності прав дистанційних працівників на ринку праці вперше надано Проект програми легалізації дистанційних форм зайнятості в Україні, який ставить питання розробки Моделі та створення Методології Державної служби зайнятості України щодо регулювання дистанційної зайнятості. Зокрема, найважливішими є наведені рекомендації щодо створення інформаційного середовища, єдиної електронної бази, електронних договорів та електронних трудових книжок. Проект програми може бути врахований при розробці та реалізації державних заходів зі зниження рівня безробіття в Україні.

С позицій обеспечения равенства прав дистанционных работников на рынке труда впервые предоставлено Проект программы легализации дистанционных форм занятости в Украине, который ставит вопросы разработки Модели и создания Методологии Государственной службы занятости Украины относительно регулирования дистанционной занятости. В частности, наиболее важны рекомендации по созданию информационной среды, единой электронной базы, электронных договоров и

электронных трудовых книжек. Проект программы может быть учтен при разработке и реализации государственных мероприятий по снижению уровня безработицы в Украине.

From positions of providing equality of rights remote workers in the labor market for the first time given the Draft Programme of legalization remote forms of employment in Ukraine, which puts the question of development Models and creation methodology of the State Employment Service of Ukraine to regulate remote employment. In particular, the most important are recommendations for creating an information field of electronic contracts and electronic work record card. Draft Programme can be taken into account in the development and implementing State programs to reduce unemployment in Ukraine.

Надійшла 26 березня 2013 р.

ЩОДО ПОНЯТТЯ ТА КЛАСИФІКАЦІЇ СУДОВИХ РІШЕНЬ, УХВАЛЕНИХ У ПИСЬМОВОМУ ПРОВАДЖЕННІ

Наукові праці МАУП, 2013, вип. 3(38), с. 127–132

Судові рішення, ухвалені у письмовому провадженні, мають як загальні для всіх актів правосуддя ознаки, так і окремі специфічні риси, які обумовлені властивостями вирішення публічно-правових спорів за такою процедурою. Це, у свою чергу, дає змогу класифікувати їх за різними підставами та детально проаналізувати характерні особливості.

Судовий розгляд справи є центральною стадією адміністративного процесу. Він являє собою сукупність процесуальних дій, які вчиняються з метою встановлення об'єктивної істини у спірних публічно-правових відносинах, що виступають предметом спору. Це складна та копітка діяльність, яка вимагає значної концентрації уваги та часу. Попри це все, судовий розгляд адміністративної справи був би марним, якби він не завершувався ухваленням процесуального акта, який би ставив крапку у вирішенні публічно-правового спору. Мається на увазі судове рішення, яке підбиває підсумок проведеної роботи щодо дослідження спірних правовідносин і захисту правомочностей суб'єктів права. За своїм змістом рішення підсумовує результат судової діяльності, воно містить відповідь суду по суті заявлених сторонами спору вимог, яка дається за допомогою використання норм права [1, 142]. У зв'язку з цим інститут судового рішення вважається одним із центральних у структурі науки адміністративного судочинства України [2, 218–219].

Проблемні аспекти судового рішення в адміністративному судочинстві розглядалися багатьма вченими, серед яких варто згадати В. Б. Авер'янова, О. М. Бандурку, Р. А. Калюжного, С. В. Ківалова, О. М. Пасенюка, М. І. Цуркана, А. Т. Комзюка, М. А. Рожкова, А. О. Селіванова, В. Б. Градового, Я. П. Си-

ницьку, Ю. С. Педька та ін. Однак зазначені науковці аналізували акти правосуддя переважно в загальному плані, не надаючи достатньої уваги питанням визначення сутності судових рішень, ухвалених у письмовому провадженні, та їх класифікації. Водночас для них характерна ціла низка специфічних рис, які обумовлені особливостями вирішення публічно-правових спорів за такою процедурою. Саме цей фактор і зумовлює необхідність проведення детального дослідження судових рішень, ухвалених у письмовому провадженні, та розроблення підстав їх класифікації.

Потрібно відзначити, що законодавством термін “судове рішення” не визначається. Натомість у юридичній літературі існує велика кількість правових дефініцій цього поняття, кожна з яких виражає мотивовану точку зору їх авторів, а тому має право на існування. У зв'язку з цим необхідно розглянути лише деякі з них, які заслуговують на найбільшу увагу.

Так, М. Цуркан і В. Перепелюк указують на те, що судове рішення – це правовий (персоніфікований) акт, прийнятий судом на основі нормативно-правових актів, який має разовий характер та є обов'язковим до виконання [3, 13]. Важливим у цьому визначенні є судження його авторів про те, що судове рішення має разовий характер. Така точка зору правників видається справедливою, оскільки

Україна належить до країн континентальної системи права, яка не визнає акти правосуддя джерелом права, у зв'язку з чим вони не можуть бути використані під час розгляду подібних за змістом справ. Саме тому рішення адміністративних судів, незалежно від того, в якому провадженні вони були ухвалені, стосуються лише тих осіб, які брали участь у справі та між якими виник публічно-правовий спір.

Змістовне визначення судового рішення надає Л. Г. Талан. Зокрема, дослідник розуміє під ним акт реалізації судової влади та форму здійснення судової юрисдикції, яким на підставі застосованої норми матеріального права розглядається справа, поновлюється законність, упорядковується та вноситься стабільність у правові відносини суб'єктів [4, 81]. Така позиція заслуговує підтримки, адже основним завданням адміністративного судочинства є захист прав та інтересів фізичних і юридичних осіб від порушень з боку суб'єктів владних повноважень. Ухвалюючи рішення у справі, суд вносить порядок у взаємовідносини, які виникли між сторонами спору, шляхом прямого визначення їхніх прав та обов'язків, відновлюючи таким чином законність. Саме тому акти правосуддя носять правопідтверджуючий характер, оскільки вони підкреслюють факт наявності або відсутності правовідносин між суб'єктами права та регламентують їх зміст.

У зв'язку з цим заслуговують на увагу погляди В. Гордєєва на природу судового рішення адміністративного суду. Так, учений розглядає його як юридичний факт, спрямований на виникнення, зміну та припинення прав та обов'язків учасників правовідносин [5, 24]. Слід зазначити, що в науковій літературі досі не склалося однозначної відповіді на це проблемне питання. Зокрема, одна група дослідників (Д. М. Чечот, Н. Б. Зейдер, А. О. Добровольський, С. О. Іванова) наголошує на тому, що судові рішення не можна вважати юридичним фактом. Свою точку зору науковці пояснюють тим, що судові рішення ґрунтуються на правовідносинах сторін, які існували до початку процесу, мали

місце до суду та незалежно від суду. Зазначену позицію не можна підтримати, оскільки судові рішення є юридичним фактом. Адже після набрання ним законної сили настають юридично важливі наслідки, які спричиняють виникнення, зміну чи припинення суспільних правовідносин. Простий приклад із практики: суд ухвалює рішення у справі, скасовуючи нормативно-правовий акт, який був прийнятий суб'єктом владних повноважень, задовольняючи у такий спосіб позовні вимоги позивача. Як наслідок, суспільні відносини, які виникли між ним і суб'єктом владних повноважень на підставі цього нормативного акта, припиняються. За цих обставин можна сміливо казати про те, що правовідносини втратили свою силу через рішення суду, яке виступає як юридичний факт. Тому слід повністю погодитися з тими дослідниками, які розглядають судові рішення як юридичний факт (О. О. Красавчиков, В. В. Гордєєв, В. Б. Градовий).

У цьому контексті заслуговує на увагу визначення Я. П. Синицької [6, 97], яка зазначила, зокрема, що “судові рішення в адміністративному судочинстві — це процесуальний акт-документ, який ґрунтується на встановлених у судовому розгляді фактах і застосуванні норм права, яким вирішується по суті адміністративна справа щодо захисту прав, свобод та інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб у сфері публічно-правових відносин від порушень з боку органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їхніх посадових і службових осіб, інших суб'єктів при здійсненні ними владних управлінських функцій на основі законодавства, в тому числі на виконання делегованих повноважень, що набирає законної сили у встановленому законом порядку та підлягає виконанню”. Однак хотілося б зауважити, що ця дефініція повною мірою висвітлює сутність не судового рішення, а одного з його видів — постанови. Про це ми робимо висновок, звертаючи увагу на поєднання словосполучень “процесуальний акт-документ..., яким вирішується по суті адміністративна справа...”. Відповідно до ч. 1

ст. 158 КАС України у формі постанови викладається судове рішення, яким суд вирішує спір по суті. Таким чином, дослідниця надала дуже змістовне визначення, проте не того поняття, яке вона мала на увазі. Зазначена дефініція має бути уточнена, інакше вона сприятиме викривленому розумінню змісту судового рішення.

Слід зауважити, що як вже зазначені, так і будь-які інші визначення розроблялися їх авторами з урахуванням відповідних ознак судового рішення. При цьому кожен дослідник брав до уваги лише ті риси, які, на його погляд, були найістотнішими. У зв'язку з цим необхідно проаналізувати думки вчених з цього приводу.

Так, В. Найфлейш виокремлює такі ознаки акта правосуддя: 1) приймається на основі нормативно-правового акта та спирається на певну норму права, тобто є законним й обґрунтованим; 2) виходить від компетентних органів держави в особі їх посадових осіб; 3) є категоричним, офіційно-владним, обов'язковим для виконання велінням, що охороняється примусовою силою держави; 4) адресований чітко визначеним суб'єктам (тобто є персоніфікованим); 5) поширює норму права на конкретну юридичну ситуацію (виключає поширення на подібні випадки), вичерпує себе однократним застосуванням, тобто розрахований на один раз; 6) має певну, встановлену законом форму документа; 7) містить чітко визначені реквізити [7, 43–44]. Я. П. Синицька, натомість, виокремлює такі риси судового рішення: “1) судовим рішенням адміністративна справа вирішується по суті; 2) це акт державної влади, який не може бути ухвалений жодним іншим органом, крім суду; 3) судові рішення – це процесуальний акт-документ, який ухвалюється в особливому порядку, визначеному законом. У законі передбачена сама назва цього акта, детально перераховані його реквізити” [6, 97].

Зазначені вище думки вчених є цікавими та ґрунтовними, однак найбільш повно ознаки судового рішення описали А. Т. Комзюк, В. М. Бевзенко та Р. С. Мельник. Зокрема, автори відзначають те, що “постанови та

ухвали адміністративних судів характеризуються такими основними особливостями: 1) виникають як наслідок публічних спорів. Рішенням адміністративного суду від імені держави усувається спір між сторонами або вирішується питання про захист прав та охоронюваних законом інтересів громадян, підприємств, установ та організацій, державних і суспільних інтересів; 2) у рішенні від імені України дається оцінка спірної вимоги чи правовідносинам та діям зацікавлених осіб; 3) постановляються виключно судовими органами на основі норм адміністративного процесуального права та ряду інших відповідних галузей права; 4) їх юридична сила, як правило, поширюється виключно на учасників спору; 5) є засобом реалізації норм матеріального права; 6) структура та порядок постановлення чітко визначені в законодавстві; 7) мають державно-владний характер, є обов'язковими для виконання всіма суб'єктами, яким вони адресовані; 8) наділені законною силою, тобто є стабільними та такими, обов'язковість виконання яких забезпечена законом; 9) є виключними, тобто неможливо повторно порушити та розглянути справу, яка вже була предметом адміністративної справи та в якій постановлено відповідне рішення; 10) мета судових рішень полягає: а) у процесуальному оформленні та фіксуванні волі суду, спрямованій на вирішення спору між сторонами; б) в охороні прав, свобод, інтересів учасників державно-суспільних відносин, безпосередньому захисті підтверджених у суді дійсних матеріальних правовідносин між сторонами і тим самим у захисті норм права, на основі яких виникли правовідносини; в) у здійсненні виховної функції правосуддя; г) у забезпеченні примусового дотримання зобов'язаними особами припису, який міститься у рішенні; 11) мають преюдиціальний характер: факти, встановлені під час розгляду адміністративної справи та закріплені постановою або ухвалою адміністративного суду, повторно в іншій справі (цивільній, кримінальній, адміністративній справі) не встановлюються. Преюдиціальність – правило, згідно з яким

суд, що виніс рішення, після того, як це рішення набуло чинності (законної сили), не має права знову встановлювати факти або правовідносини, стосовно яких воно було винесено” [8, 362].

Слід зазначити, що проаналізовані ознаки відображають сутність судових рішень, однак певною мірою вони не враховують особливостей ухвалення актів правосуддя у письмовому провадженні. У зв'язку з цим усі наведені вище риси можна назвати загальними для таких судових рішень. Стосовно ж особливих ознак актів правосуддя, ухвалених у письмовому провадженні, то, на нашу думку, до них можна віднести такі: 1) для їх ухвалення суд не виходить до нарадчої кімнати. Це пов'язано з тим, що судові засідання не проводиться, тому суду немає потреби залишати залу судових засідань, аби забезпечити таємність винесення рішення у справі. Як правило, в такому порядку публічно-правові спори вирішуються безпосередньо в робочому кабінеті судді. Якщо ж судовий розгляд здійснюється колегіально, то судді можуть збиратися в залі судових засідань. У цьому випадку рішення суду ухвалюється шляхом голосування. Ніхто із суддів не має права утриматись, а головуєчий висловлює свою думку останнім; 2) приймаються за результатами дослідження лише тих матеріалів, якими володів суд до початку судового розгляду. Оскільки судові засідання не проводиться, то в основу рішення покладаються виключно ті докази, які були надані суду особами, які беруть участь у справі, під час відкриття провадження у справі або під час підготовчого провадження; 3) такі рішення прилюдно судом не проголошуються. Це обумовлено тим, що особи, які беруть участь у справі, не присутні під час вирішення публічно-правового спору в порядку письмового провадження, а тому їх відсутність не викликає потреби в оголошенні акта правосуддя.

Проаналізувавши ознаки судового рішення, ухваленого у письмовому провадженні, можна навести його визначення. Так, судові рішення, ухвалені в письмовому провадженні, — це акт правосуддя, який ухвалюється

судом без виходу до нарадчої кімнати на основі наявних у нього до початку судового розгляду матеріалів і містить у собі відповідь з приводу заявлених сторонами публічно-правового спору вимог.

Особливу увагу слід звернути на класифікацію судових рішень, ухвалених у письмовому провадженні. Підвищена цікавість до цього питання пояснюється тим, що КАС України у ст. 158 передбачає лише два види судових рішень, які класифікуються залежно від кола питань, вирішених через ухвалений акт, на постанови й ухвали. При цьому хотілося б зазначити, що у законі прямо не вказано на те, яким актом правосуддя має завершуватися вирішення публічно-правового спору в порядку письмового провадження у суді першої інстанції. На практиці найчастіше в такій ситуації судом ухвалюється постанова, яка вирішує спір по суті. Однак не виключені випадки, коли за наявності передбачених КАС України підстав за наслідками розгляду справи у письмовому провадженні суд може постановляти ухвалу. Зокрема, якщо в ході судового розгляду справи суд встановить, що провадження у справі відкрито за позовною заявою, поданою з пропуском установленого законом строку звернення до адміністративного суду, або викладений в ухвалі про відкриття провадження у справі висновок суду про визнання причин пропуску строку звернення до адміністративного суду був передчасним, і суд не знайде інших підстав для визнання причин пропуску строку звернення до адміністративного суду поважними, позовна заява залишається без розгляду. За таких умов, а також в інших випадках, передбачених КАС України, суд постановляє ухвалу. Однак, насправді, подібним чином дуже рідко завершується вирішення публічно-правового спору в порядку письмового провадження, про що свідчать проаналізовані нами матеріали судової практики.

Залежно від інстанційної підсудності справ судові рішення, ухвалені у письмовому провадженні, можна поділити на: 1) судові рішення, ухвалені судом першої інстанції;

2) судові рішення, ухвалені судом апеляційної інстанції; 3) судові рішення, ухвалені судом касаційної інстанції. Така класифікація зроблена відповідно до положень КАС України, якими передбачено, що в порядку письмового провадження можуть вирішуватися публічно-правові спори як судом першої інстанції, так і судами апеляційної та касаційної інстанцій (ст. 197, 222 КАС України).

Судові рішення, ухвалені у письмовому провадженні, можна класифікувати також залежно від способу судового захисту права. Так, за цією підставою слід виокремлювати такі види рішень: 1) рішення про визнання — акт правосуддя, яким підтверджується наявність або відсутність між сторонами певних правовідносин; 2) рішення про присудження — акт правосуддя, яким підтверджуються права та обов'язки сторін. Як правило, за його змістом одна сторона повинна вчинити на користь другої сторони певні дії або утриматись від їх вчинення; 3) перетворювальні рішення — це акти правосуддя, спрямовані на зміну чи припинення існуючих правовідносин.

Слід зазначити, що, вирішуючи публічно-правовий спір у порядку письмового провадження, суд ухвалює рішення, яким завершується розгляд справи. Однак на практиці іноді трапляються ситуації, коли в остаточному судовому рішенні знаходять своє відображення не всі заявлені правові вимоги. У подібних випадках суд може за заявою особи, яка брала участь у справі, або з власної ініціативи прийняти додаткову постанову чи постановити додаткову ухвалу. Як правило, таке судове рішення ухвалюється в тому провадженні, в якому приймалось і основне рішення. Додатковими судовими рішеннями вирішуються окремі правові вимоги, які залишились невирішеними основним рішенням, за умови, якщо з приводу позовних вимог досліджувались докази (для постанов) або вирішені не всі клопотання (для ухвал). Крім того, додаткові постанови (ухвали) можуть прийматися (постановлятися), якщо судом при ухваленні основного судового рішення не визначено способу його виконання

або не вирішено питання про судові витрати. При цьому додаткове рішення є невід'ємною частиною основного судового рішення. Тобто, якщо суд вирішив публічно-правовий спір у порядку письмового провадження, то й додаткове рішення також приймається в тому самому провадженні. У зв'язку з цим, судові рішення, ухвалені у письмовому провадженні, можна класифікувати залежно від обсягу вирішених ними питань на: 1) основні та 2) додаткові.

Зауважимо, що всі судові рішення, ухвалені у письмовому провадженні, приймаються лише у письмовій формі. Це обумовлено, знову ж таки, тим, що судові засідання в таких випадках не проводиться, а тому ухвали в усній формі постановлятися не можуть. Крім того, КАС України чітко передбачає, що процесуальні акти, якими завершується вирішення публічно-правового спору, складаються виключно у письмовій формі. Водночас слід мати на увазі, що законом не передбачена форма складання судового рішення як процесуального документа, а також способи і технічні засоби, які можуть бути застосовані при оформленні судового рішення [9, 293]. Отже, можна зробити висновок, що акти правосуддя можуть оформлюватися суддями як власноручно, так і за допомогою технічних засобів у вигляді машинописного тексту. Хоча, станом на сьогодні, враховуючи досягнення науки і техніки, власноручно судові рішення вже ніхто не складає. І це правильно, адже викладення процесуальних актів чітким машинописним текстом значно полегшує та прискорює роботу суддів, а також сприяє охайному оформленню копій рішень, які видаються сторонам.

Підбиваючи підсумок, зауважимо, що судові рішення, ухвалені у письмовому провадженні, мають як загальні для всіх актів правосуддя ознаки, так і окремі специфічні риси, які обумовлені властивостями вирішення публічно-правових спорів за такою процедурою. Це, у свою чергу, дає змогу класифікувати їх за різними підставами та детально проаналізувати характерні особливості.

Література

1. Григор'єва В. Рішення суду як зовнішня форма виразу судження суду // Підприємництво, господарство і право. — 2007. — № 12. — С. 142—143.
2. Градовий В. Б. Становлення і розвиток доктрини судового рішення в адміністративному судочинстві // Держава і право. — 2012. — № 56. — С. 218—222.
3. Цуркан М. Юридична та логічна виваженість і мовна досконалість судового рішення — запорука його прав осудності / М. Цуркан, В. Перепелюк // Вісн. Вищого Адміністративного суду України. — 2009. — № 3. — С. 13—21.
4. Талан Л. Г. До питання про сутність судового рішення в цивільному й господарському судочинстві // Проблеми законності. — 2009. — Вип. 103. — С. 75—81.
5. Гордєєв В. Судове рішення адміністративного суду як юридичний факт // Вісн. Вищого Адміністративного суду України. — 2012. — № 3. — С. 18—25.
6. Синицька Я. П. Судове рішення в адміністративному судочинстві: поняття та значення // Право і безпека. — 2011. — № 5. — С. 93—97.
7. Найфлейш В. Поняття та ознаки судового акта господарського суду // Підприємництво, господарство і право. — 2008. — № 2. — С. 42—45.
8. Комзюк А. Т. Адміністративний процес України: Навч. посіб. / А. Т. Комзюк, В. М. Бевзенко, Р. С. Мельник. — К.: Прецедент, 2007. — 531 с.
9. Перунова О. М. Судове рішення як процесуальний документ // Вісн. Харків. нац. ун-ту внутр. справ. — 2004. — Вип. 25. — С. 290—297.

Проаналізовано як загальні, так і специфічні ознаки судових рішень, ухвалених у письмовому провадженні, запропоновано авторське визначення судового рішення, ухваленого у письмовому провадженні, а також розроблено підстави їх класифікації.

Проанализировано как общие, так и специфические признаки судебных решений, принятых в письменном производстве, предложено авторское определение судебного решения, принятого в письменном производстве, а также разработаны основания их классификации.

Both general and specific features of judicial decisions, adopted in written proceedings, are analyzed, the author's definition of judicial decision, adopted in written proceedings, is proposed and bases of their classification are developed.

Надійшла 29 серпня 2013 р.

МЕТОДИКА ПРОВЕДЕННЯ ПРОКУРОРСЬКОЇ ПЕРЕВІРКИ У СФЕРІ ОПОДАТКУВАННЯ

Наукові праці МАУП, 2013, вип. 3(38), с. 133–137

Оподаткування є одним з найважливіших процесів держави. Воно сприяє виконанню доходної частини бюджету. Здійснення прокурорського нагляду у цій сфері є дуже важливим, оскільки від стану додержання відповідного законодавства залежить економічне благополуччя населення та можливість ефективного функціонування держави в цілому.

Податки, що сплачуються суб'єктами підприємницької діяльності, є основним фінансовим джерелом країни та найважливішим інструментом регулювання економічних відносин та задоволення інтересів держави, підприємств і громадян. У зв'язку з цим, основним напрямом діяльності контролюючих та правоохоронних органів у сфері оподаткування є посилення контролю за правильністю та повнотою визначення податкових зобов'язань платників податків, встановлення фактів ухилення від їх сплати, виявлення і руйнування тіншових схем, створених з метою мінімізації платежів до бюджету, упередження безпідставно заявленого до відшкодування з бюджету податку на додану вартість, виявлення фактів використання “прихованої робочої сили” та виплати заробітної плати “в конвертах”.

При здійсненні наглядової діяльності у сфері оподаткування прокурори повинні керуватись двома основними принципами: захист фінансово-економічних інтересів держави та додержання прав платників податків і податкових агентів (згідно з вимогами п. 4 наказу Генерального прокурора України від 07.11.2012 № 3гн “Про організацію прокурорського нагляду за додержанням і застосуванням законів”) [2].

Під час реалізації функції нагляду прокуратури одним із найважливіших етапів є здійснення перевірки щодо додержання ви-

мог законодавства у тій чи іншій сфері. Але перед тим як проводити таку перевірку, необхідно з'ясувати коло проблемних питань, якими в цьому випадку є пріоритети в роботі податківців та мотиви протиправної поведінки службових осіб. І якщо для з'ясування першої позиції необхідне постійне вивчення рішень колегій Міндоходів, органів ДПС, відомчих нормативно-правових актів та різноманітних форм звітності, то мотиви протиправної поведінки осіб схожі практично для всіх сфер службової діяльності.

При проведенні зазначених перевірок доцільно залучати судових експертів, які мають кваліфікацію у сфері бухгалтерського та податкового обліку і звітності, економічної діяльності підприємств і організацій тощо. Залучення таких фахівців ще на стадії підготовки до перевірки дасть можливість точно визначитись з обсягом документів, які слід перевірити, колом питань, що необхідно з'ясувати, та джерелами отримання необхідної інформації.

Крім того, під час роботи прокурору необхідно оперувати тими самими категоріями, що й працівнику податкової служби. Наприклад, відсутні у законодавчій базі “податковими”, “транзитери”, “вигодонабувачі”, “сплячі СГ” тощо є базовими поняттями у процесі руйнування схем мінімізації податкового навантаження (наказ Державної податкової служби України від 23.04.2012 № 329/дск

“Про систему раннього виявлення, комплексного відпрацювання та руйнування тіньового сектору економіки”).

Головним завданням ДПС України як основного фіскального органу є наповнення бюджету, тому розпочинати перевірку та оцінювати ефективність роботи податкового органу потрібно виходячи з аналізу динаміки податкового боргу (яка його сума на момент перевірки; має він тенденцію до збільшення чи зменшення). Установивши негативну динаміку (істотне чи постійне зростання податкового боргу), необхідно з'ясувати її причини, серед яких можуть бути: низька якість контрольно-перевірочної роботи, порушення вимог законодавства, невжиття заходів щодо погашення існуючого податкового боргу тощо.

Для того щоб мати уявлення про ефективність контрольно-перевірочної роботи органу ДПС, необхідно проаналізувати такі показники: суми загальних донарахувань за результатами проведених перевірок, скільки з них узгоджено за результатами оскарження (до суду та вищого органу ДПС), скільки фактично сплачено до бюджету. Крім того, аналізувати необхідно і структуру податкового боргу: які платники мають великі суми боргу, що не погашаються тривалий час; які у зв'язку з цим вжито заходи реагування; чи існують суми заборгованості, що виникли більше трьох-п'яти років, та ін.

Оцінюючи ефективність вжитих контрольно-перевірочних заходів, слід з'ясувати, за рахунок якої кількості платників здійснені донарахування, що це за платники (з яким обсягом доходів), яка сума донарахувань припадає на одну перевірку. Неподібною є випадки, коли виконання планових показників із податку на прибуток виконується кількома підприємствами із мільйонними оборотами, решта підприємств не відпрацьовується, що дає можливість їм продовжувати працювати “в тіні”.

Для з'ясування стану законності у діяльності того чи іншого підрозділу ДПС необхідно перевірити: дотримання процедури призначення податкової перевірки, наявність повідомлення платника про проведення пере-

вірки, реалізація результатів перевірок, своєчасність винесення повідомлення-рішення, відображення в актах висновків усіх задіяних підрозділів, призначення та отримання результатів зустрічних перевірок, розгляд заперечень та скарг платників, обґрунтованість скасування повідомлень-рішень.

Чимало порушень допускається працівниками органів ДПС при прийнятті податкової звітності: масовою є практика неприйняття податкової звітності або прийняття її зі статусом “до відома”. Причиною цього є маніпуляції з цифровими показниками з метою поліпшення звітних даних, уявного зменшення збиткових підприємств та задекларованих до відшкодування сум ПДВ.

Організація прокурорської перевірки з питань додержання вимог податкового законодавства передбачає три основні етапи: 1) підготовка до перевірки; 2) перевірка; 3) реагування за результатами перевірки.

Здійснюючи прокурорський нагляд у податковій сфері, необхідно перевірити:

- достовірність показників виконання плану мобілізації податкових платежів та попередження незаконного відшкодування ПДВ, аналіз статистичних звітів з позицій їх достовірності, у тому числі щодо обсягів і результатів контрольно-перевірочної діяльності. Необхідно також з'ясувати, чи не мали місце факти фальсифікації органами державної податкової служби податкових декларацій з від'ємним значенням ПДВ від імені платника податків, звернути увагу на випадки декларування бюджетного відшкодування неплатником ПДВ. Слід перевірити, чи не виконувались планові показники з мобілізації податків за рахунок їх стягнення наперед;
- законність надання органами державної податкової служби розстрочення чи відстрочення грошових зобов'язань або податкового боргу платника податків (ст. 100 Податкового Кодексу України, Постанова Кабінету Міністрів України від 27.12.2010 № 1235 “Про затвер-

дження переліку обставин, що свідчать про наявність загрози виникнення або накопичення податкового боргу, і доказів існування таких обставин”), а також списання податкового боргу (ст. 101 ПК України) [4; 7];

- чи виявлялись територіальними податковими органами випадки незаконного надання пільг платникам податків сільськими, селищними, міськими радами і які у зв'язку з цим вживались заходи (ст. 30.5, 169, 235, 281, 282, 284 ПК України);
- додержання вимог законодавства при прийомі податкової звітності, для чого необхідно з'ясувати причини надання деклараціям статусу “до відома” або “не визнана як податкова декларація”;
- повноту вжитих контрольно-перевірочних заходів, законність призначення та проведення перевірок за встановленими критеріями ризику, непроведення упродовж тривалого часу перевірок підприємств з високим ступенем ризику. У разі встановлення фактів порушень податкового законодавства в ході проведення невіїзних документальних, виїзних планових та позапланових перевірок обов'язково встановити, чи нараховано і стягнуто пеню (глава 12 ПК України), а також штрафні санкції (глава 11 ПК України), чи застосовувалася податкова застава або адміністративний арешт майна, чи дотримано порядок їх застосування, а також реалізації майна, переданого у податкову заставу (глава 9 ПК України);
- дотримання процедури узгодження податкових зобов'язань платників податків в адміністративному порядку після складення актів перевірок, скасування прийнятих податкових повідомлень-рішень органами державної податкової служби; факти прийому уточнених декларацій у рахунок погашення виявленого заниження податкових зобов'язань;

- стан розгляду звернень платників податків;
- додержання вимог законів при адмініструванні та відшкодуванні ПДВ.

Для перевірки зазначеного питання з органів Держказначейства необхідно отримати відомості про розмір відшкодованого ПДВ (окремо за рішеннями суду та за висновками податкових органів); з державної податкової служби — про розмір заявленого до відшкодування ПДВ, фактично відшкодованого та мобілізованого до бюджету. Звернути увагу на факти, коли обсяг мобілізованого до бюджету ПДВ менший від суми заявленого та відшкодованого ПДВ. Необхідно також вивчити акти перевірок ДПС законності декларування від'ємного значення ПДВ (графа 23.2 декларації з ПДВ).

За результатами проведених перевірок прокурор обирає форму реагування на виявлені порушення вимог закону, під час чого він керується Законом України “Про прокуратуру” та наказом Генерального прокурора України від 07.11.2012 № 3гн “Про організацію прокурорського нагляду за додержанням і застосуванням”. Ефективність наглядових заходів залежить від того, наскільки законно, обґрунтовано, оперативно та повно вони використовуються. Основним документом реагування у сфері оподаткування є подання (ст. 21 Закону України “Про прокуратуру”). Подання вноситься в орган або посадовій особі, уповноваженій усунути допущені порушення вимог закону.

Відповідно до вимог ст. 24 Закону України “Про прокуратуру” у разі виявлення в діянні посадової особи або громадянина ознак адміністративного правопорушення прокурор, його перший заступник, заступник виносить мотивовану постанову про ініціювання притягнення особи до адміністративної відповідальності [2]. Така постанова підлягає розгляду повноважною посадовою особою або відповідним органом у 10-денний строк з дня надходження, якщо інше не встановлено законом. У постанові обов'язково зазначається ким і яке положення закону порушене та в чому це полягає. У разі виявлення обставин,

що можуть свідчити про скоєння кримінального правопорушення, такі відомості підлягають внесенню невідкладно, але не пізніше 24 годин до Єдиного реєстру досудових розслідувань (Положенням про порядок ведення Єдиного реєстру досудових розслідувань, затвердженого наказом Генерального прокурора України № 69 від 17.08.2012 [5]).

Для підвищення ефективності актів прокурорського нагляду, спрямованих на забезпечення прав підприємців та економічних інтересів держави, необхідно забезпечити дієвий контроль за їх розглядом. Мета такого контролю полягає насамперед у тому, щоб, по-перше, їх розгляд відбувався у встановлені законом строки і, по-друге, забезпечити вжиття дієвих заходів до фактичного поновлення інтересів держави або прав підприємців та усунення допущених порушень закону. Контроль за розглядом подань здійснюють прокурори, які безпосередньо проводили перевірку та готували документи прокурорського реагування.

Крім того, при реалізації результатів проведених перевірок слід зважати на вимоги п. 5 наказу Генерального прокурора України від 29.11.2006 № 6 гн “Про організацію представництва прокурором в суді інтересів громадянина або держави та їх захисту при виконанні судових рішень” [3], яким встановлено, що підрозділи прокуратур обласного рівня зобов’язані своєчасно передавати до підрозділів матеріали перевірок з висновками про необхідність застосування представницьких повноважень разом з оформленими та засвідченими відповідно до чинного законодавства документами, що подаються до суду як докази.

Порядок передачі таких матеріалів в апаратах прокуратур урегульований розпорядженням Генерального прокурора України від 10.07.2006 № 58 “Про удосконалення взаємодії структурних підрозділів з питань представництва у судах” [8]. Зокрема, зазначені матеріали повинні передаватися за підписами керівників самостійних структурних підрозділів за погодженням із заступником прокурора, відповідальним за цей напрям.

Результати прокурорських перевірок рекомендується висвітлювати у засобах масової інформації, інформаційних листах до місцевих органів державної влади та органів самоврядування, а також розміщувати на регіональному сайті прокуратури області.

Отже, необхідно зазначити, що при правильній організації роботи прокурорська перевірка органів державної податкової та митної служби має розпочинатись із загальної оцінки стану законності у податковій сфері, а закінчуватись — правовою оцінкою діяльності службових осіб Міндоходів, ДПС, ДМС, заходами реагування, спрямованими на усунення виявлених порушень, причин та умов, що їм сприяли, відновленням порушених прав і свобод громадян та інтересів держави й притягненням до відповідальності винних осіб.

Література

1. Бюджетний кодекс України від 21.06.2001 № 2542-III. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2542-14>
2. Закон України “Про прокуратуру” від 05.11.1991 № 1789-XII. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1789-12>
3. Мельник А. Особливості здійснення прокуратурою правозахисної діяльності у сфері адміністрування та відшкодування податку на додану вартість органами Державної податкової служби України // Вісн. Нац. акад. прокуратури України. — 2012. — № 3. — С. 97–102.
4. Наказ Генерального прокурора України “Про організацію прокурорського нагляду за додержанням і застосуванням законів” від 07.11.2012 № 3 гн. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.gp.gov.ua/ua/gl.html?_m=publications&_t=rec&id=94102
5. Наказ Генерального прокурора України “Про організацію представництва прокурором в суді інтересів громадянина або держави та їх захисту при виконанні судових рішень” від 29.11.2006 № 6 гн. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.gp.gov.ua/ua/gl.html?_m=publications&_t=rec&id=94102
6. Наказ Державної податкової служби України “Про систему раннього виявлення, комплексного відпрацювання та руйнування тіньового сектору економіки”, від 23.04.2012 № 329/дск.
7. Податковий кодекс України від 02.12.2010 № 2755-VI. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2755-17>

8. Положення про порядок ведення Єдиного реєстру досудових розслідувань, затверджене наказом Генерального прокурора України від 17.08.2012 № 69. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.licasoft.com.ua/index.php/component/lica/?href=0&view=text&base=1&id=1220456&menu=1>

9. Постанова Кабінету Міністрів України “Про затвердження переліку обставин, що свідчать про наяв-

ність загрози виникнення або накопичення податкового боргу, і доказів існування таких обставин” від 27.12.2010 № 1235. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1235-2010-%D0%BF>

10. Указ Президента України Про Міністерство доходів і зборів України від 18.03.2013 № 141/2013. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/ru/documents/15534.html>

Державний нагляд за додержанням законодавства у сфері оподаткування особливо актуальний під час нестабільної економічної ситуації в країні. Вивчення методології здійснення прокурорської перевірки щодо додержання законів контролюючими органами системи оподаткування дає можливість поліпшити ефективність та отримати максимальний результат у діяльності органів прокуратури.

Государственный надзор за соблюдением законодательства в сфере налогообложения особенно актуален при нестабильной экономической ситуации в стране. Изучение методологии осуществления прокурорской проверки соблюдения законов контролирующими органами системы налогообложения позволяет повысить эффективность и получить максимальный результат в деятельности органов прокуратуры.

State supervision over the compliance with legislation in the field of taxation is particularly relevant in unstable economic situation in the country. The study of the methodology of the prosecutor's investigation of compliance with laws by controlling authorities of the tax system improves the efficiency and maximize the result in the activities of the prosecution.

Надійшла 28 серпня 2013 р.

А. М. ПОДОЛЯКА

Міжрегіональна Академія управління персоналом, м. Київ

ЗАКОНОДАВЧІ ІНІЦІАТИВИ ЩОДО ВДОСКОНАЛЕННЯ БЕЗПЕКИ ДОРОЖНЬОГО РУХУ В УКРАЇНІ

Наукові праці МАУП, 2013, вип. 3(38), с. 138—143

Досліджуються причини й умови, що впливають на безпеку дорожнього руху в Україні. Серед них проблеми і колізії норм законодавства про безпеку дорожнього руху, труднощі при його виконанні.

Від рівня безпеки функціонування транспортної системи значною мірою залежить успішне рішення соціально-економічних програм української держави. Але разом з розвитком транспортної системи і зростанням кількості транспортних засобів зростають і рівень аварійності на транспорті, і кількість загиблих та поранених, у тому числі величезні матеріальні збитки [8].

Щорічно на нашій планеті в дорожньо-транспортних пригодах (ДТП) гине близько 500 тис. осіб і близько 5 млн дістають серйозні травми. Економічні втрати від дорожньо-транспортних пригод становлять майже 3 % світового валового продукту. До проблем безпеки дорожнього руху прикута увага всього світового співтовариства.

Так, якщо в 2011 р. на дорогах України загинули у ДТП 4908 осіб, то в 2012 р. цей показник збільшився до 5094 осіб.

На превеликий жаль, дві третини загиблих і травмованих — це молоді люди віком від 25 до 45 років. Гинуть і калічаються ті, хто належать до найактивнішої, працездатної частини населення.

Необхідно відзначити, що водії зі стажем керування від 1 до 5-ти років спричиняють 70 % дорожньо-транспортних пригод з потерпілими.

Аналіз свідчить про те, що найбільше людей гине при зіткненні транспортних засобів (питома вага 30,0 %) і наїзді.

Тому, до проблем безпеки дорожнього руху прикута увага всього світового співтовариства. Україна не стала винятком, де високий рівень аварійності переконав суспільство в необхідності якісних змін, насамперед законодавчого характеру.

Таким чином, наведений стан аварійності, невтішні тенденції його розвитку, а також щорічне збільшення кількості дорожньо-транспортних засобів потребують вжиття конструктивних заходів, основою яких є досконале правове поле, що регулює суспільні відносини у сфері безпеки дорожнього руху.

Слід зазначити, що Міністерством внутрішніх справ, і Державтоінспекцією МВС зокрема, систематично вживаються заходи щодо вдосконалення нормативної бази у сфері безпеки дорожнього руху та приведення її до вимог сьогодення.

Серйозною проблемою залишається стан утримання вулично-дорожньої мережі. З 89 тис. км вулиць 40 % потребують ремонту. У містах необхідно встановити понад 400 тис. світлофорних об'єктів та 48 тис. дорожніх знаків, нанести 27 тис. км дорожньої розмітки. Відсутнє зовнішнє освітлення на вулично-дорожній мережі — лише на автомобільних дорогах, які пролягають через населені пункти, є понад 1350 таких ділянок. Аналогічний стан справ і з влаштуванням пішохідних переходів у різних рівнях під час проведення реконструкції ділянок автомо-

більших доріг, які пролягають через населені пункти.

Державною адміністрацією залізничного транспорту практично припинена робота з будівництва шляхопроводів через залізничні колії та влаштування на залізничних переїздах автоматичної світлової сигналізації зі шлагбаумами, які перекривають усю ширину проїзної частини. Ще одним проблемним питанням є низький рівень навчання всіх учасників дорожнього руху правилам поведінки на дорозі, починаючи з дитячого садка, і закінчуючи відповідними навчальними закладами, які готують водіїв.

Насамперед, мова йде про виховання поважного ставлення до закону, прав інших людей і самодисципліни. І природно, що в суспільній свідомості має прижитися тверде неприйняття хамства на дорогах, водіння автомобіля у нетверезому стані.

Належній роботі у цьому напрямі заважає відсутність в Україні цілеспрямованого навчання дітей основам безпечного поведіння на дорозі в рамках навчальної програми шкіл. На сьогодні шкільні навчальні програми передбачають вивчення лише окремих питань Правил дорожнього руху в рамках загального курсу “Основи здоров’я”. Ще більш негативно впливає на виховання дітей відсутність підручників або будь-яких допоміжних засобів з цього питання.

Розв’язання цієї проблеми полягає виключно у введенні в державні стандарти дошкільної і загальної середньої освіти окремого курсу вивчення Правил безпеки дорожнього руху.

Разом з тим, існуючі на сьогодні тенденції аварійності свідчать про посилення ролі впливу суб’єктивних факторів на рівень безпеки, передусім це стосується ліберального ставлення судових органів до порушників і поступового пристосування учасників дорожнього руху до введених законодавчих змін. Як показує світовий досвід, за рахунок “поліцейських методів” можливо досягти підвищення рівня безпеки дорожнього руху лише на 10–15 %. Тому подальше поліпшення рівня безпеки дорожнього руху потребує

впровадження нових законодавчих новацій та нових якісних форм і методів діяльності всіх зацікавлених органів державної влади, а також удосконалення статистики обліку й аналізу причин виникнення ДТП.

В основі Європейської транспортної політики до 2015 р. лежить реалізація комплексу заходів щодо безпеки транспорту, і насамперед безпеки дорожнього руху [10]. У сфері підвищення безпеки руху було поставлене завдання знизити число загиблих у ДТП до 2010 р. в 2 рази. Пропонується в містах використовувати альтернативний автомобільному транспорт, такий як лінії метро, трамвай, троллейбус, велосипеди. За статистикою відомо, що вплив складових транспортно-го комплексу “водій—автомобіль—дорога” на виникнення кількості ДТП різний [2]. Установлено, що з вини людського фактора трапляється 70–75 % ДТП, 3,7 % — з вини водіїв-професіоналів, 20–22 % — через незадовільний стан доріг, 3–5 % — через незадовільний технічний стан автомобілів. У роботі [3] на основі аналізу ДТП показано, що їх значна кількість скоєна через низький рівень кваліфікації водіїв, перевізників, відсутність знань трудового і транспортного законодавства, незнання вимог організації роботи підприємства й охорони праці. Проблема підвищення безпеки дорожнього руху в Україні та розробка заходів щодо зниження загиблих і потерпілих у ДТП висвітлена в роботі [4]. У ній відзначено, що збитки від ДТП в Україні, оцінювані за вітчизняною методикою, становлять 1,4 % ВВП, а за американською методикою — 3,5 % ВВП (9,5 млрд грн). У роботі викладена державна Концепція підвищення безпеки дорожнього руху в Україні, зроблено порівняльний аналіз кількості загиблих у ДТП в Україні з кількістю загиблих у ДТП у розвинених країнах на 1000 автомобілів, на 100 ДТП, на 100 потерпілих в ДТП. Безумовно, такий аналіз не може дати повної відповіді на питання, на скільки в Україні безпека руху нижче, ніж у розвинених країнах, тому що дорожня мережа в розвинених країнах має значно вищі показники транспортно-експлуатаційної якості. Буде

більш об'єктивним віднести кількість ДТП до ваги перевезеного вантажу, числа перевезених пасажирів, рівня автомобілізації, числа загиблих на 100 тис. жителів. В Україні зовсім не використовується аудит безпеки дорожнього руху, який є новим інструментом забезпечення безпеки руху [5]. З числа дорожніх умов найчастішими причинами ДТП є слизькість і недостатня рівність доріг [6]. При цьому чим вище категорія дороги, тим вище швидкість руху й частіше ці причини проявляються.

Застосування при будівництві й експлуатації автомобільних доріг найбільш досконалої технології та сучасних дорожніх машин і матеріалів дає можливість досягти вищих транспортно-експлуатаційних якостей дорожнього покриття по зчпних якостях і рівності ніж ті, що закладені в сучасних нормативних документах [7; 8].

Наше першочергове завдання — розробка пропозицій з удосконалення впровадження нових законодавчих новацій і нових якісних форм і методів діяльності всіх зацікавлених органів державної влади у забезпеченні дорожнього руху.

Законодавчі ініціативи у сфері безпеки дорожнього руху

Протягом трьох останніх років розроблено зміни до Закону України “Про дорожній рух” (щодо переобладнання транспортних засобів), які було прийнято Верховною Радою України 9 грудня 2011 р. за № 4103-VI, а також проекти постанов Кабінету Міністрів України, які прийняті Урядом.

У 2011—2013 рр. з ініціативи і за активної участі МВС України було підготовлено ряд законодавчих і нормативно-правових актів, що стосуються сфери безпеки дорожнього руху, зокрема таких проектів законів України:

1. “Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо дорожньо-транспортних випадків і виплат страхового відшкодування”, що 17.02.2011 р. прийнятий Верховною Радою (ВР) України та набрав чинності з 19.09.2011 р.

Чинність закону стосується оформлення без участі працівників Державтоінспекції

матеріалів дорожньо-транспортних випадків, у яких постраждали застраховані транспортні засоби і відсутні травмована або загибла особа, за допомогою так званих європротоколів.

2. “Про внесення змін у деякі законодавчі акти України щодо скасування талона до посвідчення водія й удосконалення регулювання відносин у сфері забезпечення безпеки дорожнього руху”, що 17.03.2011 р. прийнятий Верховною Радою України.

Законом передбачено, що право на керування транспортними засобами має підтверджуватися лише посвідченням водія транспортного засобу, а також усуваються окремі невідповідності щодо розгляду посадовими особами Державтоінспекції МВС України справ про адміністративні правопорушення у сфері забезпечення безпеки дорожнього руху

3. “Про внесення змін у Закон України “Про дорожній рух” (щодо переустаткування транспортних засобів) (реєстр. № 8359 від 07.04.2011 р.), що 09.12.2011 р. прийнятий Верховною Радою України.

Закон вносить зміни у частині вилучення необхідності одержання свідчення про узгодження конструкції механічного транспортного засобу щодо забезпечення безпеки дорожнього руху при проведенні господарської діяльності із виробництва механічних транспортних засобів.

4. “Про внесення змін у деякі законодавчі акти України щодо усунення надмірного державного регулювання в сфері автомобільних перевезень”, що 05.07.2011 р. прийнятий Верховною Радою України, набрав чинності 14.08.2011 р.

Цим нормативним актом передбачене істотне спрощення проведення технічного огляду транспортних засобів, скасування вимоги щодо обов'язкової наявності у водія транспортного засобу під час перевезення автомобільним транспортом шляхового (маршрутного) листа, а також інших документів, які підтверджують право керування або користування транспортним засобом.

5. “Про внесення змін у Кодекс України про адміністративні правопорушення щодо

посилення адміністративної відповідальності за порушення правил руху через залізничні переїзди й перевезень пасажирів автомобільним транспортом”, що 23.02.2012 р. прийнятий Верховною Радою України і на сьогодні допрацьовується з урахуванням речень Президента України.

6. “Про внесення змін у Кодекс України про адміністративні правопорушення щодо посилення відповідальності водіїв транспортних засобів за порушення правил руху і зупинки на смузі для маршрутних транспортних засобів”, що 23.02.2012 р. прийнятий Верховною Радою України, набрав чинності 16.03.2012 р.

7. “Про внесення змін у деякі законодавчі акти України щодо порядку видачі документів дозвільного характеру”, що, відповідно до Регламенту Кабінету Міністрів України, проходить узгодження в зацікавлених органах виконавчої влади.

Метою законопроекту є поліпшення правових й організаційних основ функціонування дозвільної системи у сфері господарської діяльності, забезпечення безпечних умов учасникам дорожнього руху, під час проїзду вулично-дорожньою мережею транспортних засобів, вагові або габаритні параметри яких перевищують нормативні, і тих, що здійснюють дорожнє перевезення небезпечних вантажів, шляхом внесення відповідних змін у закони України “Про перевезення небезпечних вантажів”, “Про автомобільні дороги” і “Про дорожній рух”.

8. “Про внесення змін у ст. 34 Закону України “Про дорожній рух”, що 20.03.2012 р. прийнятий Верховною Радою України і на сьогодні направлений на підпис Президенту України.

Проект Закону України розроблений на виконання вимог підпункту 5 пункту п'ятого Указу Президента України від 29 листопада 2011 р. “Щодо деяких питань дерегуляції” стосовно відмови у проведенні державної реєстрації (перереєстрації) транспортних засобів у випадку, якщо власники транспортних засобів або уповноважені на використання цих транспортних засобів особи мають заборгованість зі сплати штрафних санкцій за

порушення правил, норм і стандартів у сфері безпеки дорожнього руху.

Крім цього, відповідно до Плану організації виконання Указу Президента України від 10.10.2010 р. № 119, Департаментом ДАІ МВС України забезпечена розробка проекту Стратегії підвищення рівня безпеки дорожнього руху в Україні на період до 2015 р., що схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 25.05.2011 р. № 480-р.

Отже необхідно відзначити, що зазначена Стратегія враховує положення Глобального плану здійснення Десятиліття дій щодо забезпечення безпеки дорожнього руху в Україні і визначає комплекс базових положень єдиної державної політики у цій сфері на період 2011–2015 рр., формує основи ефективного державного керування безпекою дорожнього руху і створює основи стійкої системи забезпечення безпеки дорожнього руху в Україні, здатної динамічно розвиватися відповідно до подальших викликів сучасності. Хоча можна з упевненістю сказати, що наше суспільство на сьогодні не готове чітко слідувати кардинальним змінам, та хочеться вірити, що заходи, спрямовані на підвищення безпеки дорожнього руху на шляхах України будуть дієвими.

З метою реалізації зазначеної Стратегії Департаментом ДАІ МВС України, разом із зацікавленими центральними органами виконавчої влади, розроблено план заходів щодо її реалізації, що затверджено розпорядженням Кабінету Міністрів України від 21.03.2012 р. № 140-р.

Зазначений план у частині вдосконалення механізму державного регулювання у сфері забезпечення безпеки дорожнього руху передбачає, зокрема:

- здійснення аналізу стану аварійності на дорогах і розробки пропозицій щодо внесення змін у законодавство з питань безпеки дорожнього руху в частині посилення відповідальності за порушення його вимог;
- розробка заходів щодо чіткого розмежування повноважень центральних органів виконавчої влади у сфері за-

безпечення безпеки дорожнього руху і внесення відповідних пропозицій щодо вдосконалення законодавства;

- вивчення й аналіз досвіду застосування норм законодавства ЄС у сфері безпеки дорожнього руху з метою подальшої адаптації національного законодавства до законодавства ЄС і розробки відповідних нормативно-правових актів.

Разом з тим, з метою стабілізації аварійності, зменшення кількості дорожньо-транспортних пригод, насамперед зі смертельними наслідками, необхідно здійснити такі заходи.

1. Ініціювати внесення змін у Кодекс України про адміністративні правопорушення щодо:

- перегляду адміністративних санкцій за порушення Правил дорожнього руху, які безпосередньо впливають на стан аварійності. При цьому пропонується підвищити штрафні санкції передусім за керування транспортними засобами у стані сп'яніння, без посвідчення водія, за невикористання ременів безпеки, порушення правил перевезення пасажирів тощо;
- застосування адміністративного арешту у випадку повторного здійснення порушення Правил дорожнього руху;
- надання можливості підрозділам ДАІ здійснювати евакуацію транспортних засобів, розміщених на проїзній частині з порушенням правил стоянки або зупинки.

2. Відновити законодавчі норми, які дозволять використовувати автоматичну фото-, відеофіксацію правопорушень без зупинки транспортного засобу. При цьому врахувати досвід інших країн, де така фіксація діє вже тривалий час.

3. Внести зміни в Закон України “Про міліцію” щодо забезпечення безумовного виконання громадянами законних вимог працівників міліції, у тому числі Державтоінспекції.

Як варіант, пропонується підготувати за участю зацікавлених центральних органів

виконавчої влади проект Кодексу Законів про дорожній рух, в якому об'єднати чинні на сьогодні законодавчі і нормативно-правові акти у сфері забезпечення безпеки дорожнього руху (Закон України “Про дорожній рух”, окремі статті законів України “Про автомобільний транспорт”, “Про автомобільні дороги”, “Про міліцію”, “Про перевезення небезпечних вантажів”, Кодексу України про адміністративні правопорушення, Правила дорожнього руху тощо).

4. Заходи міжвідомчого, загальнодержавного характеру:

- активізувати роботи, визначені Планом заходів щодо реалізації Стратегії підвищення безпеки дорожнього руху в Україні на період до 2015 р., затвердженого розпорядженням Кабінету Міністрів України від 21.03.2012 р. № 140-р, з виділенням цілеспрямованого фінансування;
- ініціювання розробки і затвердження місцевими органами державної влади регіональних програм безпеки дорожнього руху з обов'язковим цільовим виділенням відповідного фінансування передбачених заходів;
- нормативне закріплення напрямку коштів, які надходять від сплати штрафів, на виконання заходів з безпеки дорожнього руху і зміцнення матеріально-технічної бази підрозділів ДАІ.

Зокрема, на сьогодні набрав чинності Закон України, яким скасовано державний технічний огляд, вимоги щодо обов'язкової наявності у водія певних документів на право керування або користування ТЗ, спрощено процедуру одержання водійського посвідчення, упроваджено новий порядок оформлення ДТП без участі працівників ДАІ за допомогою так званого європротоколу тощо.

З метою зменшення фінансового тиску на громадян скорочено перелік платних послуг, які надаються підрозділами ДАІ, з 56 до 21, а їх вартість знижена в середньому на 50 %.

Для спрощення порядку проведення реєстрації транспортних засобів на сьогодні вносяться зміни у відповідні нормативно-правові акти в частині виключення з функцій ДАІ здійснення під час реєстрації транспортних засобів контролю за сплатою збору на обов'язкове державне пенсійне страхування з операцій по відчуженню легкових автомобілів, а також сплатою штрафів за скоєні порушення Правил дорожнього руху.

Література

1. Новшова А. М., Мироненко В. П. Європейська транспортна політика до 2010 долі // Автошляховик України. — № 4. — 2005. — С. 5—9.
2. Кельман І. І., Виговський С. К., Рагубовський Н. К. Шляхи адаптації суспільства до темпів пришвидшення автомобілізації населення України // Автошляховик України. — № 4. — 2005. — С. 10—14.

3. Гуревич Л. М., Зорш О. М. Систематизація професійної підготовки перевізників // Автошляховик України. — № 6. — 2005. — С. 19.
4. Редзюк А. М. Державна Концепція підвищення безпеки дорожнього руху в Україні // Автошляховик України. — № 1, № 2. — 2006. — С. 2—11; 12—14.
5. Сільянов В. В., Тонконоженков О. І. Аудит безпеки дорожнього руху в проектах автомобільних доріг // Наука і техніка в дорожній галузі. — № 1. — 2007. — С. 2—3.
6. Васильєв В. П. Стан доріг і безпека руху автомобілів у складних погодних умовах. — М.: Транспорт, 1976. — 229 с.
7. ДСТУ 3587-97 Автомобільні дороги, вулиці й залізничні переїзди. Вимоги до експлуатаційного стану. — К., 1997. — 20 с.
8. ДБН.2.3-4:2007. — К., 2007. — 95 с.
9. Климчук М. П. Розслідування злочинів про порушення правил безпеки дорожнього руху та експлуатації транспортних засобів (криміналістичні та процесуальні аспекти): Монографія. — Л.: ЛьвДУВР вид-во "Край", 2008. — 216 с.
10. Стороженко М. С. Деякі аспекти підвищення безпеки руху на автомобільних дорогах // Вісник ХНАДУ. — 2009. — № 47. — С. 3—7.

У контексті дослідження причини і умов, що впливають на безпеку дорожнього руху в Україні, відзначено проблеми і колізії норм законодавства про безпеку дорожнього руху та труднощі при його виконанні. З метою стабілізації аварійності, зменшення кількості дорожньо-транспортних пригод, насамперед зі смертельними наслідками, запропоновано здійснити ряд заходів, серед яких внесення змін у Кодекс України про адміністративні правопорушення, внесення змін у Закон України "Про міліцію" та запровадження комплексу заходів міжвідомчого, загальнодержавного характеру.

В контексте исследования причин и условий, влияющих на безопасность дорожного движения в Украине, отмечены проблемы и коллизии норм законодательства о безопасности дорожного движения и трудности при его выполнении. С целью стабилизации аварийности, уменьшения количества дорожно-транспортных происшествий, в первую очередь со смертельным исходом, предложено осуществить ряд мероприятий, среди которых внесение изменений в Кодекс Украины об административных правонарушениях, внесение изменений в Закон Украины "О милиции" и внедрение комплекса мероприятий межведомственного, общегосударственного характера.

In the context of research on the causes and conditions that affect road safety in Ukraine, the existence of problems and conflicts of the legislation on road safety and the difficulties in its implementation is noted. To stabilize accidents, reducing traffic accidents, especially fatalities, is proposed to implement a number of measures, including amending the Code of Ukraine on Administrative Offences, amending the Law of Ukraine "On Police" and introduction the set of measures of interagency, national character.

Надійшла 4 липня 2013 р.

УДК 338.486.2

А. С. БЛИЗНЮК

Міжрегіональна Академія управління персоналом, м. Київ

ІННОВАЦІЙНА МОДЕЛЬ ФОРМУВАННЯ МАРКЕТИНГОВОГО МЕНЕДЖМЕНТУ ТУРИСТИЧНИХ ПІДПРИЄМСТВ УКРАЇНИ

Наукові праці МАУП, 2013, вип. 3(38), с. 144—150

Роздільненість та слабка взаємодія між складовими вітчизняної туристичної галузі, на противагу високому загальному його потенціалу, складності операцій з розміщення, трансферу, харчування, є свідченням про невідкладність заснування єдиного туристично-екскурсійного центру (ЄТЕЦ), утвореного на засадах сучасних принципів маркетингового менеджменту.

Поглиблене наукове дослідження з цієї тематики пов'язане з поєднанням стратегічного управління підприємством туристичної сфери з його інноваційними здобутками у сфері маркетингового менеджменту, що, у свою чергу, сприяло б підвищенню економічної ефективності діяльності підприємства. Питаннями інноваційного маркетингового менеджменту в туристичній індустрії на сьогодні займається доволі значна кількість як науковців, так і практиків в Україні та за її межами. Серед таких можна зазначити: Н. Андерсон, О. В. Бандура, М. Г. Бойко, Л. І. Гонтарживська, Н. Махвар, Т. О. Скрипка та ін.

Розглянемо розробку інноваційної системної моделі туристично-екскурсійного центру на основі сучасних принципів маркетингового менеджменту. Для цього потрібно вирішити такі завдання:

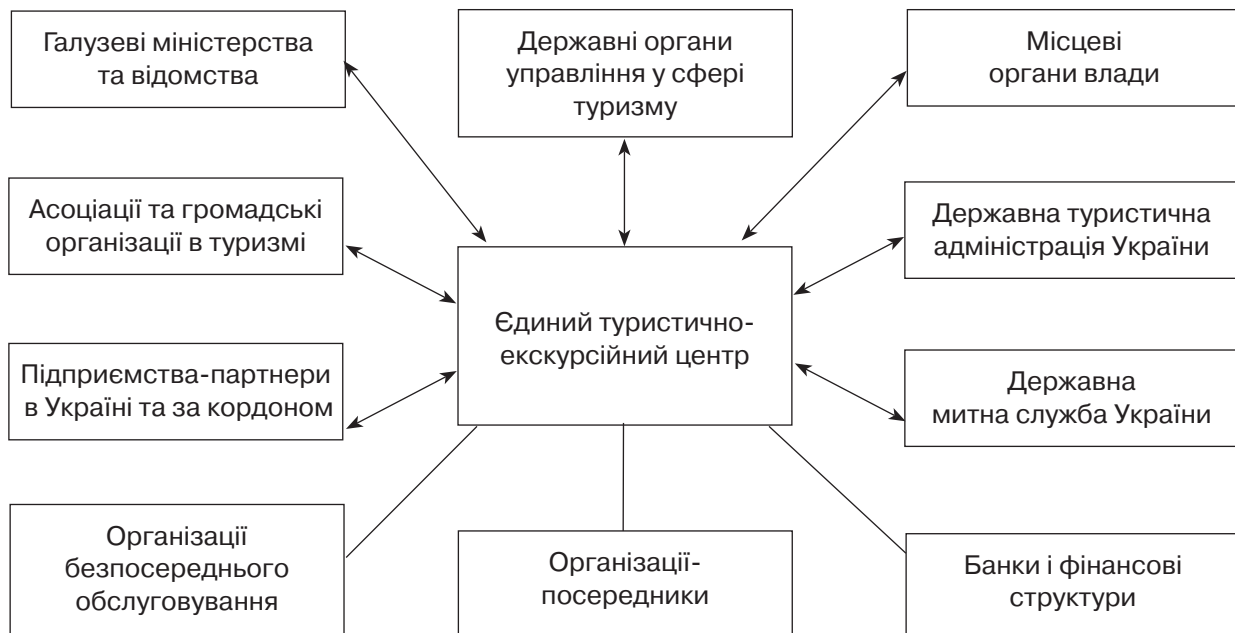
- проаналізувати ринок туристичних послуг;

- визначити та систематизувати чинники, що впливають на діяльність туристичних підприємств з метою поліпшення якості туристичного продукту;
- розробити інноваційну системну модель туристично-екскурсійного центру.

На сьогодні туристичний бізнес, за умови правильного ведення, має широкі можливості для впевненого позиціонування на міжнародному ринку. З іншого боку, діяльність центру в кожному регіоні України вагомо збільшить туристичні потоки, що відповідає місцевим інтересам.

У запропоновану систему ЄТЕЦ можуть увійти організації безпосереднього обслуговування та організації-посередники, що надають послуги з формування та просування турів. Їх зацікавленість у співпраці з ЄТЕЦ визначається новими можливостями доступу до ринкової інформації, юридичною та адміністративною підтримкою, що в цілому позитивно впливає на розвиток їх діяльності (див. рис.).

Схема інтеграції НТЕЦ в галузі туризму [9]

НТЕЦ розглядається як система, як певна цілісність, що становить взаємодіючі складові, які мають вплив на загальні характеристики, проте системні властивості центру набагато потужніші за просте об'єднання властивостей компонентів системи. Наріжними складовими процесу формування та діяльності системи НТЕЦ є [3, 152]:

- узгоджені цілі – від локальних цілей окремих підрозділів та виконавців до загальних особливих цілей організації у цілому;
- об'єднані ресурси відповідно до видів та напрямів розподілення;
- стратегії – від стратегії турагентства до стратегій функціональних підрозділів і надалі до конкретних дій, робіт, бізнес-процесів, які мають визначені терміни та виконавців, і відображені у відповідних планах.

З точки зору туристичних підприємств, інтеграція в НТЕЦ складається з таких заходів:

- структурна реорганізація підприємства для відповідальності поставленому завданню;
- гармонізація структури фірми в контексті наявної структури регіональної системи туризму;

- забезпечення умов для виробництва послуг та подання якісних турпакетів;
- модернізація технологій виробництва, просування туристичного продукту та надання туристичних послуг.

Сукупне функціонування таких її різних, але взаємопов'язаних елементів, як різні види ресурсів, породжує якісно нові функціональні властивості усєї системи туризму. Це можуть бути інноваційні туристичні продукти, нові підходи до обслуговування туристів тощо.

Принципово важливою є властивість сумісності системи розвитку туризму з іншими системними утвореннями зовнішнього середовища, інфраструктурної мережі регіону за ресурсним, правовим та інформаційним забезпеченням, з іншими бізнес-системами, з якими система туристичної індустрії має ефективно взаємодіяти. Сумісність забезпечується шляхом стандартизації об'єктів регіональної системи туризму.

Орієнтація на споживача при формуванні системи НТЕЦ передбачає встановлення цілей, завдань та функцій на основі врахування споживчих уподобань та тенденцій розвитку туристичного ринку. З іншого боку, система менеджменту якості має скласти основу

Ідентифікація системи за ознаками туризму, на які орієнтуються підприємства

Класифікаційні ознаки туризму															
За географічною		За напрямками руху потоків		За цілями										За джерелами фінансування	
Міжнародний туризм	Внутрішній туризм	в'їзний	виїзний	пізнавальний	оздоровчий	науковий	спортивний	комерційний	пригодницький	паломницький	розважальний	екологічний (земельний)	екстремальний	соціальний	комерційний

Таблиця 2

Функції підсистеми ЄТЕЦ

Підсистеми	Функції підсистеми туристичної діяльності
1	2
К: підсистема керівництва ЄТЕЦ	F1(1) — розробка місії та стратегічної діяльності
	F1(2) — розробка плану підготовки та перепідготовки персоналу
	F1(3) — розробка товарної політики ЄТЕЦ
	F1(4) — розробка цінової політики ЄТЕЦ
	F1(5) — розробка політики просування туристичних продуктів
	F1(6) — розробка політики реалізації туристичних продуктів
	F1(7) — розробка політики якості ЄТЕЦ
	F1(8) — аналіз ефективності діяльності ЄТЕЦ
	F1(9) — формування коригуючих заходів впливу на підвищення ефективності роботи ЄТЕЦ
М: підсистема маркетингу	F2(1) — дослідження кон'юнктури туристичного ринку
	F2(2) — оцінка якості туристичних продуктів та їх конкурентоспроможності
	F2(3) — прогнозування кон'юнктури ринку та аналіз перспективних ринків туристичних продуктів
	F2(4) — координація робіт з розміщення та створення готельних мереж
	F2(5) — координація робіт із трансферу та транспортних мереж
	F2(6) — координація робіт із харчування, ресторанного обслуговування та додаткових послуг
В: підсистема виробництва	F3(1) — розробка асортиментної політики туристичних продуктів
	F3(2) — координація робіт з розробки інноваційних туристичних продуктів
	F3(3) — координація робіт з розвитку асортименту додаткових послуг

1	2
Е: фінансово-економічна підсистема	F4(1) — координація ефективності діяльності ЄТЕЦ
	F4(2) — визначення основних напрямів інвестування за результатами
	F4(3) — формування бюджетних та позабюджетних джерел підтримки та розвитку туристичної діяльності
І: інформаційно-правова підсистема	F5(1) — координація робіт з правового забезпечення туристичної діяльності
	F5(2) — координація робіт зі страхування туристів та робота з ваучерами
	F5(3) — інформаційне забезпечення формування іміджу туристичних продуктів
	F5(4) — реформаційне забезпечення формування іміджу ЄТЕЦ

прийняття оперативних та стратегічних рішень, що дасть можливість залучити якісні туристичні ресурси, забезпечити виробництво туристичних послуг та їх реалізацію, задовольнити клієнтів і надати стабільність бізнесу [5, 122–124].

З метою визначення властивостей туристичного комплексу можна застосувати моделювання, що допоможе аналізувати актуальні ситуації у галузі туристичного бізнесу [8, 134–138].

У табл. 1 зведено характеристики туризму за видами та формами, відповідно до напрямів діяльності туристичних підприємств. Кодування діяльності туристичного комплексу для подальшої ідентифікації у системі здійснюється за допомогою 16-розрядного двійкового коду, в розрядах якого відображені двійкові значення ознак з таблиці.

Функції підсистем (табл. 2) відповідають головним напрямам діяльності ЄТЕЦ.

Л. І. Гонтаржевською [4, 85] окреслено найважливіші процеси, що створюють додаткову вартість туристичного підприємства, зокрема дослідження вимог споживачів, планування створення та реалізації туристичних пропозицій, інформаційне та матеріально-технічне забезпечення діяльності ЄТЕЦ, розробка турпакетів та їх реалізація.

Функції можна згрупувати відповідно до основних підсистем, що забезпечують діяльність ЄТЕЦ. Зокрема, згідно з [9], множину підсистеми можливо подати як

$$RL = \{K, M, B, E, I\}, \quad (1)$$

де K — керівництво туризмом на місцевому рівні; M — підсистема маркетингу місцевого

туризму; B — виробнича підсистема місцевого туризму; E — фінансово-економічна система; I — інформаційна підсистема розвитку місцевого туризму.

Взаємозв'язки між підрозділами ЄТЕЦ у формалізованому вигляді являють собою множину різноманітних видів інформації, обіг якої здійснюється між структурними елементами в процесі функціонування системи. Ці взаємозв'язки можуть бути подані у двох формах:

- відповідальність підрозділів за реалізацію певної функції або її частини;
- взаємодія підрозділів з наслідками процесу.

Склад інформаційного обміну в мережі тісно пов'язаний з системою документообігу в ЄТЕЦ. Для визначення необхідних засобів управління має бути розроблена документована процедура, яка передбачає [2, 25]:

- а) перевірку документів на адекватність їх випуску;
- б) аналіз та актуалізацію документів по мірі необхідності;
- в) забезпечення збереження документів у належному стані з можливістю легкої ідентифікації;
- г) запобігання ненавмисному використанню застарілих документів та застосуванню відповідної ідентифікації таких документів, що залишилися для певних цілей.

Для забезпечення ефективного функціонування ЄТЕЦ доцільно формувати документообіг на основі вимог міжнародного стандарту 9000:2000 та принципів маркетингового менеджменту, які вимагають високого рівня ре-

Структура документообігу в системі управління ЄТЕЦ

Політика якості	Стандарт, який визначає політику та цілі якості в ЄТЕЦ	План виробництва, план забезпечення ресурсами
План виробництва	Визначає асортимент туристичних продуктів, їх кількість та технологію виробництва	План забезпечення ресурсами, зведення про поточний контроль якості продукції
План забезпечення ресурсами	Склад ресурсів під туристичні продукти, їх номенклатура та якість	Зведення про поточний контроль якості ресурсів
Звіт про кон'юнктуру ринку туристичних послуг	Поточний стан продукції та попиту населення на туристичні продукти, які включені в план виробництва	План виробництва
Зведення про поточний контроль якості виробничих процесів	Зведення за результатами внутрішніх перевірок якості та контролю якості туристичних послуг	Керівні розпорядження з удосконалення якості
Зведення про поточний контроль якості ресурсів	Зведення за результатами внутрішньої перевірки якості ресурсів	Керівні розпорядження з удосконалення якості
Керівні розпорядження з удосконалення якості	Система організаційних заходів з удосконалення якості технологічних процесів, які є складовими головних процесів	План нововведень у туристичну діяльність ЄТЕЦ
Замовлення на туристичні ресурси	Перелік необхідних ресурсів на рік	План забезпечення ресурсами

гламентації робіт усього технологічного процесу з персоналізацією відповідності.

Вхідні дані для аналізу з боку керівництва вимагають такої інформації:

- а) результати перевірок;
- б) зворотний зв'язок від споживачів туристичних продуктів;
- в) функціонування процесів та відповідність туристичних продуктів;
- г) наявність запобіжних та коригуючих дій;
- д) рекомендації з поліпшення.

Вихідні дані для аналізу з боку керівництва визначають успіх рішень та дій, які стосуються:

- а) підвищення результативності системи менеджменту якості та її процесів;
- б) поліпшення туристичної продукції згідно з вимогами споживачів;
- в) потреби в ресурсах.

Відповідно до маркетингових підходів необхідно розглядати макро- та мікрорівень у зовнішньому середовищі підприємства. Оцінка макросередовища та можливості його впливу на діяльність ЄТЕЦ ґрунтується на даних PEST-аналізу, який характеризує соціальну, технологічну, екологічну й політичну сфери [6, 169].

Мікросередовище організації розглядається як сукупність стратегічних зон найближчого оточення, як склад суб'єктів, які безпосередньо взаємодіють та впливають на діяльність ЄТЕЦ. У разі необхідності фактори макро- та мікросередовища можуть бути визначені відповідними системними змінними, кожна з яких матиме власні характеристики.

Фактори зовнішнього середовища мають розглядатися у безпосередньому зв'язку з

внутрішнім середовищем ЄТЕЦ. У запропонованій моделі ЄТЕЦ як відкритій системі межа між внутрішнім та зовнішнім середовищем часто непомітна. Суб'єкти, які діють у середині комплексу, водночас можуть виступати як незалежні учасники зовнішнього середовища. Цей взаємозв'язок має сприяти розвитку ресурсної бази туризму та сприятливого клімату для створення інноваційних туристичних продуктів.

У багатьох випадках потрібна інформація про виникнення, розвиток ЄТЕЦ, основні етапи його життєвого циклу. Це дає можливість формувати стратегію розвитку з урахуванням попередньої спадщини відносно функціонування місцевого туризму. Історія ЄТЕЦ — це визначення та поетапний розвиток його потенціалу з урахуванням головних складових [1, 27]:

- 1) природно-географічний — стан та розвиток природно-географічного середовища, стан природних ресурсів і подальші перспективи їх використання;
- 2) соціально-культурний — стан та розвиток соціальної інфраструктури, а також наявність історико-культурних пам'яток, які є привабливими для пізнавального й релігійного туризму;
- 3) науково-виробничий — рівень розвитку сучасних технологій у туристичному бізнесі, забезпеченість засобами розміщення, стан транспортної інфраструктури та технічних комунікацій;
- 4) фінансово-інвестиційний — рівень фінансового розвитку, інвестиційна привабливість регіону, забезпеченість фінансовими ресурсами.

Особиста історія суб'єкта туристичної діяльності в ЄТЕЦ є одним із важливих факторів створення його іміджу, який безпосередньо впливає на позиції підприємства в галузі туризму, можливості формування замовлень та зростання обсягів продажу.

Серед завдань маркетингового менеджменту ЄТЕЦ центральним є формування споживацького попиту та просування найбільш конкурентоспроможних туристичних продуктів. Провідна роль та активна позиція ЄТЕЦ у виконанні цього завдання дає під-

стави навести пропозицію, що спирається на сучасні технологічні досягнення, врахування тенденцій розвитку суспільства та змін навколишнього середовища, а також на нове бачення можливостей, що притаманні традиційним продуктам та формування попиту на них. Т. О. Скрипко [7, 290] пропонує такі необхідні заходи:

1. Активне формування пропозиції туристичних продуктів на основі генерації нових ідей.
2. Розробка моделі інноваційного туристичного продукту на основі обраних ідей.
3. Експериментальне тестування моделі нового туристичного продукту з метою оцінки його ринкових можливостей.
4. Презентація нового туристичного продукту з демонстрацією на комп'ютерах.
5. У разі отримання позитивних результатів, розробляється сам туристичний продукт.
6. Оцінка наявності та якості туристичних ресурсів, які використовуються в туристичному продукті.

В моделі маркетингового менеджменту ЄТЕЦ всі елементи туристичного пакета мають формуватися та розповсюджуватися відповідно до загальної стратегії, яка передбачає однаково високу якість послуг, і в певному випадку вимагатиме: G — основні туристичні послуги, R — розміщення у власному готелі, Н — харчування у власному ресторані, Т — транспорт з власного підрозділу, О — додаткові послуги.

Загальна система маркетингового менеджменту ЄТЕЦ наведена як множина її локальних підсистем

$$W = \{W1, W2, W3\}, \quad (2)$$

де $W1$ — система зовнішнього маркетингу; $W2$ — система внутрішнього маркетингу; $W3$ — система двохстороннього маркетингу.

Отже, модель формування Єдиного туристичного екскурсійного центру ґрунтується на перспективних принципах маркетингового менеджменту. Діяльність такого центру створить важливі переваги для підприємств галузі і регіону в цілому. Утворюючись як відкрита система, туристично-екскурсійний центр

може скористатися ресурсами багатьох підприємств регіону при вирішенні завдань просування турпакетів, забезпечити їм ефективну адміністративну підтримку, враховуючи координацію із залученими до підтримки туристичної діяльності міністерствами, відомствами, місцевою владою. Системною діяльністю, запропонованою ЄТЕЦ, можуть бути охоплені також організації безпосереднього обслуговування та організації-посередники, які беруть участь у формуванні та просуванні туристичних продуктів. Їх членство в ЄТЕЦ може бути обумовлене зацікавленістю у доступі до актуальної ринкової інформації, у забезпеченні правового захисту та адміністративної підтримки, що в цілому позитивно вплине на розвиток їх бізнесу.

Література

1. Бандура О. В. Сущность интегрированных маркетинговых коммуникаций и эффективность их применения в современных условиях // Вестник. — Х., 2005. — № 33: Технический прогресс и эффективность производства. — С. 25—28.

2. Бойко М. Г. Впровадження інформаційних технологій у діяльність туристичних підприємств // Формування стратегії сталого розвитку туризму і курортів в Україні. — К., 2007. — С. 20—27.

3. Виханский О. С. Стратегическое управление: Учеб. — 2-е изд., перераб. и доп. — М.: Гардарики, 2002. — 296 с.

4. Гонтаржевська Л. І. Ринок туристичних послуг в Україні: Навч. посіб. — Донецьк: Східний вид. дім, 2008. — 180 с.

5. Ополчення І. І. Інноваційні технології підвищення якості в сфері виробництва туристських послуг: Монографія // Рос. Міжнар. акад. туризму. — М.: Фінанси і статистика, 2007. — 154 с.

6. Побоченко Л. М. Міжнародний туризм в Україні // Стратегія розвитку України (економіка, соціологія, право): Наук. журн. — 2007. — Вип. 2. — С. 167—171.

7. Скрипко Т. О. Туристичний продукт як об'єкт управління // Наук. вісник. — Л., 2007. — Вип. 7.3. — С. 289—292.

8. Anderson N., Mahwar N. Empirical Direction in Design and Analysis. / N. Anderson, N. Mahwar. — London: L. Erlbaum, 2001. — 862 p.

9. Близняк А. С. Формування системи маркетингового менеджменту туристичних підприємств. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/e-journals/pspe/2010_4/Bliznuk_410.htm

Потенціал ЄТЕЦ забезпечить додаткові вигоди українській туристичній галузі в цілому так само, як і кожному підприємству-учаснику. Як відкрита система, центр матиме можливість скористатися ресурсами множини суб'єктів туристичної діяльності регіону при просуванні турпакетів і забезпечити їм якісну адміністративну підтримку за рахунок співпраці у своїй діяльності з міністерствами, відомствами та місцевими органами влади.

Потенциал ЕТЭЦ обеспечит дополнительные выгоды украинской туристической отрасли в целом так же, как и каждому предприятию-участнику. Как открытая система, центр будет иметь возможность воспользоваться ресурсами множества субъектов туристической деятельности региона при продвижении турпакетов и обеспечит им качественную административную поддержку за счет сотрудничества в своей деятельности с министерствами, ведомствами и местными органами власти.

The potential of common tourist centers provide additional benefits Ukrainian tourism industry as a whole as well as each participating enterprises. As an open system, the center will be able to use the resources of multiple actors in the region's tourism promotion tour packages and provide them with quality administrative support through cooperation in the activity of ministries, agencies and local authorities.

Надійшла 29 липня 2013 р

УПРАВЛІННЯ ЕКОЛОГІЧНОЮ ТА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЮ СИСТЕМАМИ МІСТА КИЄВА

Наукові праці МАУП, 2013, вип. 3(38), с. 151–158

Проблема кризового стану екологічної та соціально-економічної систем міста Києва є фундаментальною при розгляді питань життєдіяльності місцевого населення. Системний аналіз існуючої екологічної системи та впливу на неї людської діяльності, глибокі дослідження побіжних процесів, які є побічними відносно перетворення біосфери на “ноосферу”, мають на меті подолання негативних процесів, що заважають подальшому розвитку столиці як системи “суспільство – природа – людина”, а також захист довкілля та зростання інвестиційної привабливості регіону.

Проблема стійкого розвитку суспільства в гармонії з навколишнім світом, людиною та природою – вічна проблема буття, якій віддали данину майже всі великі мислителі людства. З цієї тематики – від античності до наших днів – існує величезна кількість філософських праць, написаних як з позицій матеріалізму, так і з позицій ідеалізму. У цілому ж можна сказати, що з проблеми взаємодії суспільства та природи, сталості їх розвитку вже є розробки, але існує потреба в системному загальнофілософському опрацюванні їх наукової спадщини для науково-методичного забезпечення планування та реалізації стійкої взаємодії соціуму та біосфери на конкретній виробничій або адміністративній території, що особливо важливо для нашої країни [3].

Кілька століть бурхливого промислово-технічного розвитку неспізнано змінили життя та побут людей у кращій бік, передусім за рахунок створення неймовірної кількості різноманітних машин – слухняних слуг людини на виробництві та в побуті. Техносфера увійшла до життя суспільства і стала невід’ємною складовою його буття. Але вона принесла з собою не лише блага, а й найнебезпечніший конфлікт з біосферою та внутрішній розлад у суспільстві, втягнувши людство в глибоку комбіновану екологічну

та соціально-економічну кризу. Орієнтоване на швидкі темпи економічного зростання, озброєне могутніми машинами суспільство зіткнулося з протиріччями між зростаючими потребами світової економіки та нездатністю біосфери відтворювати ці потреби. Здатність природи та її можливості до відновлення виявилися не безмежними. Постійно зростаючі темпи технічного та економічного розвитку стали руйнівною силою для біосфери. При цьому сучасне виробництво, що руйнує екологічну систему, нічого не запропонувало для регуляції механізмів біосфери. Виникла зростаюча загроза життєдіяльності людства та самого його існування. Спроби ліквідувати, або хоча б відсунути загрозу кризи за допомогою комплексів заходів, що називаються “охороною довкілля”, не привели до відчутних результатів. З’явилася проблема, яку сьогодні називають “переходом країн та регіонів до стійкого розвитку”. Забезпечення стійкого розвитку територіальної системи “суспільство – природа – людина” стало спільною турботою держав та всіх творчих сил в суспільстві [1].

Нашим завданням є теоретичне та практичне обґрунтування науково-світоглядної бази вчення про стійкий розвиток територіальної системи “суспільство – природа –

людина”, розробка концептуальних ідей, що забезпечують поступову трансформацію громадської практики для виходу міста Києва та кожного регіону України з комбінованої затяжної кризи, перехід до стійкого розвитку та еволюційного творення нової гармонійної суспільно-економічної ноосферної формації.

Дослідження обумовлене кризою розвитку міста Києва як системи у сферах екології, соціальної економіки, інвестиційної привабливості та духовності. У сучасних глобальних умовах природна екологічна система міста Києва руйнується просто на очах. Для розуміння того, що ми втрачаємо, необхідно уявити, якою ж була природна екосистема зовсім недавно, до розвитку міста. Фрагменти неспотвореного обличчя Києва подекуди ще збереглися до сьогодні і дають можливість уявити колишню велич міста та не допустити загострення його екологічного стану.

Столиця України, місто-герой Київ, має надзвичайно вигідне географічне положення: розташована нижче того місця, де річки Прип'ять та Десна впадають у найважливішу повноводну артерію України — річку Дніпро. Природна різноманітність Києва обумовлена розташуванням на межі природних зон Полісся, Лісостепу та поділом міста на дві частини: право- та лівобережну. Сучасні київські ландшафти почали формуватися після останнього Дніпровського обледеніння приблизно 200—100 тис. років тому й остаточно сформувались на початку голоцену (близько 100 століть тому). У той час сформувалися основні складові ландшафту міста: правобережжя, почленоване плато, широкий затон річки Дніпро та прилеглі ділянки правого та лівого берегів.

Оскільки Київська агломерація має столичний статус, саме сюди спрямована значна частина зарубіжних та вітчизняних інвестицій (будівництво, послуги). Звідси впливає процес забудови та землевідведення за рахунок природних екологічних систем.

Водночас Київ залишається унікальною європейською столицею, в якій збереглися цінні екологічні природні території: національний природний парк “Голосіївський”, за-

плавні луги “Конча-Заспи”, каскад дніпровських островів, які проходять через усе місто. Тут ростуть рослини та живуть тварини, занесені до Червоної книги України: різноманітність осоки, черемша, рябчик руський та шаховий, береза низька та темна, бамбузіна бребіссона, лілія, короличка, глухар, баранець великий, видра річкова, горностай, журавель сірий, лелека чорний, лунь лучний та польовий, орлан-білохвіст, пугач тощо. У місті Києві 12 % земель належать до заповідних територій. Руйнування природних систем призведе до непередбачуваних наслідків, які можна порівняти хіба що із забудовою Карпат, Азовського та Чорноморського узбережжя.

Особливістю кліматичних умов, що пов'язана з розвитком міста, є значне зростання показників інтенсивності сонячної радіації у результаті запилення атмосфери та значної вологості повітря. Явище, що розвинулося на території Києва порівняно недавно, властиве великим містам — це “парниковий ефект”. Загальна температура в місті на 1,5—5 °С вище, ніж на околицях. Крім того, наявність водосховищ на Дніпрі істотно впливає на сучасний клімат Києва, зокрема на вологість повітря.

Будівництво Київської ГЕС (1964 р.) призвело до порушення природних заплавних явищ, а після побудови Канівської ГЕС (1976 р.) — до підвищення рівня води на 1 м. Внаслідок цього відбулося уповільнення течії. Проте динамічність заплавної системи не зменшилась: амплітуда коливань впала з 9 м до 5 м. За рахунок накопичення ГЕС води вночі та спусканням вдень виник добовий тип коливання.

Автотранспорт та інфраструктура. Рівень загазованості повітря в місті становить вище середнього показника по Україні та оцінюється провідними фахівцями як високий. Загалом налічується більше кількох десятків шкідливих домішок та сполучень. Серед них найбільша кількість формальдегіду, оксиду вуглецю, діоксиду азоту, діоксиду сірки, звичайного пилу. Головним забрудником повітря міста Києва є автомобільний

транспорт (83,4 % усіх викидів). Найнебезпечнішими складовими автомобільних вихлопів є токсичні речовини та канцерогени — бензопирен та сажа, що викликають появу таких тяжких захворювань, як бронхіальна астма та різні форми раку. Вже сьогодні Київ займає одне з перших місць в країні за кількістю онкозахворювань, а з року в рік хворих стає все більше. Кількість викидів вуглекислого газу в повітря у Києві наразі у кілька разів менше, ніж у Москві, але вона швидко зростає. Більшість автотранспортних засобів за рівнем викидів вихлопних газів задовольняє лише норми Євро-2, їх заправляють низькооктановим бензином, який містить найпотужніший канцероген — тетраетил свинець. 80 % транспортних засобів експлуатуються понад регламентний строк, тому не мають пристроїв для нейтралізації забруднюючих речовин та домішок. Вихлопні гази автомобілів є особливо небезпечними для здоров'я, оскільки потрапляють безпосередньо в зону дихання пішоходів поблизу проїжджих частин. За рахунок великого скупчення машин та погодних умов концентрація шкідливих речовин та сполук вдвоє перевищує допустиму норму, а влітку — у п'ять-шість разів. Найбільша загазованість повітря спостерігається на Бессарабській, Московській, Харківській, Ленінградській площах, вулицях Набережно-Хрещатицькій, Теліги, Гагаріна, бульварах Лесі Українки, Дружби Народів, проспекті Возз'єднання. Більш-менш чисте повітря — в Національному експоцентрі України, проспекті Науки та в Гідропарку.

У Києві існують великі проблеми з парковками, будь-який охоронець з бізнес-центру або з крамниці може виставити на дорозі фішки та закрити смугу, де має проїжджати громадський транспорт. Власники офісів на свій розсуд встановлюють шлагбауми, перекриваючи під'їзди та парковки. Заважають руху й автівки, припарковані біля великих ринків. На сьогодні більшість торгових мереж завозять вантаж у час пік, а заборона на в'їзд удень до міста фур практично не виконується.

У місті не вистачає автомобільних доріг. За європейськими стандартами площа авто-

мобільних доріг має становити 8 %, у столиці вона налічує лише 2 % (дані компанії The Boston Consulting Group (BCG)). Крім того, низька якість доріг та відсутність розмітки спричиняють часті затори. 85 % проїжджої частини та тротуарів вимагають ремонту, а на 70 % доріг треба оновлювати розмітку.

Забруднення навколишнього середовища. У Києві налічується більше тисячі великих та середніх промислових підприємств, що закопчують небо викидами з десятків тисяч труб. Основними підприємствами-забрудниками Києва є ТЕЦ-5, ТЕЦ-6, "Корчуватський комбінат СМ", Дарницька ТЕЦ, РК "Борщагівка", Сміттєспалювальний завод "Енергія", СТ-1, СТ-2, Київський склотарний завод, ЗАТ "Київський м'ясокомбінат", Дарницький вагоноремонтний завод, Бортницька станція аерації. У процесі масштабного будівництва та реконструкції, які останніми роками розгорнули в Києві, виникає величезна кількість пилу.

Найнебезпечнішими для екології міста є підприємство "Радон", що утилізує радіоактивні відходи; сховища хлору "Київводоканал"; підприємство "Захід", яке використовує берилій, та сміттєспалювальний завод "Енергія".

Великою проблемою Києва є реалізація побутових відходів. Звалища розташовані навколо міста, на них скупчується безліч відходів, у тому числі ксенобіотики, які не розкладаються в природі (пластмаси, полістироли, поліетилен). Через це виникає забруднення ґрунтових вод, водоймищ та ґрунтів, а птахи розносять інфекцію зі звалищ по всьому місту.

Столиця переробляє лише 5 % відходів (хоча потрібно 30–60 %), інше сміття захоронюється або знищується на полігонах, можливість яких практично вичерпана. Однак 32 % жителів Києва хочуть жити у "найчистішому екологічному мегаполісі" (дані опитування компанії "The Boston Consulting Group" (BCG)) [2].

Однією із загроз екологічному стану столиці є замулені поля Бортницької станції аерації. Захисні дамби у будь-який момент

можуть зруйнуватись, навколишні території будуть затоплені, відходи можуть потрапити в Дніпро, що призведе до екологічної катастрофи національного масштабу.

Радіаційний стан міста. У перші дні після Чорнобильської аварії (26 квітня 1986 р.) вітер віяв з півдня та сходу, тому радіоактивні речовини полетіли в протилежному від Києва напрямку. Проте 30 квітня вітер повіяв з півночі, з боку Чорнобильської АЕС. У червні 1986 р. радіаційна обстановка в місті почала поліпшуватися, а в 1988 р. стабілізувалася. Нині забруднення території знизилося майже до рівня, який був до аварії.

Лісові насадження в самому місті та на його околицях є живим радіаційним щитом Києва. Втрата значної частини “зелених легенів” столиці не може не позначитися на її екологічному стані. Адже й без цього забудовники, порушуючи всі можливі заборони, разом з діючим з 2010 р. мораторієм на вирубування зелених насаджень на території Києва, активно знищують вікові дерева в усіх 10-ти районах Києва. І страждають від цього кияни. Чотири тисячі гектарів Біличанського лісу, які перебувають у веденні Святошинського лісопаркового господарства КО “Київзеленбуд”, впали в око керівництву селища Коцюбинське. Місцева влада вирішила, що було б непогано “трохи” (приблизно в 50 разів) розширити свою територію — з 87 га до 4065 га. Хоча спочатку апетити були скромніші: на одній із сесій Коцюбинська селищна рада роздала 100 га столичного лісу, згодом звернулись до Київської міської ради з наполяганням узгодження нових меж селища за рахунок природних територій Біличанського лісу на 3500 га, з посиланням на те, що територія “не належить до категорії лісів”.

Водночас, в Інституті ботаніки НАН України переконані, що ця “деревна рослинність” належить до першої групи лісів, які виконують природоохоронні функції та перебувають під охороною держави. Причому середній вік “рослинності” на зазначеній території — 50–60 років.

Ліс мінімізує негативний вплив важких металів та з’єднань, у тому числі міграцію ра-

діоактивних елементів. Саме Біличанський ліс свого часу захистив Київ від чорнобильської радіації, поглинувши значну частину радіоактивної хмари, що насувалася на столицю.

Знищення унікального за породним складом лісу може призвести до катастрофічних наслідків щодо екологічної ситуації в Києві.

Занепокоєння викликає не лише факт зухвалої спроби відітнути у Києва 4 тис. гектарів лісу, а й те, що поганий приклад, як відомо, заразливий. З подібними претензіями до столиці, услід за Коцюбинським, звернувся Гостомель. На сьогодні в Гостомелі роздали вже понад 80 ділянок по 15 соток столичного лісу. Ірпінь став у чергу.

Острови. Окрасою та надійними екологічними захисниками Києва завжди були острови. Для їх збереження необхідно заборонити в’їзд транспортних засобів та розташування плаваючих ресторанів. Мало того, що вони скидають відходи у воду (відсутня каналізаційна система), так ще й відвідувачі паркуються поруч з ресторанами прямо на газоні.

Екологічне використання опалого листя. Щоосені з наших парків, скверів та прибудинкових територій вивозять десятки тонн листя, вважаючи його звичайним сміттям. Це велика помилка, враховуючи той факт, що опале листя з часом перетворюється на біогумус.

Питна вода та водоочищення. Дані Управління екологічної безпеки міста Києва свідчать про те, що забір питної води здійснюється з Десни та Дніпра, становить близько 1 млрд куб. м на рік. Екологи стверджують, що водозабір у межах Києва належить до III класу (“помірно забруднена вода”), у кількох місцях — до IV (“брудна вода”). Брудна вода заподіює велику шкоду здоров’ю мешканців міста. Концентрація у воді водню, ізотопів вуглецю та кисню прискорює процес старіння організму, незначна кількість тритію пригноблює життєдіяльність, а солі алюмінію в малих дозах викликають у дітей розумову відсталість.

Стоки поверхневих вод відводяться каналізаційною колекторною системою (у Дніпро

за допомогою 80-ти випусків, до Либіді та Сирцю — 52-х випусків), зношеність якої сягає 60 %. Через це може виникнути техногенна катастрофа — столицю можуть поглинути нечистоти.

Основні напрями розв'язання екологічних та соціально-економічних проблем міста. Підбиваючи підсумки, можна сказати, що екологічне становище залишається вкрай складним, навантаження на навколишнє середовище постійно зростає. Виснаження та забруднення природних ресурсів загрожує здоров'ю населення, екологічній безпеці та соціально-економічній стабільності.

Загальною метою системи “суспільство-природа-людина”, або “Довкілля для міста Києва”, є втілення стратегії “зеленої економіки” в політичне, економічне та соціальне життя Києва заради забезпечення збалансованого (стійкого) розвитку міста, співпраці громадських організацій, місцевого самоврядування, державної влади, ЗМІ, науки та бізнесу у розв'язанні проблем екологічного стану, впровадження енергоефективних технологій у галузі економіки, збалансованої системи збереження та природокористування екосистеми, гарантування безпеки життєдіяльності населення, а також національної та міжнародної співпраці в розробці рекомендацій для комплексної охорони довкілля з використанням природоохоронних програм великих промислових підприємств, інновацій у сфері альтернативної енергетики, ідей “екологічного будинку” та облаштування територій великих міст [1; 9].

Принципи стійкого розвитку нових територій міста Києва:

1. У нових кварталах міста необхідно створити гуманну поверховість житлових об'єктів (не вище 5-ти поверхів), при плануванні будівель слід враховувати створення зручної транспортної інфраструктури, легку доступність адміністративних, ділових та торгових центрів, соціальних установ.
2. Забудову здійснювати за принципом осередків, тобто створювати зелені дво-

ри, дитячі майданчики; ділові квартали з висотним будівництвом відокремлювати від житлових зелених районів.

3. При створенні транспортної інфраструктури надавати перевагу найприйнятнішому з екологічного погляду транспорту (тролейбуси, трамваї, фунікулери, надземні та наземні електропоїзди, електромобілі тощо); серйозну увагу приділити розвитку громадського транспорту; стимулювати та підтримувати користування велосипедами.
4. Достовірно вираховувати кількість місць для паркування поблизу адміністративно-ділових центрів та житлових масивів відповідно до демографічного та економічного розвитку окремого району Києва.
5. Велику увагу приділяти благоустрою територій, тобто створювати штучні водойми, алеї, парки, облаштовувати набережні тощо.
6. При створенні інженерної інфраструктури враховувати можливість використання локальних джерел поновлюваної енергії у кожному кварталі.
7. Закладати можливість використання внутрішньобудинкових енергозберігаючих технологій відповідно до можливостей міської енергосистеми [6].
8. Створити ефективну систему водопостачання та водовідведення (каналізація з максимальним первинним очищенням перед скиданням) в комплексі з системами рециркуляції використаної води [4].
9. Комплексно розв'язувати проблеми з переробкою та сортуванням сміття: створити рециркуляцію вторинних матеріалів та систему роздільного збирання побутових відходів, відпрацьовувати зручні для населення схеми компостування нетвердих побутових відходів.
10. Запровадити автоматичну систему аерації зелених насаджень шляхом використання поверхневих вод за допомогою насосних станцій, працюючих від альтернативних джерел енергії.

11. Навести лад щодо контролю за збереженням існуючих зелених насаджень та надати балансоутримувачам статус користувача.

Принципи стійкого розвитку існуючих територій міста Києва:

1. Для врятування міста від транспортного колапсу може допомогти мережа тунелів (надземних, підземних, підводних). Хоча будівництво тунелів — задоволення дороге, але цей крок розвантажить усі мости над Дніпром та розв'яже проблему з'їздів з них.
2. Якомога швидше слід добудувати стару кільцеву дорогу, що закінчилася в районі площі Шевченка. Її треба подовжити до вул. Богатирської, замкнувши існуючу навколо міста. З появою сучасної кільцевої дороги транзитні транспортні засоби минатимуть столицю.
3. Вкрай необхідне впровадження “розумних” світлофорів, що самостійно регулюватимуть, скільки має горіти зелене, а скільки — червоне світло, у години пік надавати “зелений потік”, щоб машини могли швидше проїжджати шляхопроводом та не створювати затори.
4. Києву замало одного вокзалу, та ще й у центрі міста. Необхідно побудувати кілька вокзалів навколо Києва, зв'язаних метро та міською електричкою.
5. Річковий транспорт має відігравати помітну роль у міських внутрішньорайонних та міжрайонних перевезеннях. Природні водні шляхи дають великі переваги річковому транспорту, для їх облаштування потрібно менше капітальних витрат, ніж на будівництво автомобільних та залізничних шляхів. Незначним недоліком є сезонність використання.
6. Враховуючи той факт, що в майбутньому повітряна та транспортна системи “Бориспіль” та “Жуляни” будуть перевантажені, необхідно навколо столиці побудувати кілька аеропортів. Альтернативою можуть слугувати військовий аеропорт у Василькові, транспортний аеродром у Гостомелі та злітна смуга за-

воду Антонова. Побудувати в кожному районі гелікоптерні майданчики для екстрених служб.

7. Для розвантаження мостів необхідно децентралізувати центри ділової активності в різних районах. Наразі проблема полягає в тому, що всі прямують зі “спальних” районів лівого берега на правий на роботу, навчання та у справах.
8. Комплексно вирішувати інфраструктурні системи: розширювати та будувати нові дороги, переходити на електричний громадський транспорт, великі автобуси, будувати метро та поступово зменшувати в місті кількість маршрутних таксі.
9. Один з ефективних методів боротьби з заторами — виділення смуги для громадського транспорту з облаштуванням для нього “кишень”, вулиці з одностороннім рухом. Також необхідно заборонити в'їзд великогабаритного вантажного транспорту до міста вдень, а товари в крамниці та магазини завозити вночі [2].
10. Інноваційний підхід до управління утилізацією та переробкою відходів:
  - переробка відходів, використання вторинної сировини;
  - видобування біогазу, переробка біомаси;
  - устаткування для переробки відходів;
  - переробка відходів та роздільне збирання;
  - утилізація та переробка відходів нафтової та хімічної промисловості (пестицидів, гербіцидів);
  - очищення стічних вод;
  - рекультивация сміттєвих звалищ та полігонів ТПВ.
11. Охорона атмосферного повітря:
  - устаткування для блокування викидів забруднюючих речовин в атмосферу;
  - очищення пилогазоповітряних викидів промислових підприємств;
  - аспірація, вентиляція;
  - кондиціонування, фільтрація, дезодорація повітря житлових та промислових приміщень;
  - іонізація повітря.
12. За деякими даними будівництво бюветів у Києві проходило з порушенням сані-

- тарних будівельних норм. Внаслідок поганої ізоляції поверхневих вод, вона потрапляє у бюветну, тому вона не кращої якості. Якщо знайти їм хазяїна і відремонтувати всі бювети, то мешканці міста можуть отримувати чисту питну воду.
13. Для наведення порядку з припаркованими автомобілями, що заважають проїзду, необхідно повернути в Київ служби евакуації та блокування. Крім того, необхідно зобов'язати бізнес-центри та парксервіс здавати обмежену кількість паркомісць, щоб машини не ставали поруч та не заважали руху.
  14. Усі підприємства, що отруюють навколишнє середовище, слід виносити за межі міста за рахунок домовленості керівників Києва та Київської області, а інших змусити переобладнати системи очищення.
  15. Необхідно побудувати нові сучасні сміттєпереробні заводи, але дуже далеко від житлових масивів.
  16. Відходи з Бортницької станції аерації можна легко переробляти на теплоенергію, для чого використовувати спеціальні установки, які необхідно встановити поряд з полями. Унікальність технології в тому, що можна спалювати накопичений мул та виробляти теплову енергію для опалювання будинків з мінімальними викидами в атмосферу [7].
  17. Пріоритетом у поліпшенні екологічної ситуації мають стати зменшення обсягів викидів, захист існуючих та планування нових зелених територій міста, сертифікація підприємств відповідно до світових екологічних стандартів, розробка спільного з Київською областю плану утилізації сміття [8].
  18. Потрібне будівництво шумових екранів, зелених розподілювачів з дерев та кущів, проведення стаціонарного поливу зелених насаджень крапельним методом [5].
  19. Упровадити європейський підхід до проблеми опалого листя: листя необхідно прибирати тільки з вулиць, майданчиків та доріжок, а опале листя під де-

ревами не чіпати, оскільки опале листя утворює новий ґрунт. Прибране листя використовувати як компост для підживлення зелених насаджень.

20. Аби кияни, подібно до жителів Європи, вживали питну воду з центрального водопостачання, потрібно встановити додаткові доочисні установки, а також заборонити використання хлору та замінити його на інші безпечні засоби [4].
21. Заборонити використання солі проти ожеледі у зимовий період, яка нищить зелені насадження та отруює стічні води. Впровадити органічні нешкідливі реагенти.

Таким чином, незважаючи на певні переваги міського життя, середовище міста залишається штучним та відірваним від природного, в якому тисячоліттями минало життя людей. Штучне середовище шкідливо впливає на здоров'я населення через забруднення біосфери, а також стресові фактори (шумові та вібраційні навантаження, транспортні проблеми, вплив електромагнітних та іонізаційних полів), що обумовлені напруженим ритмом життя, великою скупченістю населення, недостатністю зелених насаджень тощо.

Отже, в умовах урбанізованого міста загострюється комплекс проблем життєзабезпечення населення: екологічно чисте повітря, питна вода, продукти харчування, утилізація шкідливих побутових та виробничих відходів, що нагромаджуються, а також соціально-економічні проблеми, пов'язані з мінімізацією вільного простору, зростанням міста угору, збільшенням захворювань тощо.

Унаслідок непропорційного розміщення продуктивних сил, природне середовище Києва постійно зазнає значних техногенних навантажень, які перевищують аналогічні навантаження у містах розвинених держав.

Тому для розв'язання екологічної та соціально-економічної проблем потрібен комплексний підхід до збереження навколишнього середовища за рахунок упровадження інноваційних технологій. Необхідно брати до уваги не тільки технічні заходи із захисту навколишнього середовища, а також інформаційно-просвітницьку роботу з усіма

верствами населення. Впроваджувати заходи адміністративного впливу та юридичної відповідальності за порушення державного законодавства в галузі навколишнього середовища. Для усвідомлення необхідності збереження гідних умов життя для майбутніх поколінь бажано відзначити, що покарання за особливо тяжкі порушення у навколишньому середовищі за своєю суворістю рівноцінні покаранням за вбивство людини.

Література

1. Гвишиани Д. М. Мосты в будущее. — Ин-т системного анализа, УРСС. — М., 2004. — 368 с.
2. Концепція стратегічного розвитку міста Києва. Київ—2011. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://kiev4you.org/gif/genplan2025.pdf>
3. Наше общее будущее: Доклад Международной комиссии по окружающей среде и развитию (МКОСР):

Пер. с англ. / Под ред. и с послеслов С. А. Евтеева и Р. А. Перелета. — М.: Прогресс, 1989. — 376 с.

4. Остроумов С. А. О некоторых вопросах поддержания качества воды и ее с моочистения // Водные ресурсы. — 2005. — Т. 32. — № 3. — С. 337—347.

5. Перелет Р. А. Выявление показателей устойчивого развития // Проблемы окружающей среды и природных ресурсов. ВИНТИ — 1995. — № 6. — С. 92—110.

6. Сберегая тепло, бережем энергию. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: www.mosenergosbyt.ru/portal/page/portal/site/energy

7. Блоков И. П., Чупров В. А. Как сделать офис зеленым. Рекомендации Гринпис России. — М.: ОМННО “Совет Гринпис”, 2010. — 68 с.

8. Шмальгаузен И. И. Пути и закономерности эволюционного процесса. Избр. труды. — М.: Наука, 1983. — 360 с.

9. Федоров А. В. Экологически дружественное потребление, или как выбирать товары и услуги, чтобы не навредить себе и природе. Практические советы для каждого. — СПб.: Центр экологических инициатив, 2008. — 52 с.

У контексті дослідження кризового стану екологічної та соціально-економічної систем міста Києва узагальнено вплив індустріалізації на розвиток територіальної одиниці як системи “суспільство — природа — людина”, систематизовано напрями її переходу до стійкого розвитку та запропоновано систему заходів з подолання негативних процесів подальшого розвитку столиці, з орієнтацією на захист довкілля за рахунок впровадження новітніх технологій та досягнення інвестиційної привабливості регіону.

В контексте исследования кризисного состояния экологической и социально-экономической систем города Киева обобщено влияние индустриализации на развитие территориальной единицы как системы “общество — природа — человек”, систематизированы направления ее перехода к устойчивому развитию и предложена система мер по преодолению негативных процессов дальнейшего развития столицы, с ориентацией на защиту окружающей среды за счет внедрения новейших технологий и достижения инвестиционной привлекательности региона.

In the context of the study of crisis of Kyiv's ecological and socio-economic systems, the impact of industrialization on the territorial unit as a “society — nature — man” system is summarized, the directions of its transition to sustainable development are systematized, and a system of measures for overcoming the negative processes in the further development of the capital is proposed, that is focused on the protection of the environment by the introduction of new technologies and achievement of the investment attractiveness of the region.

Надійшла 19 червня 2013 р.

ВИКОРИСТАННЯ ПАРАМЕТРИЧНОЇ МОДЕЛІ ПЛАНУВАННЯ ПРИБУТКУ ПРИ ПРИЙНЯТТІ УПРАВЛІНСЬКИХ РІШЕНЬ

Наукові праці МАУП, 2013, вип. 3(38), с. 159–163

Розглянуто параметричну модель планування прибутку підприємства, реалізація якої передбачає проведення операційних розрахунків при прийнятті відповідних управлінських рішень.

Діяльність підприємства з часом має тенденцію змінюватися, зазнавати організаційно-технічних удосконалень у численних формах і способах. Серед напрямів удосконалення діяльності — розширення, раціоналізація, технічне переозброєння і модернізація, реконструкція підприємства. Для того щоб обрати найефективніший напрям розвитку підприємства, необхідно врахувати сукупний вплив багатьох чинників, склад яких зумовлений тими конкретними завданнями, які впливають зі стратегічних планів [1–5]. Будь-який напрям вимагає здійснення додаткових витрат двох видів: прямі змінні та умовно-постійні. Параметрична модель формування прибутку враховує ці складові і дає можливість аналізувати динаміку розвитку та розширення діяльності підприємства. Стосовно змінних витрат, тобто зміни собівартості продукції (послуг) під впливом зміни прямих змінних витрат, можна визначитись за допомогою прямого розрахунку. Зміна ж умовно-постійних витрат заслуговує на особливу увагу.

Умовно-постійні витрати, що додаються у зв'язку з розвитком діяльності, впливають з необхідності утримання й експлуатації нових виробничих фондів та оплати праці додаткового персоналу. Зміна умовно-постійних витрат має бути пов'язана в розрахунках прибутку з динамікою обсягу реалізації продукції (послуг). Цей обсяг може визначатись

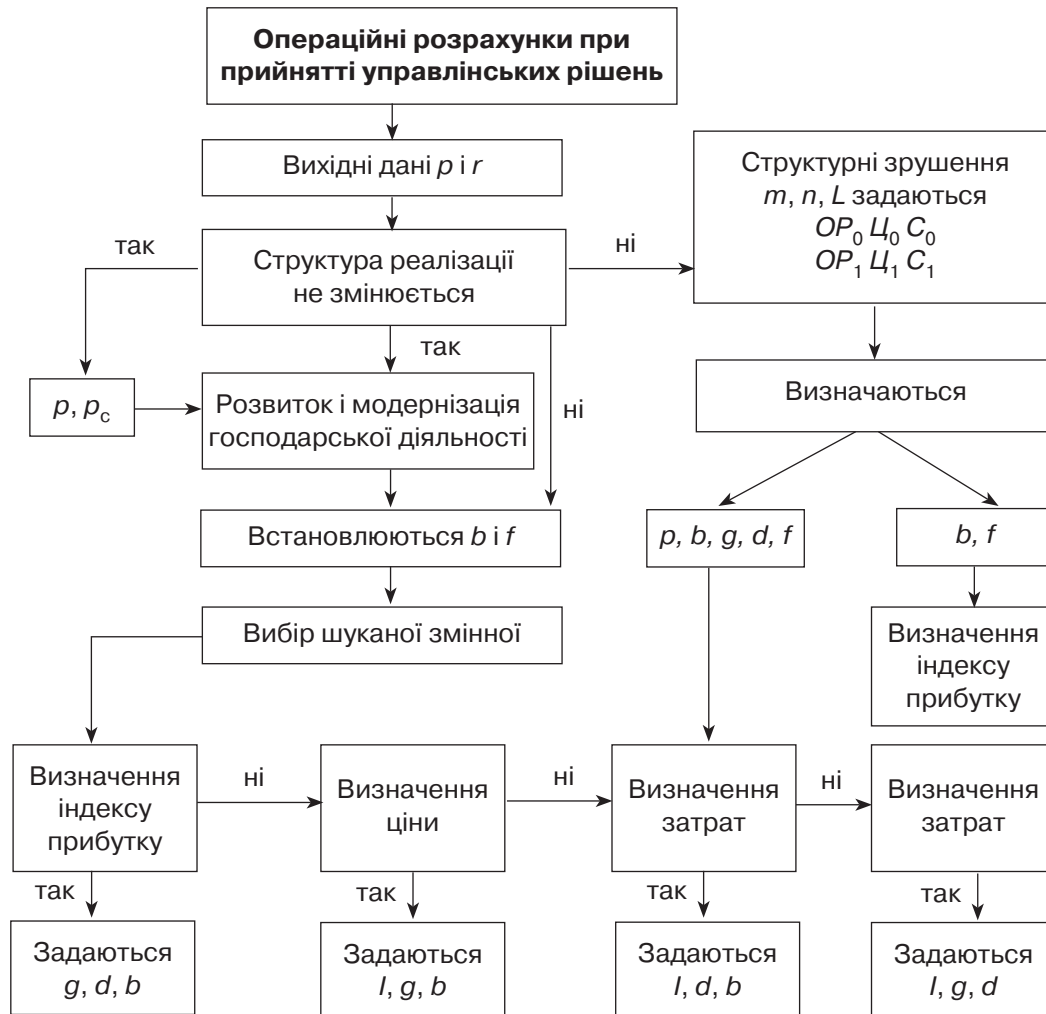
як величина потенційна, що відображає виробничу потужність підприємства, або як величина фактична, що характеризує замовлений обсяг реалізації.

Застосування параметричної моделі покликане запобігти нераціональним управлінським рішенням, зберегти підприємствам значні кошти, дає змогу проводити розрахунки різних показників, що необхідно при формуванні стратегічних управлінських рішень, а також тактики їх реалізації. Зокрема, алгоритм обчислення індексу прибутку підприємства (див. рис.) передбачає формування зон ухвалення відповідних планово-управлінських рішень.

У випадку формування та вирішення завдань без структурних зсувів, коефіцієнт рентабельності виробництва в базисному періоді збігається з коефіцієнтом структурних зсувів, тобто $p = p_c$. Крім того, у разі, якщо передбачається модернізувати й розширити діяльність, то необхідно задати параметри b і f , які опускаються, якщо рішення проводиться для незмінної існуючої діяльності. Після цього визначаються конкретні завдання, які потрібно вирішити.

Залежно від того, яка величина (шукана змінна) цікавить підприємство, можуть вирішуватися такі типові завдання:

1. Ведеться пошук величини прибутку або його індексу I . При цьому задаються такі параметри: коефіцієнт зміни ціни d ;

Схема алгоритму обчислення індексу прибутку підприємства

- коefficient зміни витрат g ; coefficient зміни обсягу реалізації продукції (послуг) b .
2. Визначається ціна реалізації продукції (послуг) або допустимий coefficient її зміни d . При цьому задаються: індекс прибутку I ; coefficient зміни витрат g ; coefficient зміни обсягу реалізації продукції (послуг) b .
  3. Розраховуються витрати на виробництво продукції (послуг) або coefficient зміни витрат g . При цьому задаються: індекс прибутку I ; coefficient зміни ціни d ; coefficient зміни обсягу реалізації продукції (послуг) b .
  4. Встановлюється обсяг реалізації продукції (послуг) і coefficient його змі-

ни b . Решта параметрів задаються: індекс прибутку I ; coefficient зміни витрат g ; coefficient зміни ціни d .

У тому випадку, коли мають місце структурні зсуви господарської діяльності, необхідно задати такі параметри, які можуть змінюватися залежно від конкретної ситуації:

- кількість номенклатурних позицій, наявних у базисному та відсутніх в аналізованому періоді m ;
- кількість номенклатурних позицій, наявних у базисному і в аналізованому періодах n ;
- кількість номенклатурних позицій, наявних тільки в аналізованому періоді L ;
- обсяг реалізації по кожній номенклатурній позиції у базисному періоді OP_{0i} ;

- обсяг реалізації по кожній номенклатурній позиції в аналізованому періоді OP_{1i} ;
- середньозважена ціна реалізації одиниці продукції (послуг) по кожній позиції у базисному періоді $Ц_{0i}$;
- середньозважена ціна реалізації одиниці продукції (послуг) по кожній позиції в аналізованому періоді $Ц_{1i}$;
- собівартість одиниці продукції (послуг) по кожній позиції у базисному періоді C_{0i} ;
- собівартість одиниці продукції (послуг) по кожній позиції в аналізованому періоді C_{1i} ;
- можливі обсяги реалізації продукції (послуг) для різних альтернативних варіантів розвитку b_i ;
- зміни умовно-постійних витрат (абсолютних і відносних) для кожного варіанта розвитку f_i .

За заданими даними та відповідними формулами розраховуються такі параметри, як: коефіцієнт структурних зрушень в аналізованому періоді p_c ; коефіцієнт зміни обсягу реалізації продукції (послуг) b ; коефіцієнт зміни ціни реалізації d ; коефіцієнт зміни витрат на виробництво продукції (послуг) g .

Уся ця інформація, будучи заданою і розрахованою, дає можливість визначити індекс прибутку вибраного варіанта і виявити, таким чином, вплив структурних зрушень на його величину.

Зіткнувшись з тією або іншою конкретною ситуацією, керівник підприємства може за схемою її ідентифікувати і встановити, що йому слід робити, яка інформація для прийняття рішення потрібна, якими формулами і в якій послідовності необхідно скористатися, потім провести необхідні обчислювальні операції. У результаті буде отриманий шуканий результат.

Вирізняють три основні зони економічного стану підприємства:

- 1) прибуток додатний і росте ($I > 1$);
- 2) прибуток додатний, але при цьому зменшується ($0 < I < 1$);
- 3) прибуток від'ємний і зменшується ($I < 0$).

Між трьома цими зонами існують межі, які однозначно визначаються кількісно.

Перша від другої зони відмежовується значенням індексу прибутку $I = 1$; друга від третьої — значенням $I = 0$.

Приймаючи те або інше планово-управлінське рішення, можна й потрібно відразу ж прагнути до такого варіанта, при якому індекс прибутку потраплятиме в обрану заздалегідь зону. В першу чергу задаються показники роботи підприємства в базисному періоді. Ці показники відомі, оскільки факт виробництва вже відбувся, і встановити їх не складно. Це — коефіцієнти рентабельності виробництва і змінних витрат. Далі з'ясовується, чи буде виробництво зазнавати вдосконалень (реконструкція, розширення, модернізація, технічне переозброєння тощо). Значення показника $f = 0$ відповідає відсутності таких змін, інакше $f > 0$.

Після цього залишаються три параметри: коефіцієнт зміни ціни товару d , коефіцієнт зміни собівартості продукції g , коефіцієнт зміни обсягу виробництва продукції b .

Один із цих параметрів задається в процесі прийняття рішення, а два інших складають так звану ключову пару. Зміна одного параметра визначить величину іншого. Отже, ці параметри співвідноситимуться між собою як аргумент і функція.

Це й дає можливість визначити координати точок, сукупність яких складе межу відповідно між першою і другою, а також між другою і третьою зонами.

Отже, два параметри з трьох, що розглядаються, приймаються як ключові. Тому тут можливі три різні комбінації ключових параметрів. Це, по-перше, поєднання ціни d і обсягу реалізації b , по-друге, поєднання цін d і витрат g , по-третє, поєднання витрат g і обсягу реалізації b .

За основу візьмемо перший варіант поєднання ключових параметрів, оскільки саме він являє найбільший практичний інтерес. Тому надалі об'єктом нашої уваги стануть ключові параметри d і b , що формують прибуток.

За допомогою параметричної моделі, задавши параметри p , r , I і g , визначають коор-

динати точок кривих, які знаходитимуться між першою, другою і третьою зонами, будучи при цьому межами між ними.

Перша зона — це зона рентабельної господарської діяльності, у якій прибуток, порівняно з базисним періодом, зростає. Друга зона — це зона спаду прибутку, хоча діяльність залишається рентабельною. І, нарешті, третя — зона збиткової діяльності.

Усередині однієї із зазначених зон (залежно від того, який індекс прибутку буде заданий) можна побудувати криву байдужості. Усі точки цієї кривої відповідатимуть заданому індексу прибутку.

Прийнявши те або інше значення коефіцієнта зміни ціни, можна визначити обсяг реалізації продукції (послуг), який і повинен забезпечити задану величину індексу прибутку.

Але кожне підприємство, як відомо, має певні виробничі потужності. Обсяг реалізації, який відповідатиме потужності підприємства, позначимо b_m .

Обсяг реалізації, при якому ефективність капітальних вкладень, спрямованих на отримання заданого прибутку, буде не нижчою за певний рівень віддачі на вкладений капітал, якого вони могли б досягти, інвестуючи капітал в інші напрями, позначимо b_e .

Отже, маємо величину господарської діяльності b_n , яка задається початковими умовами, і два обмеження: b_m і b_e . Як співвідносяться ці три значення обсягу реалізації між собою в наявних умовах господарської діяльності — важлива інформація, використання якої при формуванні планово-управлінських рішень дасть змогу уникнути можливих помилок.

Усі можливі співвідношення між зазначеними обсягами включають чотири випадки:

- 1) $b_m < b_n < b_e$;   2) $b_n < b_m < b_e$;
- 3) $b_n < b_e < b_m$;   4) $b_e < b_n < b_m$.

Очевидно, що прийнятним рішенням буде таке, коли діяльність щодо прибутку, з одного боку, буде більша мінімального граничного значення ефективності, а з другого — менша потужності підприємства. Цій умові відповідає тільки четвертий випадок. Його характерна особливість полягає в тому, що точка, яка відповідає необхідній

господарській діяльності та забезпечує заданий прибуток, знаходиться всередині зони можливого ухвалення рішення. Така точка характеризує ефективність, як це встановлено нормативом підприємства, але одночасно вона знаходиться всередині можливостей підприємства за його потужністю.

Решта випадків (перший, другий і третій) не задовольняють задані обмеження. Наприклад, діяльність не може бути більша потужності підприємства (перший випадок); діяльність не повинна бути менша господарської діяльності за заданою його ефективністю (третій випадок); потужність підприємства не повинна бути менша господарської діяльності підприємства заданої ефективності (другий випадок).

Отже, єдиною зоною прийнятного планово-управлінського рішення є така зона, у якій діяльність за ефективності b_e завжди менша потужності b_m . А всередині цієї зони знаходиться точка прийнятої господарської діяльності, через яку проходить крива байдужості. Ця точка характеризує ефективність, яка визначається за формулою

$$E = \frac{(I-1)(100-e)-hq}{100q} > E_n, \quad (1)$$

де E — коефіцієнт економічної ефективності капіталовкладень, що спрямовуються на реалізацію проекту з розвитку й розширення господарської діяльності і забезпечують заданий прибуток, достатній, щоб забезпечувати інвесторам той рівень віддачі на вкладений капітал, якого вони могли б досягти, інвестуючи капітал в інші напрями з порівняним ризиком; I — індекс прибутку, що задається проектом; $q = K/P_b$ — частка базового прибутку, що спрямовується як капіталовкладення у розвиток господарської діяльності та приріст прибутку; e — середньозважена норма оподаткування прибутку підприємства (%); h — платежі за банківський кредит (%), що використовувався; E_n — норматив економічної ефективності капітальних вкладень, що ґрунтується на методі нормування рентабельності; K — капіталовкладення в проект; P_b — величина базового прибутку.

Таким чином, побудова аналогічних зон і розрахунок різноманітних варіантів гарантують підприємству отримання такого управлінського рішення, яке в усіх випадках забезпечить йому нормований прибуток, достатній, щоб забезпечувати зацікавленість інвестора.

Література

1. Бланк И. О. Управление прибылью. — 2-е изд., расшир. и доп. — К.: Ника-Центр, Эльга, 2002. — 752с.
2. Бочаров В. В. Финансовое моделирование. — СПб.: Питер, 2000. — 208 с.

3. Орлов О. О. Управление накладными затратами в системе формирования финансовых результатов промышленных предприятий: Монография / О. О. Орлов, Е. Г. Рясних, Е. М. Рудніченко; за ред. О. О. Орлова. — Хмельницький: ХНУ, 2010. — 223 с.

4. Рудніченко Є. М. Удосконалення існуючих методик планування прибутку від основної операційної діяльності / Є. М. Рудніченко, Н. І. Гавловська // Збірник наукових праць Черкаського державного технологічного університету. — 2008. — Ч. 1. — С. 130—135.

5. Турило А. М. Показники і критерії оцінки якості прибутку на стадії його формування в системі менеджменту підприємства / А. М. Турило, О. А. Зінченко // Фінанси України. — 2008. — № 2. — С. 106—115.

Приймаючи планово-управлінське рішення, слід скористатись можливістю планувати значення індексу прибутку відповідно до обраної заздалегідь зони економічного стану.

Принимая планово-управленческое решение, следует воспользоваться возможностью планировать значение индекса прибыли в соответствии с выбранной заранее зоны экономического состояния.

Taking the planning and management decisions should take this opportunity to plan the index of income under the pre-selected areas of economic status.

Надійшла 29 липня 2013 р.

УДК. 159.922.04.002

О. Л. ТУРИНІНА

Міжрегіональна Академія управління персоналом, м. Київ

ОСОБЛИВОСТІ ПЕДАГОГІЧНОЇ ВЗАЄМОДІЇ З МАЙБУТНІМИ ПСИХОЛОГАМИ

Наукові праці МАУП, 2013, вип. 3(38), с. 164–167

Розглядаються деякі теоретичні аспекти особливостей впливу ціннісних орієнтацій викладача на ставлення до студентів та подано емпіричне дослідження з цієї проблематики. Проаналізовані різні форми оцінювальних характеристик викладача щодо студентів та подано класифікацію типів педагогічної взаємодії.

У психологічній науці існує термін, який застосовується для відображення вищих сторін внутрішнього світу, що проявляється у людяності, сердечності, доброти, відвертості, відкритості для інших. Це поняття “духовність”. Вона ґрунтується на широті поглядів, ерудиції, культурі, загальному розвитку особистості. Втрата духовності рівнозначна втраті людяності, а тривала її криза в окремих людей призводить до деградації. Вона може бути усвідомленою, осмисленою як прояв інтелігентності. Саме тому система освіти повинна турбуватися про нарощування духовного потенціалу кожного зі студентів, що були залучені до досягнень матеріальної та духовної культури. Духовно-моральний розвиток особистості відбувається в процесі міжособистісної взаємодії, особливо у взаємодії з викладачем. Саме тому сучасна вища школа ставить високі вимоги до особистості викладача, який має бути носієм духовних референтів, необхідних для особистісно-професійного розвитку майбутнього психолога.

В останні десятиліття чимало вчених досліджували проблеми духовно-моральних цінностей учасників педагогічної взаємодії. Серед них праці К. О. Альбуханової-Славської, О. О. Бодальова [1], Л. П. Буєвої, М. С. Кагана, О. М. Леонтьєва, О. О. Леонтьєва, Б. Ф. Ломова та багатьох інших авторів.

Узагальнюючи теоретико-експериментальний досвід зазначених авторів, можна запропонувати виділити духовні референти, які мають бути основою у педагогічній діяльності викладача вищого навчального закладу:

- 1) у сфері світоглядних, етичних позицій та спрямованості викладача визначальними є альтруїзм, гуманізм, наявність стійкої системи цінностей, духовність, розвинена емпатія, безоцінне ставлення до клієнта, сензитивність, чутливість, домінування соціальної ергічності, моральність і людяність, соціальна зрілість, терпимість та гнучкість, послідовність;
- 2) у сфері міжособистісної взаємодії нами визначається: дипломатичність, гнуч-

кість, толерантність, достатній рівень комунікативних здібностей, вміння слухати, відповідальність, рішучість, впевненість, активність, енергійність, доброзичливість, емоційна стійкість, витривалість, адаптивність, здатність до рефлексії, дружелюбність, ввічливість, тактовність, коректність, життєрадісність, відкритість, помірне домінування.

Враховуючи великий інтерес спеціалістів до дослідження особливостей духовних цінностей учасників педагогічної взаємодії, нас зацікавило питання впливу цінностей викладача на його оцінювальну діяльність студента. Саме це стало одним із завдань дослідження.

Враховуючи, що ціннісні орієнтації виявляються в цілях, ідеалах, уявленнях, переконаннях, інтересах та інших проявах особистості, а також визначають змістовну сторону особистості і виражають внутрішню основу її ставлення до дійсності, нами, для вивчення ставлення викладачів до майбутніх психологів, була використана методика незакінчених речень.

На перше висловлювання “Студенти для мене...”, яке продовжували викладачі, ми отримали такі визначення: “вічна молодість”, “енергія”, “щастя”, “сльози”, “робота”, “люди”, “образи”. Провівши підрахунки, відмічаємо позитивну спрямованість щодо студентів у педагогів у досліджуваних групах. Переважаючими стали висловлювання: студенти — “майбутні спеціалісти” (17 %), “люди” — (15 %). Зустрічались висловлювання: студенти — “робота” (17 %), “діти” — (2,4 %), “образи” — (2,4 %). Як бачимо з результатів, висловлювання другого типу не займають провідних позицій у визначенні уявлень педагогів про студентів.

Результати завершення висловлювання: “Студенти різні, але...” показали, що в цьому випадку прослідковується вплив установок “всі студенти однаково хороші” та “до всіх треба однаково ставитися” (19 % та 15 %).

Не менш цікавими були відповіді-завершення такого висловлювання: “Мені подобаються студенти, які...”. Викладачі відмітили якості: “акуратні”, “комунікабельні”, “розумні”, “активні”, “виховані”, “добрі”, “учили

мою дисципліну”, “дисципліновані” тощо. Дані свідчать про те, що ці характеристики виявляють якості, що регулюють поведінку в суспільстві, риси, які презентують зовнішній вигляд дитини, та властивості, які є умовою майбутньої успішної роботи. Найпоширенішими були: “розумні” (17,2 %), “акуратні” (9,4 %), “комунікабельні” (9,4 %), “активність” (4,7 %).

Таким чином, аналіз уявлень та ціннісних орієнтацій викладачів щодо студентів показав, що спостерігаються певні розбіжності з гуманістичною спрямованістю педагогічної діяльності. Викладачі орієнтуються на розвиток тих якостей, які забезпечують соціально бажану поведінку студентів і допоможуть їх сприятливій зовнішній самопрезентації. Формування якостей, які допомагають особистісно-професійному розвитку, залишається за межами викладачів.

Наступним етапом дослідження особливостей ціннісних орієнтацій у педагогічному спілкуванні ми застосували опитувальник “Соціально-психологічні характеристики суб’єкта спілкування”.

За результатами дослідження було виокремлено такі тенденції:

1. Велика кількість шкал називалися лише кількома респондентами, що свідчить, по-перше, про істотний вплив індивідуальних цінностей та життєвого і професійного досвіду викладачів на оцінку ними студентів, і, по-друге, опосередковано вказує на поверховий характер пізнання ними особистості останніх.
2. Багато викладачів взагалі обмежилися загальним недиференційованим враженням про своїх студентів.
3. Викладачі часто припускалися семантичних помилок при визначенні антинімічних якостей особистості студентів, внаслідок чого протилежними полюсами шкал ставали “відповідальний — не доводить доручену справу до завершення”, “дисциплінований — на нього не можна покластися”, “активний — безініціативний” тощо.

З метою подальшого аналізу запропоновані викладачами шкали групувалися за певними категоріями (див. табл.).

**Ціннісні орієнтації викладачів при оцінюванні майбутніх психологів
(заочної та очної форм навчання)**

Категорії шкал	Вага категорії	
	Очна форма	Заочна форма
Загальна оцінка готовності до професійної діяльності	1,00	0,59
Рівень професійних знань	0,35	0,27
Особливості ставлення до навчання, доручень	0,55	0,58
Особливості ставлення до клієнтів (під час практики)	0,65	0,78
Особливості взаємин з іншими студентами	0,70	0,15
Особливості взаємостосунків з викладачами	0,55	0,03
Значення інтелектуальних якостей	0,35	0,25
Характеристика моральних якостей	1,05	0,86
Характеристика індивідуально-психологічних властивостей	1,05	0,75
Характеристика комунікативних якостей	1,25	0,66
Характеристика особливостей зовнішності та фізичного стану	0,20	0,17
Разом шкал на особу	8,2	4,41

Аналіз змісту отриманих оцінних шкал свідчить про наявність у викладачів певних загальних ціннісних засад, якими вони користуються при побудові таких шкал.

Найбільшу вагу (4,3 в очної форми та 1,72 у заочної форми) і, відповідно, найбільшу питому вагу (52 % в очної форми та 39 % у заочної форми від загального масиву) отримали шкали, що віднесені до категорії “Характеристика професійної діяльності”. Якщо розглянути структуру зазначеної категорії, то викладачі найчастіше оцінюють рівень професіоналізму студентів (1,0 бал від загального масиву для очної форми і, відповідно, 0,59 бала заочної). Студенти очної форми, на думку викладачів, приділяють набагато більше уваги спілкуванню з викладачами (0,55 бала і проти – 0,03 бала), а також їх взаєминам зі студентами (відповідно 0,70 бала і проти – 0,15 бала)

Відмінності між групами очної та заочної форм за іншими компонентами цієї категорії оцінних шкал (“оцінка ставлення до клієнтів (під час практики)”, “оцінка професійних знань”, “оцінка ставлення до навчання, доручень”) носять непринциповий характер. Крім

того, ці компоненти займають незначне місце у структурі критеріїв оцінки викладачів.

Категорія “Характеристика комунікативних якостей” отримала 1,25 бала для групи очної форми і 0,66 бала для групи заочної (питома вага трохи більше 15 % для групи очної форми і майже 15 % для групи заочної форми).

Категорія “Характеристика моральних якостей” отримала вагу 1,05 і 0,86 бала для груп стаціонару і заочної форми (відповідно 13 % і 19 % від загального масиву).

Такою самою стала для очної форми вага категорії “Характеристика індивідуально-психологічних якостей”, хоча для заочників вона становитиме 0,75 бала (відповідно 13 % і 17 % від загального масиву).

Ще менше значення в структурі критеріїв ціннісних орієнтацій у спілкуванні відіграє категорія “Характеристика інтелектуальних якостей” (відповідно 0,35 бала і 4 % та 0,25 і 6 % для двох груп).

Значення категорії “Характеристика особливостей зовнішності та фізичного стану” взагалі є непринциповим у ціннісному вимірі.

Таким чином, у дослідженні проаналізована велика кількість форм оцінювальних характеристик викладача щодо студентів. Усі форми оцінювальних впливів класифіковані за модальністю як позитивні чи негативні. Крім того, були зіставлені стилі спілкування та стилі ставлення, притаманні викладачам:

1. Узгоджено-позитивний тип педагогічної взаємодії характеризується поєднанням демократичного стилю спілкування та позитивного стилю ставлення до студентів (стійкого, пасивного, а також, іноді, ситуативного). До цього типу належать 42 % викладачів.
2. Узгоджено-негативний тип педагогічної взаємодії характеризується поєднанням авторитарного стилю спілкування з негативним стилем ставлення до студентів (негативно-стійкого, пасивно-негативного). Діагностовано 3,8 % викладачів цього типу.
3. Неузгоджений позитивно-негативний тип педагогічної взаємодії характеризується сполученням позитивного стилю ставлення та авторитарного стилю спілкування. До цього стилю належить 23,1 %.
4. Неузгоджений негативно-позитивний тип педагогічної взаємодії характеризується поєднанням демократичного стилю спілкування та негативних стилів ставлення до студентів. У проведеному дослідженні таких викладачів не виявлено.

5. Невизначений тип педагогічної взаємодії характеризується сполученням ліберального стилю спілкування з різними стилями ставлення викладача до студента. До цього типу можна віднести 30,7 %

Аналіз стильових особливостей спілкування та ставлення, а також типологічних відмінностей взаємодії дає можливість вважати, що від їх сукупного впливу залежать соціально-психологічні характеристики оцінювальної діяльності викладача. Дослідження цих аспектів є перспективою подальших розвідок.

Література

1. Бодалев А. А. Личность и общение. — 2-е изд., перераб. — М.: Междунар. пед. акад., 1995. — 289 с.
2. Караковский В. А. Стать человеком. Общечеловеческие ценности — основа целостного учебно-воспитательного процесса. — М.: Республика, 1993. — 299 с.
3. Коломінський Н. Л. Соціально-психологічні проблеми підвищення ефективності професійної підготовки практичних психологів // Актуальні проб. проф. підготовки практич. психол. Сборник науч. трудов. Прилож. № 10 (15) к науч. журн. "Персонал". — № 5 (59). — К.: МАУП, 2000. — С. 15–17.
4. Коломинский Я. Л., Плескачева Н. М., Заяц И. И., Мирахович О. А. Психология педагогического взаимодействия: Учеб. пособие / Под ред. Я. Л. Коломинского. — СПб.: Речь, 2007. — 240 с.

У контексті дослідження особливостей впливу ціннісних орієнтацій викладача на ставлення до студентів наведені дані результатів експериментального дослідження з цієї проблематики, проаналізовано види оцінювальних характеристик викладача щодо студентів, визначені типи педагогічної взаємодії та досліджені особливості ціннісних орієнтацій у педагогічному спілкуванні.

В контексте исследования особенностей влияния ценностных ориентаций преподавателя на отношение к студентам приведены данные результатов экспериментального исследования по этой проблематике, проанализированы виды оценочных характеристик преподавателя по отношению к студентам, определены типы педагогического взаимодействия и исследованы особенности ценностных ориентаций в педагогическом общении.

In the context of study characteristics influence of value orientations of teachers on students' attitudes towards the data results of experimental studies on this subject, analyzed the types of evaluative characteristics of the teacher in relation to students, the types of educational interaction and the features values in pedagogical communication.

Надійшла 10 квітня 2013 р.

ОСНОВНІ НАПРЯМИ ВДОСКОНАЛЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ВЛАСТИВОСТЕЙ КЕРІВНИКА ЛІЦЕЮ ДЛЯ ОПТИМІЗАЦІЇ ЙОГО УПРАВЛІНСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Наукові праці МАУП, 2013, вип. 3(38), с. 168—172

Розглянуто основні напрями оптимізації управлінської діяльності керівника ліцею засобами теоретико-методологічного аналізу у поєднанні з прикладними соціально-психологічними дослідженнями. На основі врахування особливостей соціально-психологічних властивостей та структурних компонентів особистісного профілю керівника запропоновано форми та методи діяльності психолога з оптимізації управлінської діяльності керівника ліцею.

Експериментальне дослідження специфіки прояву соціально-психологічних особливостей управлінської діяльності керівника ліцею дає підстави констатувати:

- хоч комунікативні знання і перебувають у полі зору керівників ліцеїв, проте на практиці вони застосовуються неефективно, про що свідчать труднощі, які виникають в управлінні (більшість з них соціально-психологічного характеру);
- керівники ліцеїв занижують свої комунікативні вміння, водночас реальна управлінська практика показує наявні резерви у використанні й актуалізації складових свого комунікативного потенціалу;
- аналіз результатів прояву домінуючих мотивів в управлінні ліцеями свідчить про падіння управлінської мотивації та кризи мотивації соціально-психологічного характеру;
- аналіз оцінювання властивих керівникам якостей, свідчить про зниження значущості серед них комунікативних, про недооцінку керівниками ліцеїв своїх особистісних комунікативних можливостей в управлінській діяльності; це актуалізує проблему розвитку зазна-

чених якостей зокрема та ефективного використання складових комунікативного потенціалу керівника загалом;

- більш конкретного та ґрунтового вивчення потребують ті соціально-психологічні особливості, що пов'язані із стильовими особливостями керівництва, з ціннісною детермінацією управлінської діяльності керівника, впливом потребово-мотиваційної сфери на задоволеність управлінською взаємодією.

Проведення дослідно-експериментальної роботи дало можливість накреслити основні напрями врахування соціально-психологічних особливостей управління в оптимізації управлінської діяльності керівника ліцею.

На підставі аналізу наукової літератури з проблеми діяльності менеджерів закладів освіти [4; 5; 6; 7] можна узагальнити загальні принципи, які мають реалізуватися у цій допомозі: психологічне обґрунтування системи соціально-психологічного навчання та формування кадрів управління, що розглядаються у взаємозв'язку з економічними, технологічними, інформаційними, соціокультурними та іншими напрямами; орієнтування допомоги на загальні закономір-

ності розвитку системи освіти та на індивідуальні особливості спеціаліста; методична та соціально-психологічна допомога в проектуванні та моделюванні управлінського шляху в системі управління; окреслення загальних принципів та індивідуальних програм подальшої освіти для особистості конкретного керівника; наявність зворотного зв'язку; навчання в діяльності, розвивальне навчання; урахування у навчанні елементів професійної деформації, регресивного управлінського розвитку.

Зазначені принципи є основними в оптимізації процесу психологічного навчання керівників ліцеїв і можуть реалізовуватися за рахунок використання таких психологічних засобів:

- створення системи новітніх навчальних курсів;
- написання програм, посібників для соціально-психологічної підготовки керівників;
- використання активних форм і методів навчання для формування особистісного профілю керівника, його комунікативного потенціалу [2; 3];
- конкретизація змісту, вибір та обґрунтування найдоцільніших організаційних форм та соціально-психологічних умов підготовки [1].

Реальна практика роботи в групах з керівниками ліцеїв показала, що директори засвоюють не всі знання, а лише ті, які не суперечать ціннісним орієнтаціям їх особистісної структури, стають надбанням їх потребово-мотиваційної сфери.

Показником успішного оволодіння керівниками знань і вмінь, детермінантом комунікативного розвитку є перехід зовнішніх впливів у внутрішні регулятори поведінки. Ознаками цього виступають психологічна установка на досягнення успіху в управлінській діяльності, орієнтація на результат діяльності, високий рівень потреби в спілкуванні, задоволеність управлінською взаємодією на різних ієрархічних рівнях, корекція та вироблення індивідуального стилю керівництва тощо.

Важливими показниками ефективності управлінської діяльності керівника ліцею є не кількісний показник певних комунікативних знань, умінь, якостей, а сформовані на їх основі переконання, значущі властивості та здібності. Проте власне емпіричне дослідження виявило ряд прогалин у роботі керівників ліцеїв (низькі показники ефективності управлінської діяльності в контрольній та експериментальній групах до початку експерименту і в контрольній після експерименту) та підтвердило, що використання традиційного підходу подавання знань і засвоєння керівниками умінь на сучасному етапі розвитку системи освіти є малорезультативним.

Обсяг знань та світобачення керівника ліцею визначаються новою соціально-економічною політикою, соціально-психологічною та морально-психологічною ситуацією в країні. Це спонукає керівника ліцею формувати в особистості уявлення про сучасні процеси взаємодії, урахувати вплив масових інформаційних процесів на свідомість підростаючої особистості, використовувати резерви управлінського спілкування (подолання комунікативних бар'єрів, ефектів соціальної перцепції, стресових навантажень, вибір стратегій і тактик вирішення конфліктних ситуацій та ін.). Осмислення керівником важливості комунікативної та мотиваційної функцій управлінської діяльності, усвідомлення значущості ролі спілкування в цьому процесі як інтегральної якості актуалізують роль комунікативного потенціалу в його особистісному профілі.

Як показала експериментальна робота, структурні компоненти особистісного профілю керівника — явище не статичне, а динамічне. Якості і властивості особистості керівника піддаються корекції, трансформації під впливом різноманітних чинників, у цьому випадку під впливом використання формуючих зрушень цілеспрямованого і систематично організованого навчання. Отже, робота з керівниками ліцеїв містить потужні резерви професійного вдосконалення та підвищення ефективності кадрів управління в закладах ліцейного типу.

Експериментальна робота показала, що керівники не однаково засвоюють теоретичний матеріал, що зумовлене різним рівнем сформованості ціннісного ставлення до здобутих знань. Розглянемо такі категорії керівників за рівнями засвоєння знань: активно-дійовий, конформний, пасивно-споглядальний, що були визначені в процесі експериментальної роботи.

Активно-дійовий рівень передбачає свідоме розуміння інформації, її прийняття, узгодження з власною системою цінностей, установок, які виступають регуляторами комунікативної програми поведінки особистості в цілому, готовність до активних дій щодо реалізації отриманої інформації.

Конформний рівень виражається у пристосовницькій позиції до більшості в групі, інформація сприймається вибірково і не завжди переходить до розряду внутрішніх спонук і цінностей.

Пасивно-споглядальний рівень проявляється в індіферентності, незгоді, пасивності, динамізмом чого є зміни особистості, що впливають із заперечення інформації.

Щодо засвоєння здобутих комунікативних знань у ході експерименту, то продуктивними виявилися використання в практиці роботи з керівниками активних методів і форм навчання, а також реалізація набутих навичок на практичних семінарах.

Керівники мали можливість побути в ролі експертів, під іншим кутом зору оцінити соціально-психологічну ситуацію, що склалася. У цілому ефективність запропонованих форм і методів підтверджена статистичними показниками і цифрами.

Одним із шляхів підвищення ефективності управлінської взаємодії керівників є співпраця з психологічною службою в системі освіти.

Бесіди з керівниками показали, що 56 % вважають малоефективною роботу психолога в ліцеї, 32,4 % взагалі ніколи не зверталися до них з якимись питаннями. На основі цих бесід і даних інших дослідників можна зробити висновок, що практичні психологи недостатньо працюють над психологічним

забезпеченням управлінського процесу в закладах освіти.

Психологічне консультування кадрів управління передбачає надання допомоги у засвоєнні інноваційних форм і методів управління, ефективних технологій прийняття управлінських рішень, у формуванні готовності до зміни змісту діяльності. Керівники найчастіше зверталися до психолога-консультанта з такими запитаннями:

- Як уникнути хвилювання при виступі на педраді?
- Як домогтися того, щоб підлеглі поважали тебе і слухались наказів?
- Як позбутися шкідливих звичок та слів-паразитів?
- Як стримувати свої емоції?
- Яким чином налагодити сприятливий соціально-психологічний клімат у колективі?
- Як зробити зауваження підлеглому, не образивши його при цьому? та ін.

Психологічне консультування поряд із просвітницьким виконує і такі важливі функції, як психопрофілактичну і психокорекційну. Зокрема, в дослідно-експериментальній роботі корекції піддавалися емоційно-вольова та мотиваційна сфери особистості. Керівники самостійно осмислювали свої дії і вчинки, виявляли зміни в структурі своїх цінностей і потреб, усвідомлювали психологічні феномени, які знижують ефективність управлінського спілкування. Це стосувалося комунікативних бар'єрів характеру і темпераменту, словникового запасу, невміння слухати співрозмовника, ефектів соціальної перцепції, ореолу, приписування поблажливості та ін.

Психологічне консультування керівників показало, що ефективними є напрями роботи із виявлення механізмів особистісної активності у спілкуванні, у розширенні і збагаченні соціальних зв'язків і відносин. Керівники, задоволені досягнутими стосунками, досягнутим рівнем у спілкуванні, уникають нових контактів, знаючи, що вони містять ризик у взаємостосунках. Для них властиві орієнтація на найближчі цілі, відсутність

суперечностей, протидій, захвалювання, деформація мотиваційної сфери (відсутність суспільних потреб).

Керівники при реалізації новітніх технологій відчувають такі труднощі: наявність стереотипів життєвого досвіду та управлінської практики; небажання вчитися і завоювати нові моделі поведінки, оскільки це пов'язано з певними труднощами; недоліки у спілкуванні, невміння протидіяти психологічним бар'єрам, проявити свої комунікативні знання на практиці, будувати комунікативну програму поведінки; страх і невпевненість — так звані “вузьковласницькі інтереси”; відчуття того, що щось може втратитися, занизиться самооцінка; переживання емоційного дискомфорту в процесі навчання. У цьому ракурсі проблеми може бути окреслено такі напрями консультативної роботи: створення атмосфери довіри і відвертості; спільний аналіз типових помилок і можливостей їх виправлення у спілкуванні; підготовка індивідуальної скоректованої програми із усунення недоліків у спілкуванні, контроль за дієвістю і результативністю цієї програми. Програму складено з урахуванням структурних компонентів комунікативного потенціалу керівника.

Отже, її складовими були: формування перцептивно-рефлексивних особливостей та емпатійно-емоційних можливостей; створення управлінських ситуацій, в яких були задіяні комунікативні знання та вміння керівника; моделювання комунікативної програми поведінки. Основні результати такого індивідуального психологічного консультування передбачали цілеспрямовану зміну структури комунікативної програми поведінки, методів і способів взаємодії у групі, прийняття групових норм взаємодії.

Психологічна допомога керівникам ліцеїв і заходи, які здійснюються в її рамках, є надзвичайно результативними для підвищення ефективності управлінської діяльності. Проте є один істотний недолік — обмеженість у часі. Тому програма розрахована на високий рівень свідомості, потужний потенціал осо-

бистості керівника, його готовність продовжувати самостійно працювати над підвищенням ефективності своєї управлінської діяльності.

Отже, можна зазначити, що подальша робота з керівниками ліцеїв має реалізовуватися за такими напрямками:

- урахування соціально-психологічних особливостей управлінської діяльності;
- використання особливостей прояву комунікативного потенціалу особистісного профілю керівника в оптимізації управлінської діяльності;
- спрямування ціннісних орієнтацій, установок;
- спрямування потребово-мотиваційної сфери на задоволеність управлінською взаємодією;
- підвищення рівня потреби в спілкуванні та вироблення ефективного стилю керівництва.

Подальше дослідження проблеми управлінської діяльності керівника ліцею вбачається у використанні комунікативних можливостей управлінського резерву та активної соціально-психологічної підготовки в цьому напрямі.

Література

1. Коломінський Н. Л. Психологія менеджменту в освіті (соціально-психологічний аспект). — К.: МАУП, 2000. — 286 с.
2. Комінко С., Курант Л., Самборська О., Федотюк Т. Психологія в менеджменті: Навч. посіб. для студ. екон. спец. — Тернопіль, 2009. — 395 с.
3. Кошинець О. Ю. Вплив психологічних властивостей особистості на ефективність управлінської діяльності керівника // Зб. наук. праць: філософія, соціологія, психологія. — Івано-Франківськ: Плай, 2001. — Вип. 6. — Ч. 2. — С. 238—246.
4. Ложкин Г. В., Повякель Н. И. Практическая психология конфликта: Учеб. пособие. — К.: МАУП, 2000. — 256 с.
5. Лозниця В. С. Психологія менеджменту. Теорія і практика: Навч. посіб. — К.: ЕксОб, 2001. — 512 с.
6. Макеенков Ю. А. Психологія управління: Учеб. пособие. — Пенза: Издат. Пензенского гос. ун-та, 2001. — 74 с.
7. Мельник Л. П. Психологія управління: Курс лекцій. — К.: МАУП, 1999. — 172 с.

Визначено основні напрями роботи психолога з оптимізації управлінської діяльності керівника ліцею, серед яких: урахування соціально-психологічних особливостей управлінської діяльності; використання особливостей прояву комунікативного потенціалу особистісного профілю керівника в оптимізації управлінської діяльності; спрямування ціннісних орієнтацій, установок, потребово-мотиваційної сфери на задоволеність управлінською взаємодією; підвищення рівня потреби в спілкуванні та вироблення ефективного стилю керівництва. З'ясовано показники ефективності управлінської діяльності керівника ліцею та визначено типи керівників за рівнями засвоєння знань.

Определены основные направления работы психолога по оптимизации управленческой деятельности руководителя лицея, среди которых: учет социально-психологических особенностей управленческой деятельности, использование особенностей проявления коммуникативного потенциала личного профиля руководителя в оптимизации управленческой деятельности; направление ценностных ориентаций, установок, потребностно-мотивационной сферы на удовлетворенность управленческой взаимодейственности, повышение уровня потребности в общении и выработка эффективного стиля руководства. Выяснены показатели эффективности управленческой деятельности руководителя лицея и определены типы руководителей по уровням усвоения знаний.

The article outlines the main areas of psychology to optimize the management of the head of the Lyceum, including: taking into account the socio-psychological characteristics of management, the use of the communication features of manifestation potential personal account manager to optimize management activities, orientation values, attitudes, potrebovo-motivational sphere to the satisfaction managerial interaction, increasing the need for communication and develop effective leadership style. It is shown the performance of the management of the head of the Lyceum and types defined by level executives learning.

Надійшла 22 травня 2013 р.

С. О. БІДА

Харківський інститут МАУП

ТРАНСФОРМАЦІЇ ОСОБИСТІСНОГО СМISЛУ В КОНТЕКСТІ ТЕОРІЇ МІМІЧНИХ МАСОК

Наукові праці МАУП, 2013, вип. 3(38), с. 173–178

Особистісні смисли становлять основу всіх когнітивних структур, включаючи оцінні судження емоцій. Вони стають операціональними категоріями психіки і опосередковано відображаються мімічними масками.

Головне положення теорії мімічних масок говорить, що особистісні риси, пов'язані з емоційністю та емоціями, мають віднаходити себе у повільних сигналах обличчя. Повільні сигнали обличчя як поняття психології емоцій з'являються у працях Р. Екман. Проте мімічні маски, які входять до складу повільних сигналів, згадуються в науковій літературі лише епізодично. Розробляючи теоретичні засади теорії мімічних масок, ми спиралися на теоретичні та емпіричні дані, накопичені в різних галузях психології. Виникнення запропонованої теорії продиктоване зростаючим суспільним попитом на здобутки психології та можливості їх практичного застосування. Йдеться насамперед про візуальну психодіагностику, одним із засобів якої ми розглядаємо міміку [2].

Мімічна експресія, що включає як швидкі сигнали (ситуативне переживання емоцій), так і повільні (мімічні маски та ін.), передусім виникає як несвідома емотивно-когнітивна відповідь на категорії мислення та сприйняття. Взаємозв'язки когнітивних процесів та емоцій широко описані в науковій літературі (праці Р. Екман, С. Е. Izard, R. Reisenzein, О. Р. Лурія, Я. Рейковського та ін.). Так, згідно з теорією когнітивної оцінки емоцій (R. S. Lazarus, M. Arnold, I. J. Roseman та ін.) центральна роль у виникненні емоцій належить думкам, переконанням, оцінкам. Отже, розуміння причин виникнення як швидких сигналів обличчя, так і повільних,

неможливе без урахування глибинних психічних процесів, що захоплюють семантичний шар особистості. Семантичні категорії представлені передусім окремими смислами, які мають як колективну, так і особистісну значущість.

Причини мімічних масок криються в трансформаціях особистісних смислів, які набувають різних форм. Найцінніші смисли, вступаючи в механізми психічної регуляції, стають її найголовнішими важелями. Розглянемо ці форми в контексті теорії мімічних масок.

Співвідношення емоційного та раціонального, свідомого та несвідомого віднаходить себе у переживанні. Ф. Є. Василюк описав переживання як вид діяльності, що репрезентує у свідомості суб'єкта його емоційні стани та явища дійсності. Переживання завжди має особистісну значущість, покликане знайти відповідність між образами свідомості та реальності, трансформує зміст Я, реалізується і внутрішньо, і зовні [3].

А. Ленгле визначає переживання як сприйняття з емоційним відгуком, яке має супроводжуватися напруженістю. Пережиті переживання через інтеріоризацію формують внутрішню базу ставлення до життя, зміст якого маркує позицію людини щодо наступного емоційного досвіду. Переживання, супутні повторюваним подіями реального життя чи внутрішнього світу особистості, закарбовуються у пам'яті, а психіка, відтак,

стає накопичувачем типового емоційного досвіду. Формування моделей переживань зазнає впливу насамперед систем цінностей та потреб, відповідно, підтримання та задоволення яких вимагає постійної концентрації зусиль та емоційного саморегулювання особистості [9].

А. Ленгле вважає, що емоції можуть також указувати на першопричину подібного реагування і належать до раннього досвіду, коли був набутий аналогічний досвід, відтак стаючи індикатором повторюваності переживання. Емоційні стани пов'язані не стільки зі змістом ситуації, скільки з особистим досвідом індивіда і його уявленнями про життєві ситуації [9].

Переживання реалізується взаємодією образів. Образ як відображення реальності у формі цілісної невербальної структури є результатом чуттєвої взаємодії (О. М. Леонтьєв). Утворення образів сприйняття відбувається на підставі перцептивних гіпотез, що генеруються людиною щодо зовнішнього оточення (Л. А. Венгер, С. Д. Смирнов). С. Д. Смирновим (1985) показано, що психічний образ має соціальну та діяльну природу, тобто виступає і як форма відображення дійсності, і як результат діяльності суб'єкта. Образ є презентацією особистісного смислу. За А. Ленгле, смисл – можливість інтерпретації реальності; завдяки смислу особистість має індивідуальний внутрішній світ. Смисл – одиниця внутрішнього світу особистості, ментальний образ предметів в образі свідомості (Ф. Є. Василюк). Це уможливує різні інтерпретації смислу.

Д. О. Леонтьєв відзначає культурно-історичний характер смислів, однак ми маємо справу передусім з його трансформацією у вигляді смислу особистісного, який проявляється в смислових установках, конструктах, мотивах, особистісних цінностях. Особистісний смисл реалізує свій вплив у трансформації значущих характеристик сприйнятих образів. До базових смислових конструктів входять: особисті цілі, рівень осмисленості життя, співвідношення регуляції з боку потреб та цінностей, ієрархія смислів, ступінь усвідомлення смислових орієн-

тацій, часова локалізація ведучих смислових орієнтирів [7].

Таким чином, психічна категорія “смисл” являє собою глибинне психічне явище, яке здійснює мотивуючий, регулюючий та організуючий вплив на поведінку. Останнє твердження збігається з визначенням базової емоції [1]. Звісно, цей збіг лише формальний. Емоції – поняття дуже широке, однак вони відображають лише суб'єктивне ставлення індивіда до життя. Д. О. Леонтьєв відмічає, що емоції – головна, однак не єдина форма суб'єктивної представленості в образі особистісного смислу об'єктів та явищ [7, 162]. До інших форм слід віднести значення (знання), погляди, установки, глибинні переконання, світогляд, мову, образи підсвідомості. Замкнені в них смисли і семантично вищі структури – цінності – через образи утворюють “образи світу” (С. Д. Смирнов, О. Ю. Артем'єва), “життєві світи” (Ф. Є. Василюк), світогляд (С. S. Dweck, Г. Є. Залеський та ін.), психологічну картину світу (В. Ф. Петренко), мовну картину світу (J. L. Weisgerber), системи переконань та установок (R. B. Dilts, Д. М. Узнадзе та ін.). Усі вони за певних умов викликатимуть у конкретної особи ті емоції, які найвдаліше відобразатимуть суб'єктивні співвідношення у системі відносин “Я-концепція – образи відображення”. Оскільки глибинні когнітивні структури не мають миттєвих репрезентативних засобів, за них цю функцію виконують емоції, тому що вони керуються не лише вродженими моделями реагування, а й елементами набутого особистісного досвіду у процесі життя в соціумі. Адже емоційна реакція сигналізує нам саме про особистісний смисл, як констатує Д. О. Леонтьєв.

Смислові категорії виявляються в цінностях, значеннях, інших елементах особистісного досвіду, який визначає характер емоційних реакцій індивіда. О. Ю. Артем'єва вважала, що система індивідуальних значень та смислів становить семантичний шар особистісного досвіду. Від останнього, за О. М. Лактіоновим, залежить інтерпретація актуальних ситуацій, яка відбувається за шкалою, полюсами якої виступають якість та

частота аналогічного попереднього досвіду. Джерелами та об'єктами особистісного досвіду О. М. Лактіонов вважає характерологічні властивості та емоції [6, 239–242].

Глибинний семантичний шар слабо структурований, однак він є базою для інтерпретації образів сприйняття та формування емоційних відповідей. Він є універсальним і має вступати в дію раніше за осмислені категорії свідомості, згідно з положеннями психофізіологічної єдиної концепції емоцій та свідомості. З розвитком особистості, її семантичний шар збагачується новими категоріями, отриманими в соціальних інтеракціях. Сенси починають “мандрувати” в площині психіки, і регуляторна здатність емоцій значною мірою переміщується з біологічних на соціально детерміновані засади.

Не останнє місце у впливі семантичних категорій на когніції та емоції повинна займати людська мова. Свідомість має у своєму розпорядженні всі мовні моделі, отримані з засвоєнням соціального досвіду, однак не всі сприйняті сенси та значення у термінах мови доходять до свідомості. Е. А. Костандов показав, що слово фізіологічно сприймається ще до усвідомлювання, і припустив, що емоції можуть виникати у відповідь на вербальні стимули, але останні — не завжди усвідомлюються. Тим не менш, мозковий механізм сприйняття запускає фізіологічні реакції, які можуть змінювати психічні функції [5]. Так, окремі сенси стають особистісно значущими стимулами, які активні як на свідомому, так і на підсвідомому рівні. До такої дії сентів можна також віднести афірмації, які здатні формувати установки.

Семантичний простір свідомості є відкритою системою. В узагальненому вигляді його структура представлена особистісним сентом, соціальними установками, стереотипами та іншими емоційно забарвленими малоусвідомлюваними формами відображення оцінного значення [10, 65]. В. Ф. Петренко вважає, що образи свідомості, репрезентовані емоційно-оцінними формами семантичного простору, поєднують особистісні сенси та значення і виражаються через переживання [10, 104]. О. Р. Лурія визначив, що семантич-

ні поля мають динамічну структуру, котра може змінюватися у складі. Це дає можливість змінювати установки суб'єкта [8, 235]. Так, емоції стають основою та формою ставлення до життя [9, 50].

Звернемося до конкретних форм представленості суб'єктивного сенту. Установка розуміється як психологічна тенденція до винесення схвальної або несхвальної оцінки певних сентів, значень [17, 269]. Д. М. Узнадзе розробив загальнопсихологічну теорію установки, під якою розумів схильність суб'єкта до певної активності за певних умов. Цілісність та послідовність поведінки людини визначається її установками. Установки визначають сентові характеристики об'єктів та явищ, забезпечують реалізацію цілей і виступають організаційним та нормативним регулятором поведінкових реакцій [11]. Структура установки включає когнітивний, поведінковий та емоційний компоненти, які присутні як у формуванні установки, так і при її проявах [19]. Формуються установки на підставі минулого досвіду, звичок, потреб. Установка стає більш стійкою, якщо її виникнення супроводжувалося емоційною прив'язкою. Оформлена установка є результатом відображення, однак механізми її утворення та функціонування майже не усвідомлюються. Це пояснює вибір підходів, що переважають у розв'язанні когнітивних задач: хибні установки свідомості ускладнюють прийняття рішень, породжують когнітивні викривлення, стримують особистість на шляху до застосування власних творчих здібностей [18].

Стійкі уявлення особистості про життя орієнтири включає світогляд як вища, найбільш загальна та розгалужена форма особистісного сенту. Світогляд, який часто ототожнюється з менталітетом, має залежність від останнього. Поняття світогляду дуже об'ємне й складне, тому між поглядами на нього дослідників (С. S. Dweck, Г. Є. Залеський, Н. О. Менчинська, Л. І. Божович, Т. К. Мухіна та ін.) не вбачається повної узгодженості. Тим не менш, його центральною ланкою визнаються переконання. С. S. Dweck на підставі переважаючих пере-

конань розрізняє сталий (fixed) та розвиваючий світогляд (growth mindset). Люди, які належать до першого типу, схильні недооцінювати себе, уникати життєвих труднощів, не схильні до самовдосконалення. Другий тип відрізняється спрямованістю на досягнення, рішуче протистояння труднощам, саморозвиток [16].

Г. Є. Залеський розумів світогляд як засвоєні знання, які включаються до вищої мотиваційно-вольової регуляції — до актів цілепокладання. Залежно від значення конкретного знання для суб'єкта, воно наповнюється такими особистісними смислами, які покладаються в основу регуляторної спроможності переконань, тобто виступають інструментом внутрішнього зобов'язання суб'єкта перед собою та іншими. Становлення та функціонування світогляду відбувається в процесі засвоєння, трансформації та вироблення цінностей [4].

Вважається, що цінності значною мірою визначають напрям розвитку особистості і виконують регуляторну функцію мотиваційно-потребової сфери. Цінності також визначають емоційні реакції, які відтак можна розглядати як відповіді на ситуації, що порушують цінності (Б. Г. Ананьєв, А. Ленгле). Сприймаються цінності в процесі інтерналізації, протягом якої ускладнюється система особистісних смислів, збагачується суб'єктивна реальність і створюються умови для вільного вибору та свідомого прийняття рішень і коригування систем цінностей [12]. Цінності, щодо стосуються умов життєдіяльності в суспільстві, можуть ставати установками [17].

За Г. Є. Залеським, особистими цінностями можуть ставати і переконання, оскільки вони характеризуються узагальненістю та надситуативністю. Переконання є одним з найвагоміших важелів у регуляції діяльності (як соціальної, так і ментальної). С. S. Dweck вважає, що суб'єкт визначає собі місце в житті виходячи з власних переконань.

Переконання — це одиниця глибинних семантичних структур, в яких репрезентований особистісний смисл. R. B. Dilts вважає, що вони слугують основою для думок, слів і

вчинків. Вони визначають значущість подій та ініціюють мотивацію і цілепокладання. Переконання володіють здатністю як підтримувати, так і стримувати ментальні процеси, поведінкові реакції, навіть інтелектуальні процеси та здібності [15, 110—111, 114], що збігається з поглядами С. S. Dweck, К. М. Galotti et al. [16; 18]. На думку Г. Є. Залеського, переконання виконують функцію регулятора вибору мотивів та відповідних цілей та способів поведінки [4, 129].

R. B. Dilts констатує, що переконання суб'єкта являють собою судження та оцінки, які стосуються його самого, інших людей, навколишнього світу. Переконання — це узагальнена форма особистісного досвіду, однак після утворення вони самі впливають на досвід і на інтерпретацію образів сприйняття. Переконання покликані підтримувати значущість цінностей. За R. B. Dilts, цінність набуває практичного смислу тільки тоді, коли стає частиною переконання [15, 110]. Переконання пов'язує цінність з різними аспектами особистісного досвіду [15, 155], таким чином, обидва займають одне з найвпливовіших місць у регуляційних зв'язках у структурі особистості. Переживання (як форма утворення елементів досвіду) пов'язані з цінностями через переконання.

Природа глибинних переконань ще недостатньо вивчена. R. B. Dilts вважає, що переживання реалізує емоційну енергію, що генерується внутрішніми факторами на підтримання переконання. Переконання виступають і аналітичною, і синтезуючою ланкою між цінностями, переживаннями, сприйняттям, психічними станами й очікуваннями [15]. Тому Г. Є. Залеський у структурі переконання виокремлює три компоненти: інтелектуальний (знання), емоційний (ставлення до ситуації), поведінковий (організація дій) [4]. G. L. Clore та K. Gasper схилиються до думки, що емоції виступають доказом існування переконань. Переконання, підкріплені емоціями, спрямовують увагу на виокремлення інформації, значущої для підтвердження самих переконань [13], тобто мають виправдати очікування, за R. B. Dilts. Емоції переживаються як інтрапсихічне підтвердження пере-

конань суб'єкта, коли останні стикаються з суперечливими фактами середовища, які їх ставлять під сумнів [13, 26]. Таким чином, переконання “легалізують” ставлення суб'єкта до життя, що виливається у таких особистісних особливостях, як оптимізм/песимізм, (не)впевненість у собі, (не)довіра і т. д. Такі — базові — переконання закладаються ще в дитинстві, перш ніж людина усвідомлює їх вплив [15].

Характер емоційних реакцій, ініційованих переконаннями, має визначатися змістом останніх. На жаль, переконання не завжди раціональні та адекватні. Більшість базових переконань засвоюються у дитячому віці, коли наявний життєвий досвід та здобуті знання ще недостатні для пояснення причинно-наслідкових зв'язків. Такі переконання носять випадково-емпіричний характер. Вони не підкріплюються теоретичними доведеннями, критичним осмисленням і стають, за Г. Є. Залеським, “буденними” [4, 132]. Ці переконання є формально правильними, однак їх надійність та валідність різко падають. Тож вони наближаються до хибних. Хибні переконання — такі, що не відповідають реаліям або дезадаптує чи деструктивно впливають на особистість. Крім власне хибних переконань як помилкових умовиводів, до них можна віднести упередження, припущення, надії та ін. (R. В. Dilts). Механізми утворення хибних переконань криються в особливостях минулого досвіду, психоемоційних стресах, пережитих психотравмах, емоційних рисах. Вони можуть бути пов'язані з помилками атрибуції (V. Bell et al., 2006). У радикальній формі це можна спостерігати в мареннях неврологічних та психіатричних пацієнтів, що виникають внаслідок неспроможності винести нормальне оцінне судження — випадкове судження стає переконанням (R. Langdon, M. Coltheart, 2000).

Переконання включаються в структуру установки як когнітивні компоненти [14, 535]. Більшість переконань (і установок) — операціональні та функціональні категорії свідомості. Однак вони автоматизуються і найчастіше не усвідомлюються. Їх ми пропо-

нуємо називати глибинними переконаннями як явище глибинної психології, детерміноване факторами, які не усвідомлюються. У психокорекційній практиці їх прийнято називати внутрішніми проблемами особистості. Вони можуть носити як свідомий, так і підсвідомий характер, однак саме вони можуть слугувати джерелом емоційних реакцій. Оскільки автоматичні оцінки (семантичне підґрунтя) емоцій — вроджені метакогнітивні формули, характер переважаючих емоцій в емоційному досвіді особистості, що виникають в особистісно значущих ситуаціях, визначають глибинні переконання під дією соціальних факторів.

Рядом досліджень було підтверджено, що більшість когнітивних процесів відбувається майже без участі свідомості, тому ми більше не можемо вільно асоціювати когніції та свідомі процеси (M. S. Gazzaniga, 2000; R. D. Lane et al., 2000; J. F. Kihlstrom, 1987). З цього випливає, що більшість семантичних шарів функціонують переважно на підсвідомому рівні; це ми можемо спостерігати на прикладі автоматичних оцінок базових емоцій, установок, механізмів психологічного захисту, глибинних переконань. Емоції, що виступають як оцінка змісту соціальних інтеракцій, також нерідко не усвідомлюються і найчастіше виникають недовільно.

Таким чином, переживання, відображені в накопиченому емоційному досвіді, опосередковано продовжують впливати на світосприйняття особистості, передусім через переконання та установки. У психіці виникає стан “враження” від пережитих емоцій [9, 187], який супроводжує інші психічні акти, відображаючи процеси рефлексії та ставлення до сприйнятого ззовні. Інтеріоризація сприйнятого визначає психічний вміст Я індивіда. Вміст Я регулює поведінку людини, спонукаючи до дій чи перешкоджаючи їм, та вони супроводжуються переживанням суб'єктивного ставлення — емоціями [9].

Досліджуючи мімічні маски, ми прагнемо дослідити очевидне, те, що є продуктом психічної діяльності, намагаємося зрозуміти повільні сигнали обличчя як цілісний образ індивідуальної ідентичності. Уся сукупність елементів особистісного досвіду

(в тому числі емоційного), установок, переконань, особливостей характеру, інших структур свідомості та підсвідомих факторів організують ту єдність, яка продукує мімічні маски, причому найважливіша роль у цьому належить глибинним переконанням — неусвідомлюваним формам особистісного смислу.

Література

1. Біда С. О. Базові емоції: поняття та види // Проблеми сучасної психології: Зб. наук. праць К-ПНУ ім. І.Огієнка, Ін-ту психол. ім. Г. С. Костюка НАПНУ. — 2012. — Вип. 16. — С. 35–46.
2. Біда С. О. Міміка як засіб психодіагностики // Актуальні проблеми психології особистості та міжособистісних взаємин: Міжнар. наук.-практ. конф., 23 трав. 2012 р.: тези доп. — Кам'янець-Подільський, 2012. — С. 68–70.
3. Васильюк Ф. Е. Психология переживания: Анализ преодоления критических ситуаций. — М.: Изд-во МГУ, 1984. — 200 с.
4. Залесский Г. Е. Психология мировоззрения и убеждений личности. — М.: Изд-во МГУ, 1994. — 144 с.
5. Костандов Э. А. Психофизиология сознания и бессознательного. — СПб.: Питер, 2004. — 167 с.
6. Лактионов А. Н. Координаты индивидуального опыта. — Х.: Бизнес Информ, 1998. — 492 с.
7. Леонтьев Д. А. Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности. — М.: Смисл, 2003. — 487 с.
8. Лурия А. Р. Объективное исследование динамики семантических систем // Психол. наследие: Избр. труды по общей психол. — М.: Смисл, 2003. — С. 211–235.

9. Лэнгле А. Могу ли я положиться на свои чувства? Психодинамика — защитная сила души. Понимание и терапия с позиции экзистенциального анализа // Эмоции и экзистенция / Под ред. А. Лэнгле. — Х.: Гуманитарный Центр, 2011. — С. 16–67, 181–222.

10. Петренко В. Ф. Основы психосемантики. — СПб.: Питер, 2005. — 480 с.

11. Узнадзе Д. Н. Психология установки. — СПб.: Питер, 2001. — 416 с.

12. Яницкий М. С. Ценностные ориентации личности как динамическая система. — Кемерово: Кузбассвузиздат, 2000. — 204 с.

13. Clore G. L. Feeling is believing: Some affective influences on belief / G. L. Clore, K. Gasper // Emotions and beliefs / N. H. Frijda, A. S. R. Manstead, S. Bem (Eds.). — Cambridge: Cambridge University Press, 2000. — P. 10–44.

14. Coon D. Introduction to psychology: Gateways to mind and behavior / D. Coon, J. O. Mitterer. — Belmont: Cengage Learning, 2010. — 800 p.

15. Dills R. B. Sleight of mouth: The magic of conversational belief change / R. B. Dills. — Capitola: Meta Publications, 1999. — 330 p.

16. Dweck C. S. Mindset: The new psychology of success / C. S. Dweck. — New York: Ballantine Books, 2008. — 288 p.

17. Eagly A. H. Attitude structure and function / A. H. Eagly, S. Chaiken // The handbook of social psychology / D. T. Gilbert, S. T. Fiske, G. Lindzey (Eds.). — New York: McGraw-Hill, 1998. — P. 269–322.

18. Galotti K. M. Cognitive psychology: In and out of the laboratory / K. M. Galotti, M. A. Fernandes, J. Fugelsang, J. A. Stolz. — Toronto: Nelson Education Ltd., 2010. — 672 p.

19. Rosenberg M. J. Cognitive, affective, and behavioural components of attitudes / M. J. Rosenberg, C. I. Hovland // Attitude organisation and change / C. I. Hovland, M. J. Rosenberg (Eds.). — New Haven: Yale University Press, 1960. — P. 1–14.

Семантичний шар Я-особистості складається з особистісних смислів у формі переконань, цінностей, установок і т. д. Вони утворюються з образів сприйняття і категорій мислення, демонструються у переживаннях через емоції і відображаються на обличчі у вигляді мімічних масок. Останні передають передусім неусвідомлювані глибинні переконання.

Семантический слой Я-личности состоит из личностных смыслов в форме убеждений, ценностей, установок и т. д. Они образуются из образов восприятия и категорий мышления, демонстрируются в переживаниях посредством эмоций и отображаются на лице в виде мимических масок. Последние передают, прежде всего, неосознаваемые глубинные убеждения.

A personality's semantic level consists of personality senses in such forms as beliefs, values, attitudes and sets etc. They arise from perception images and thought categories, are displayed in emotional experience via concrete emotions and are reflected in mimic masks. The latter transmit uppermost unconscious underlying beliefs.

Надійшла 25 квітня 2013 р.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

- **Баран В. В.** – аспірант МАУП, м. Київ – 46
- **Біда С. О.** – докторант Харківського ін-ту МАУП – 173
- **Близнюк А. С.** – канд. екон. наук, доц. МАУП, м. Київ – 144
- **Бондар Ю. В.** – канд. політ. наук, доц. МАУП, м. Київ – 22
- **Головатий М. Ф.** – д-р політ. наук, проф. МАУП, м. Київ – 5
- **Гольцов А. Г.** – канд. геогр. наук, проф. МАУП, м. Київ – 30
- **Дахно І. І.** – д-р екон. наук, проф. МАУП, м. Київ – 12
- **Дікарев О. І.** – канд. політ. наук, МАУП, м. Київ – 36; 60
- **Денисенко Л. П.** – д-р філос. в галузі психол., проф. МАУП, м. Київ – 168
- **Кальянов А. В.** – д-р мед. наук, проф. Донецького ін-ту МАУП – 79
- **Комаров В. А.** – канд. юрид. наук, доц. Луганського ін-ту МАУП – 89
- **Коноплястий Є. В.** – докторант МАУП, м. Київ – 151
- **Кравченко Т. А.** – докторант МАУП, м. Київ – 116
- **Медвідь Ф. М.** – канд. філос. наук, проф. МАУП, м. Київ – 46
- **Моцар М. М.** – докторант МАУП, м. Київ – 121
- **Омельчук В. В.** – канд. іст. наук, співроб. Нац. Києво-Печерського історико-культурного заповідника, м. Київ – 94
- **Подольяка А. М.** – д-р юрид. наук, доц., ректор МАУП, м. Київ – 138
- **Подольяка С. А.** – здобувач МАУП, м. Київ – 101
- **Поп’юк Б. С.** – докторант МАУП, м. Київ – 159
- **Пробийгорова Н. В.** – канд. політ. наук, доц. Східноукр. нац. ун-ту ім. В. Даля – 53
- **Роженко Д. В.** – аспірант Харківського нац. ун-ту внутрішніх справ – 127
- **Салманов Аяз Таріель оглу** – докторант МАУП, м. Київ – 74
- **Сімах Р. П.** – ст. слідчий прокуратури, радник юстиції, м. Біла Церква – 133
- **Толстов С. В.** – канд. іст. наук, доц. Ін-ту світової екон. і міжнар. відносин НАН України, м. Київ – 60
- **Туриніна О. Л.** – д-р наук в галузі психології, канд. психол. наук, проф. МАУП, м. Київ – 164
- **Хорт І. В.** – д-р філос. в галузі права, здобувач МАУП, м. Київ – 105
- **Щокін Р. Г.** – здобувач МАУП, м. Київ – 110

Вимоги до статей, що подаються для публікації у виданні “Наукові праці МАУП”

Стаття повинна розкривати зміст однієї із рубрик:

1. Економічні науки і менеджмент.
2. Політичні науки.
3. Психологічні науки.
4. Юридичні науки.

Автор несе відповідальність за достовірність матеріалу, який подає.

Обсяг статті — 6–12 друкованих сторінок.

Структура статті: рубрика, УДК, прізвище та ініціали автора, науковий ступінь, вчене звання (посада), повна назва місця роботи автора, назва статті, анотація мовою тексту статті, текст, бібліографія, резюме українською, російською та англійською мовами.

УДК слід друкувати ліворуч зверху сторінки, нижче через 2 інтервали — прізвище(а) та ініціали автора(ів), науковий ступінь, вчене звання (посада), ще через 2 інтервали — повну назву місця роботи автора(ів), ще нижче через 2 інтервали — назву статті великими літерами.

Перед текстом статті необхідно розмістити анотацію обсягом щонайбільше 6 рядків мовою тексту статті шрифтом Times New Roman 12 pt.

Текст статті необхідно друкувати на папері стандартного формату (A4) через 1,5 інтервала шрифтом Times New Roman 14 pt. Формат тексту — 170 252 мм (60–62 знаки у рядку, 29 рядків на сторінці). Поля: верхнє — 25 мм, нижнє — 20 мм, правє — 10 мм, лівє — 30 мм.

Після тексту статті необхідно розмістити резюме українською, російською та англійською мовами.

Список використаної літератури необхідно розмістити наприкінці тексту. Бібліографічні посилання наводяться згідно з ДСТУ ГОСТ 7.1:2006.

Автор повинен підписати статтю на останній сторінці.

Ілюстративний матеріал повинен бути поданий чітко і якісно. Посилання на ілюстрації в тексті статті обов’язкові.

Разом із друкованою статтею автор має надіслати її електронний варіант електронною поштою на адресу maup@ukr.net. Файл статті повинен бути збережений у форматі DOC для MS Word 97. Екранні копії, схеми, рисунки та фотографії слід записувати на дискеті окремими графічними файлами форматів TIF, BMP, GIF, JPG, в імені яких зазначати номер ілюстрації у статті, наприклад `pic10.tif`.

Текст статті та дискета авторові(ам) не повертаються.

До матеріалу автор обов’язково повинен додати контактні дані для зв’язку. Більш докладно про вимоги читайте на сторінці “Наукові праці” сайту МАУП www.maup.com.ua.

Редакція залишає за собою право рецензувати та редагувати статті.

ЗРАЗКИ ОФОРМЛЕННЯ БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

1. *Васильев М. А.* Уравнения движения калибровочных полей высших спинов как свободная дифференциальная алгебра // Ядер. физика. — 1988. — Т. 48, вып. 5 (11). — С. 286—301.
2. *Камзин А. С., Русаков В. Л.* Пропорциональный счетчик для мессбауэровских исследований поверхностных слоев при температурах от 100 до 700 К // Приборы и техника эксперимента. — 1988. — № 5. — С. 56—58.
3. *Пугачев В. С., Синицин И. Н., Шин В. И. и др.* Проблемы анализа и условно оптимальной фильтрации в реальном масштабе времени процессов в нелинейных стохастических системах // Автоматика и телемеханика. — 1987. — № 12. — С. 3—24.
4. *Взаимодействие ядер азота и углерода / К. П. Артемьев, А. Л. Ветошкин, М. С. Головков и др.* // Ядер. физика. — 1988. — Т. 48, вып. 5(11). — С. 1208—1246.
5. *Вильдермут К., Тан Я.* Единая теория ядра / Пер. с англ. Ю. Ф. Смирнова. — М.: Наука, 1980. — 602 с.
6. *Тедеоко К.* Урановые месторождения Италии // Геология, геохимия, минералогия и методы оценки месторождений урана: Пер. с англ. / Под ред. Б. И. Вивона. — М., 1988. — С. 304—318.
7. *Грушин В. Ф.* Фоторождение пионов на протоне при малых энергиях: полный опыт и мультипольный анализ // Фоторождение пионов на нуклонах и ядрах. — М., 1988. — (Труды ФИАН; Т. 186).
8. *Программа экспериментальных исследований на мезонной фабрике ИЯИ АН СССР:* Тр. V Всесоюз. сем., 23—27 апр. 1983 г., Звенигород. — М., 1984. — 372 с.
9. *Крупчицкий П. А.* Нарушение пространственной четности в ядерных реакциях с поляризованными нейтронами // Нейтронная физика: Материалы I Междунар. конф. (Киев, 14—18 сент. 1987 г.). — М., 1988. — Т. 1. — С. 81—94.
10. *Соботович Э. В., Ольховик Ю. А., Соколюк Г. А., Коромысло Т. И.* Сравнительная характеристика миграционной способности радионуклидов в донных отложениях водоемов // Докл. АН УССР. Сер. А. — 1990. — № 8. — С. 25—34.
11. *Оганезов Г. А.* Дифрактометрический комплекс с источником холодных нейтронов: Автореф. дис. ... канд. физ.-мат. наук / ОИЯИ. — Дубна, 1988. — 18 с.
12. *Ломидзе В. Л., Франк Э.* О накоплении трансактинидов в реакторе ИБР-2. — Дубна, 1988. — 10 с. — (Препр. / ОИЯИ; 18-88-759).
13. *Ковалев Н. И.* Экологические катастрофы. — К., 1998. — 20 с. — (Препр. / НАН Украины. Ин-т ядерных исслед.; КИЯИ-98-5).
14. *Кир'яничук В. М., Рудчик А. Т., Будзановски А. та ін.* Механізми реакції ${}^9\text{Be}({}^{11}\text{B}, {}^{12}\text{B}){}^8\text{Be}$ // Зб. наук. праць Ін-ту ядерних досл. — 2004. — № 1(12). — С. 16—22.
15. *Salcamoto H., Kishimoto T.* Microscopic Analysis of Nuclear Collective Motions in Terms of the Boson Expansion Theory (I). Fommiation // Nuclear Physics. — 1988. — Vol. A486, № 1. — P. 1—42.
16. *Hodges D. A., Jackson H. G.* Analysis and Design of Digital Integrated Circuits. — N.-Y., 1985. — 454 p.

In collection of scientific works the articles of research workers, who are engaged in the problems of development of economy and management, political science, psychology and law, are published.

For research workers, teachers, students, and also for everyone who is interested by development of science in Ukraine.

Наукове видання

НАУКОВІ ПРАЦІ МАУП

Випуск 3(38)

Scientific edition

SCIENTIFIC WORKS OF THE INTER-REGIONAL ACADEMY OF PERSONNEL MANAGEMENT

Issue 3(38)

Відповідальний редактор за випуск *Ю. А. Носанчук*
Коректор *М. М. Гізієва*
Комп'ютерне верстання *Ю. Ю. Попова*
Оформлення обкладинки *О. О. Стеценко*

Підп. до друку 16.10.13. Формат 60x84/8. Папір офсетний. Друк ротатійний трафаретний.
Ум. друк. арк. 21,09. Обл.-вид. арк. 15,2. Наклад 300 пр.

Міжрегіональна Академія управління персоналом (МАУП)
03039 Київ-39, вул. Фрометівська, 2, МАУП

ДП "Видавничий дім "Персонал"
03039, Київ-39, просп. Червонозоряний, 119, літ. XX

*Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єктів
видавничої справи ДК № 3262 від 26.08.2008 р.*

Надруковано в друкарні ДП "Видавничий дім "Персонал"